సంస్కృతగ్రంథములు

వైదికగ్రంథములు.

ప్రతి 1-కి	రూ.	అ.
అమావాస్యాతర్పణము	0	2
ఆపస్తంబగృహ్యసూత్రములు	0	3
ఆంధ్రద్రావిడసంధ్యావందనము	0	3
ఋగ్వేదదేవతార్చన, బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	0	3
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము	2	8
ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము	0	6
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటీక	0	3
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యులది)	0	3
దేవతార్చన, చిన్నసైజు	0	2
పంచసూక్తములు, సస్వరము	0	3
పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము సస్వరము	0	12
పంచోపనిషత్తులు, బ్రహ్మమేధము	0	6
పితృతర్పణము, చిన్నసైజు	0	2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	0	3
మహాన్యాసము, సస్వరము	0	12
మంత్రప్రశ్నములు, సస్వరము	0	6
మంత్రపుష్పము, సటీక	0	2
తైత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు పితృమేధము, మంత్రప్రశ్నములు సహా, సస్వరము	3	0
యజ్ఞోపవీతధారణ విధి	0	2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యం	0	12
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, సస్వరము	0	3
,, పురుషసూక్త శ్రీసూక్తములు, ఆంధ్రటీకాసహితము	0	6
,, ఆబ్దికమంత్రములు	0	12
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము	5	0
శ్రీవైష్ణవాహ్నికము	0	8
శ్రీవైష్ణవబ్రాహ్మణప్రయోగము	0	6
రుద్రము, సస్వరము	0	3
రుద్రాధ్యాయము, ఆంధ్రటీక	1	8
సత్యనారాయణవ్రతకల్పము	0	3
సూర్యనమస్కారము, చిన్నసైజు	0	2
ప్రయోగరత్నాకరము, ప్రథమభాగం	0	12
,, ద్వితీయభాగం	1	12
వ్రతచూడామణి, సంస్కృతము	2	3

జ్యోతిషగ్రంథములు

	రూ.	అ.
అష్టకవర్గు, సాంధ్రతాత్పర్యము	0	4
అరువది(గత)సంవత్సరపంచాంగం గను 1867—1927	10	0
ఆరూఢరత్నసిద్ధాంజనము	0	12
కాలామృతము, పెద్దప్రతి	3	0
జాతకచంద్రిక,సపాలంత్నాకరం	0	12
గౌళిశాస్త్రము, తెలుగు	0	3
ఘప్పన్నము, ప్రశ్నశాస్త్రము	0	4
జలార్గళశాస్త్రము, ఆంధ్రటీక	0	6
నక్షత్రచూడామణి పెద్దప్రతి	0	8
పుష్పబంధము, సాధారణప్రతి	0	8
బృహద్యోగరత్నాకరం, వచనము	0	12
భృగుసూత్రములు	0	6
భావార్థచంద్రిక	1	0
కేరళప్రశ్నము,సాంధ్రతాత్పర్యం	0	3
మయవాస్తు ,,	0	4
లఘుజాతకము ,,	1	4
వనమాల(పర్ణఫణి) ,,	0	4
వాస్తుసర్వస్వము ,,	0	6
వృద్ధపారాశర్యము ,,	1	0
సనత్కుమారగృహవాస్తు ,,	0	4
సనత్కుమారశిల్పశాస్త్రము ,,	0	4
స్వప్నశాస్త్రము ,,	0	3
సారావళి ,,	3	8

శ్రీః

శ్రీమహాకవికాళిదాసప్రణీతం

కుమారసంభవమ్

మల్లినాథకృత సంజీవినీసమేతమ్

చెన్నపుర్యామ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్సు

ఇత్యేతైః, ప్రకటితం చ

1948.

Printed by
V. Venkateswara Sastrulu
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
at the Vavilla Press
Madras.

శ్రీ ర స్తు

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

ప్రథమస్సర్గః

శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్,
ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్ సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే.

శ్లో. అస్త్యుత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా హిమాలయో నామ నగాధిరాజః,
పూర్వాపరౌ వారినిధీ విగాహ్య స్థితః పృథివ్యా ఇవ మానదణ్డః. 1

వ్యాఖ్యానపీఠికా

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే,
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్,
తం నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః.
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్బ కృతార్థసార్థవాహమ్.
ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే.
భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవినీ వ్యాఖ్యా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి.

అవ. అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసః కుమారసంభవాఖ్యం కావ్యం చికీర్షుః 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' ఇతి శాస్త్రాత్కావ్యాదౌ వక్ష్యమాణార్థానుగుణం వస్తు నిర్దిశతి.—

వ్యా. అస్తీతి. ఉత్తరస్యాం దిశి - అనేనాస్య దేవభూమిత్వం సూచ్యతే-దేవతా ఆత్మా అధిష్ఠాతా యస్య సః - ఏతేనాస్య వక్ష్యమాణమేనకాపరిణయ పార్వతీజననాది చేతనవ్యవహారయోగ్యత్వసిద్ధిః సూచితా, హిమస్యాలయః స్థానమితి హిమాలయః - హిమాలయో నామ హిమాలయ ఇతి ప్రసిద్ధః, అధికో రాజా౽ధిరాజః. సూ. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్' న గచ్ఛంతీతి నగా అచలాః-తేషాం అధిరాజో నగాధిరాజో౽స్తి, కథం భూతః, పూర్వాపరౌ పూర్వపశ్చిమౌ - వారినిధీ సముద్రౌ, విగాహ్య ప్రవిశ్య, అతఏవ పృథివ్యా భూమే ర్మానం హస్తాదినా పరిచ్ఛేదః, భావే ల్యుట్-తస్య దణ్డః - యద్వా - మీయతే ౽నేనేతి మానమ్, కరణే ల్యుట్-స చాసౌ దణ్డశ్చ స ఇవ స్థితః, ఆయామపరిచ్ఛేదకదణ్డ ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. పూర్వాపరసాగరావగాహిత్వం చాస్య హిమాలయస్యాస్త్యేవ, ఉక్తం చ బ్రహ్మాండపురాణే.—'కైలాసో హిమవాంశ్చైవ దక్షిణే వర్షపర్వతౌ, పూర్వపశ్చిమగావేతావర్ణవాన్తరుపస్థితౌ.' అత్ర హిమాలయస్యోభయాబ్ధివ్యాప్తి సామ్యాన్మానదణ్డత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. 'ప్రకృతే౽ప్రకృతగుణక్రియాభిసంబంధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్య సంభావన ముత్ప్రేక్షా' ఇత్యలఙ్కారసర్వస్వకారః. అస్మిన్ సర్గే ప్రాయేణ వృత్త ముపజాతిః - క్వచిదిన్ద్రవజ్రోపేన్ద్రవజ్రే చ - తల్లక్షణం తు.—'స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌగః ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ', 'అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాయస్తాః.' ఇతి.

అవ. ఇతఃపరం షోడశభిశ్లోకైర్హిమాద్రిం వర్ణయతి. తత్ర నగాధిరాజత్వం నిర్వోఢుమాహ.—

యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య వత్సం మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే,
భాస్వన్తి రత్నాని మహౌషధీశ్చ పృథూపదిష్టాం దుదుహుర్ధరిత్రీమ్.2

వ్యా. యమితి. సర్వే చ తే శైలాశ్చ సర్వశైలాః 'పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణ నవకేవలాస్సమానాధికరణే' నేతి సమాసః. యం హిమాలయం వత్సం పరికల్ప్య విధాయ దోహదక్షే దోహనసమర్థే మేరౌ దోగ్ధరి స్థితే సతి, 'యస్య చ భావేన భావలక్షణమి'తి సప్తమీ, పృథూపదిష్టాం పృథునా వైన్యేనోపదిష్టా మాదృక్తయా ప్రదర్శితాం ధరిత్రీం గోరూపధరామితి శేషః-'గౌర్భూత్వాతు వసుంధ'రేతి విష్ణుపురాణాత్-'అకథితం చే'తి కర్మత్వం, భాస్వన్తి చ భాస్వత్యశ్చ భాస్వన్తి ద్యుతిమన్తి ఓషధివిశేషణం చైతత్, 'నపుంసకమనపుంసకేన' ఇత్యాదినా నపుంసకైకశేషః. రత్నాని మణీన్ జాతిశ్రేష్ఠవస్తూని చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీ'తి విశ్వః. 'జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్రత్నమితి కథ్యతే' ఇతి యాదవః. మహౌషధీశ్చ సంజీవనీప్రభృతీశ్చ క్షీరత్వేన పరిణతా ఇతి శేషః. 'తాః క్షీరపరిణామినీ'రితి విష్ణుపురాణాత్-దుదుహుః, 'దుహియాచి

త్వాదినా దుహేర్ద్వికర్మకత్వం. అత్ర ప్రయోజకత్వేఽపి శైలానాం-'పంచభిర్హాలైః కర్షతి గ్రామం గ్రామణీ రి'తివత్ - తత్సమర్థాచరణాత్ కర్తృత్వేన వ్యపదేశః, దుహే స్స్వరితేత్త్వేఽప్యకర్త్రభిప్రాయవివక్షాయాం పరస్మైపదం. అత్రార్థే ప్రమాణం.—
శ్లో. 'గావీర్భూమిరచలా స్సర్వే కర్తారోఽత్ర పయాంసి చ, ఓషధ్యశ్చైవ భాస్వన్తి రత్నాని వివిధాని చ, వత్సశ్చ హిమవానాసీద్దోగ్ధా మేరుర్మహాగిరి'రితి-ఏతేన వత్సస్య మాతుః ప్రేమాస్పదత్వాదస్య సారగ్రాహిత్వం గమ్యతే. తథా చాస్య నగస్య రత్నవిశేష భోక్తృత్వాన్నగాధిరాజత్వం యుక్తమితి భావః. అత్ర హిమవద్వర్ణనస్య ప్రకృతత్వా త్తద్గతౌషధిరత్నానాం ద్వయానామపి ప్రకృతత్వాత్తేషాం దోహనక్రియారూపసమాన ధర్మసంబన్ధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్, కేవలప్రాకరణికవిషయస్తుల్యయోగితానామా లఙ్కారః. తదుక్తం—'ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగి' తేతి. న చాత్ర రూపకపరిణామా ద్యలఙ్కారశఙ్కా కార్యా, తేషామారోపమూలత్వాత్, హిమహేమాచలాదిషు వత్స త్వదోగ్ధృత్వాదీనామాగనుసిద్ధత్వేనానారోప్యమాణత్వాదితి.

అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్య హిమం న సౌభాగ్యవిలోపి జాతమ్,
ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీన్దోః కిరణేష్వివాంకః 3

అవ. నను హిమాదిదోషదూషితస్య తస్య అత్యన్తమనభిగమ్యత్వాచ్ఛ్వత్రిణ ఇవ సర్వమపి సౌభాగ్యం విఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. అనన్తేతి. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః-కారణం, అనన్తానామపరిమితానాం రత్నానాం శ్రేష్ఠవస్తూనాం-ప్రభవస్య యస్య హిమాద్రేః హిమం కర్తృ సుభగస్యభావః సౌభాగ్యం, 'హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య' చేత్యుభయపదవృద్ధిః. తద్విలుంపతీతి సౌభాగ్యవిలోపి సౌన్దర్యవిఘాతకం న జాతం నాభూత్. తథాహి - ఏకో దోషః గుణ సన్నిపాతే ఇన్దోః కిరణేష్వంక ఇవ నిమజ్జతి - అన్తర్లీయత ఇత్యర్థః. నహి స్వల్పో దోషోఽమితగుణాభిభావక ఏవ కింతు కశ్చిదిన్దుకళంకాదివత్ గుణైరభిభూయతే, అన్యథా సమస్తరమ్యవస్తుహానిప్రసంగాదితి భావః. అత్రోపమానుప్రాణితోఽర్థాంతర న్యాసోఽలఙ్కారః. తల్లక్షణంతు.—'జ్ఞేయస్సోఽర్థాంతరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కించన, తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః' ఇతి.

యశ్చాప్సరోవిభ్రమమణ్డనానాం సంపాదయిత్రీం శిఖరైర్బిభర్తి,
వలాహకచ్ఛేదవిభక్తరాగామకాలసన్ధ్యామివ ధాతుమత్తామ్. 4

వ్యా. యశ్చేతి. కించేతి చకారార్థః-యో హిమాద్రిః-అప్సరసాం విభ్రమమణ్డ నాని విలాసాలంకరణాని-అథవా విభ్రమో విపరీతన్యాసః. ని. 'విభ్రమస్త్వరయాఽ

కాలే భూషాస్థానవిపర్యయే' ఇతి దశరూపకాత్. తేన మణ్డనాని తేషాం సంపాదయిత్రీం, ఏతద్ధాతురాగదర్శినోఽప్సరసః సన్ధ్యాభ్రమేణ ప్రసాధనాయ త్వరంత ఇతి భావః. తథా త్వే భ్రాన్తిమదలంకారో వ్యజ్యతే. 'కర్తృకర్మణోః కృ'తీతి కర్మణి షష్ఠీ. వారీణాం వాహకాః వలాహకాః మేఘాః-పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేషాం ఛేదేషు ఖణ్డేషు విభక్తః సంక్రమితో రాగో యయా తాం, ఏతేనాద్రేరభ్రంకషత్వం గమ్యతే. ఇదం విశేషణద్వయం సన్ధ్యాయామపి యోజ్యం, ధాతవః సిందూరగైరికాదయోఽస్య సంతీతి ధాతుమాన్, నిత్యయోగే మతుప్ తస్య భావః ధాతుమత్తా తాం ధాతుయోగిత్వమితి సంబంధోఽపి వాచ్యార్థః, 'సమాసకృత్తద్ధితేషు సంబంధాభిధానం భావప్రత్యయేనే'తి వచనాత్, లక్షణయా నిత్యానుషంగికధాతుమిత్యర్థః. అకాలసంధ్యామివ అనియతకాలప్రాప్తసంధ్యామివ శిఖరైశ్శృంగైః బిభర్తి ధత్తే. అత్ర సంధ్యాశబ్దస్య జాతివాచిత్వాజ్జాత్యుత్ప్రేక్షా.

ఆమేఖలం సఞ్చరతాం ఘనానాం ఛాయామధస్సానుగతాం నిషేవ్య,
ఉద్వేజితా వృష్టిభిరాశ్రయన్తే శృఙ్గాణి యస్యాతపవన్తి సిద్ధాః. 5

వ్యా. ఆమేఖలమితి. సిద్ధాః - అణిమాదిసిద్ధాః దేవయోనివిశేషాశ్చ. ని. 'పిశాచో గుహ్యకస్సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః' ఇత్యమరః. ఆమేఖలాభ్య ఆమేఖలం నితంబపర్యంతం. ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్యాత్కాంచీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్యవ్యయీభావః. సంచరతాం ఘనానాం మేఘానామధస్సానూని మేఘమండలాదధస్తటాని గతాం ప్రాప్తాం 'ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః. ఛాయామనాతపం. ని. 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాంతిః ప్రతిబింబమనాతపః' నిషేవ్య వృష్టిభిః ఉద్వేజితాః క్లేశితాస్సంతః. ని. 'ఉద్వేగః స్తిమితే క్లేశే భయే మంథరగామి'నీతి శబ్దార్ణవః. యస్య హిమాద్రేః ఆతపవంతి సాతపాని శృంగాణి ఆశ్రయంతే ఆశ్రిత్య స్థితా ఇత్యర్థః, అతిమేఘమండలమస్యోన్నత్యమితి భావః.

పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తం యస్మిన్నదృష్ట్వాఽపి హతద్విపానాం,
విదన్తి మార్గం నఖరన్ధ్రముక్తైర్ముక్తాఫలైః కేసరిణాం కిరాతాః. 6

వ్యా. పదమితి. యస్మిన్ హిమాద్రౌ కిరాతాస్తుషారస్రుతిభిః హిమనిష్యందైః ధౌతం క్షాలితం రక్తం శోణితం యస్య తత్తథోక్తం, అతో దుర్గ్రహమితి భావః. హతా ద్విపాగజా యైస్తేషాం హతద్విపానాం, కేసరిణాం సింహానాం పదం పాదప్రక్షేపస్థానమదృష్ట్వాఽపి నఖరంధ్రైః నఖద్రోణిభిర్ముక్తైః ముక్తాఫలైః మార్గం విదంతి జానంతి, అత్ర వ్యాధాః సింహఘాతినో గజేంద్రాశ్చ ముక్తాకరా ఇతి భావః. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి'రితి.

న్యస్తాక్షరా ధాతురసేన యత్ర భూర్జత్వచః కుఞ్జరబిన్దుశోణాః,
వ్రజన్తి విద్యాధరసున్దరీణామనఙ్గలేఖక్రియయోపయోగమ్, 7

వ్యా. న్యస్తాక్షరేతి. యత్ర హిమాద్రౌ ధాతురసేన సిందూరాదిద్రవేణ. ని. 'శృంగారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః. న్యస్తాక్షరాః లిఖితవర్ణాః. అత ఏవ కుంజరస్య యే బిందవః కాయే వయోవిశేషభావినః-పద్మకాఖ్యాః. ని. 'పద్మకం బిందుజాలక' మిత్యమరః. తఇవ శోణా రక్తవర్ణాః, లిఖితభాగేష్వితి శేషః. భూర్జత్వచః భూర్జపత్త్రవల్కలాని. ని. 'భూర్జపత్త్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మికా అపీ'తి యాదవః, విద్యాధరసుందరీణాం లిఖ్యంతే యేషు తే లేఖాః పత్త్రికాః - అనంగస్య లేఖాః తేషాం క్రియయా కామవ్యంజకలేఖకరణేనేత్యర్థః. ఉపయోగం ఉపకారం వ్రజంతి, దివ్యాంగనావిహారయోగ్యోఽయం శైల ఇతి భావః.

యః పూరయన్ కీచకరన్ధ్రభాగాన్ దరీముఖోత్థేన సమీరణేన,
ఉద్గాస్యతామిచ్ఛతి కిన్నరాణాం తానప్రదాయిత్వమివోపగన్తుమ్.

వ్యా. యఇతి. యో హిమాద్రిః-దరీగుహా - సైవ ముఖం తస్మాదుత్థేనోత్పన్నేన, 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః. సమీరణేన వాయునా కీచకా వేణువిశేషాః. ని. 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. తేషాం రంధ్రభాగాన్ ఛిద్రప్రదేశాన్ పూరయన్ ధమన్ వాంశికోఽపి వంశరంధ్రాణి ముఖమారుతేన పూరయతీతి ప్రసిద్ధిః, ఉద్గాస్యతాం దేవయోనిత్వాదుచ్చైర్గాంధారగ్రామేణ గానం కరిష్యతాం, ఉక్తంచ నారదేన.—'షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయంతి మానవాః, నతు గాంధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభి'రితి. కిన్నరాణాం దేవగాయకానాం తానప్రదాయిత్వం, తానో నామ స్వరాంతరప్రవర్తకో రాగస్థితిప్రవృత్త్యాదిహేతు రంశాపరనామా వంశవాద్యసాధ్యః ప్రధానభూతః స్వరవిశేషః, ని. 'తానస్త్వంశస్వరో మతః' ఇత్యభినవగుప్తః. 'గాతా యంయం స్వరం గచ్ఛేత్తం తం వంశేన తానయే' దితి భరతః. తత్ప్రదానశీలత్వం = తానప్రదాయిత్వం - వాంశికత్వముపగంతు మిచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా. సా చ దరీముఖోత్థేనేత్యేకదేశవివర్తిరూపకోజ్జీవితా, ముఖసాధ్యత్వాత్తానప్రదాయిత్వస్య,యత్రావయవరూపణాదవయవిరూపణం గమ్యతే తదేకదేశవివర్తిరూపకం. గమ్యతే చాత్రావయవినః పుంసోరూపణం యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టే హిమాద్రావిత్యలం బహునా.

కపోలకణ్డూః కరిభిర్వినేతుం విఘట్టితానాం సరళద్రుమాణామ్,
యత్ర స్రుతక్షీరతయా ప్రసూతస్సానూని గన్ధస్సురభీకరోతి. 9

వ్యా. కపోలేతి. యత్ర హిమాద్రౌ కరిభిః గజైః కపోలకండూర్గండస్థలకండూతీర్వినేతుం అపనేతుం విఘట్టితానాం ఘర్షితానాం సరళద్రుమాణాం సంబంధిని స్రుతాని కరికపోలఘర్షణాత్ క్షరితాని క్షీరాణి యేషాం తేషాం భావస్తత్తా తయా హేతునా

ప్రసూత ఉత్పన్నో గంధస్స్నానాని సురభీకరోతి, ఏతేనాస్య గజాకరత్వం గమ్యతే. తథాచ గజాయుర్వేదే.—'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగాః' ఇతి.

వనేచరాణాం వనితాసఖానాం దరీగృహోత్సఙ్గనిషక్తభాసః,
భవన్తి యత్రౌషధయో రజన్యామతైలపూరాస్సురతప్రదీపాః. 10

వ్యా. వనేచరాణామితి. యత్ర హిమాద్రౌ రజన్యాం దర్యః కందరా ఏవ గృహాః తేషాముత్సంగేషు అభ్యంతరేషు నిషక్తాస్సంక్రాంతా భాసో యాసాం తా ఓషధయః తృణజ్యోతీంషి, వి. 'అగ్నావోషధీషు చ తేజో నిధాయ రవిరస్తం యాతీ' త్యాగమః వనితానాం సఖాయో వనితాసఖాః. సూ. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్' తేషాం రమమాణానామిత్యర్థః. వనే చరంతీతి వనేచరాః కిరాతాః, 'చరేష్టః' ఇతి టప్రత్యయః. 'తత్పురుషేకృతిబహుళ' మిత్యలుక్. తేషాం వనేచరాణాం అతైలపూరాః - అనపేక్షితతైలసేకా ఇత్యర్థః. సురతే సురతకర్మణి ప్రదీపా, భవన్తి- అత్రౌషధీష్వారోప్యమాణస్య ప్రదీపత్వస్య ప్రకృతసురతోపయోగిత్వాత్పరిణామాలంకారః. తదుక్తమ్.— 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వేపరిణామః' ఇతి. తథా ప్రదీపకారణతైలపూరణనిషేధాదకారణకార్యోత్పత్తిలక్షణా విభావనా చేత్యుభయోస్సంసృష్టిః.

ఉద్వేజయత్యఙ్గుళిపార్ష్ణిభాగాన్ మార్గే శిలీభూతహిమేఽపి యత్ర,
నదుర్వహశ్రోణిపయోధరార్తా భిన్దన్తి మన్దాం గతిమశ్వముఖ్యః. 11

వ్యా. ఉద్వేజయతీతి. యత్ర హిమాద్రౌ శిలీభూతం ఘనీభూతం హిమం యత్ర తస్మిన్ అతఏవాంగుళీనాం పార్ష్ణీనాంచ భాగాన్ ప్రదేశాన్ ఉద్వేజయత్యతిశైత్యాత్ క్లేశయత్యపి మార్గే, శ్రోణయశ్చ పయోధరాశ్చ శ్రోణిపయోధరం, ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః. దుర్వహేణ దుర్ధరేణ శ్రోణిపయోధరేణార్తాః పీడితాః, ఆఙ్పూర్వాదృచ్ఛతేః క్తః, 'ఉపసర్గా దృతిధాతా' వితి వృద్ధిః. అశ్వానాం ముఖానీవ ముఖాని యాసాం తాః అశ్వముఖ్యః కిన్నరస్త్రియః ఉష్ట్రముఖవత్సమాసః. ని. 'స్యాత్కిన్నరః కింపురుష స్తురంగవదనో మయుః' ఇత్యమరః. మందాం మన్థరాంగతిం నభిందంతి నత్యజంతీత్యర్థః. పాదపీడాకరేఽప్యతిభారభంగురశరీరతయా న శీఘ్రం గంతుం శక్యత ఇతి భావః.

దివాకరాద్రక్షతి యో గుహాసు లీనం దివాభీతమివాన్ధకారమ్.
క్షుద్రేఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే మమత్వముచ్చైశ్శిరసాం సతీవ.

వ్యా. దివాకరాదితి. యో హిమాద్రిః దివా దివసే భీతం భయావిష్టమివ, ఉలూకమివేతి చ ధ్వనిః - గుహాసు లీనం అన్ధకారం ధ్వాన్తం దివా దినం కరోతీతి దివాకరః తస్మాద్దివాకరాత్ 'దివా విభా నిశా ప్రభా భాస్కరాన్తా...' ఇత్యాదినా టప్రత్యయః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ రక్షతి త్రాయతే, నను క్షుద్ర

సంరక్షణమనర్హమిత్యాశఙ్క్యాహ - క్షుద్ర ఇతి. ఉచ్చైః శిరసాం ఉన్నతానాం శరణం ప్రపన్నే శరణాగతే క్షుద్రే నీచేఽపి, సతి సజ్జన ఇవ నూనం మమత్వం మమాయమిత్యభిమానః, అస్తీతి శేషః - మమశబ్దాత్త్వప్రత్యయః. అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః.

లాఙ్గూలవిక్షేపవిసర్పిశోభై రితస్తతశ్చన్ద్రమరీచిగౌరైః,
యస్యార్థయుక్తం గిరిరాజశబ్దం కుర్వన్తి వాలవ్యజనైశ్చమర్యః. 13

వ్యా. లాఙ్గూలేతి. చమర్యో మృగీవిశేషాః-ఇతస్తతో లాఙ్గూలాని వాలధయః. ని. 'పుచ్ఛోఽస్త్రీ లూమలాఙ్గూలే వాలహస్తశ్చ వాలధి' రిత్యమరః. తేషాం విక్షేపైర్విధూననైః విసర్పిణ్యో విసృమరాః శోభాః కాన్తయో యేషాం తైః-చన్ద్రమరీచిభిరివ గౌరైశ్శుభ్రైః, ని. 'గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపి చే'తి యాదవః. 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై'రితి సమాసః. వాలవ్యజనైశ్చామరైర్యస్య హిమాద్రేర్గిరిరాజశబ్దం గిరిరాజ ఇతిసంజ్ఞామర్థయుక్తం అభిధేయవన్తం కుర్వన్తి, రాజానో హి ఛత్రచామరాది చిహ్నితా ఇతి భావః.

యత్రాంశుకాక్షేపవిలజ్జితానాం యదృచ్ఛయా కింపురుషాఙ్గనానామ్,
దరీగృహద్వారవిలమ్బిబిమ్బాస్తిరస్కరిణ్యో జలదా భవన్తి. 14

వ్యా. యత్రేతి. యత్ర హిమాద్రౌ అంశుకాక్షేపేణ వస్త్రాపహరణేన విలజ్జితానాం కింపురుషాఙ్గనానాం కిన్నరస్త్రీణాం యదృచ్ఛయా దైవగత్యా దరీగృహద్వారేషు విలంబిబిమ్బా లమ్బమానమండలా జలదాస్తిరస్కరిణ్యో జవనికా భవన్తి. ని. 'ప్రతిసీరా జవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సా' ఇత్యమరః. 'తిరసోఽన్యతరస్యా' మితి సత్వం, అత్ర జలదేష్వారోప్యమాణస్య తిరస్కరిణీత్వస్య ప్రకృతోపయోగిత్వాత్పరిణామాలఙ్కారః.

భాగీరథీనిర్ఝరశీకరాణాం వోఢా ముహుః కంపితదేవదారుః,
యద్వాయురన్విష్టమృగైః కిరాతైరాసేవ్యతే భిన్నశిఖణ్డిబర్హః. 15

వ్యా. భాగీరథీతి. భాగీరథీనిర్ఝరశీకరాణాం గఙ్గాప్రవాహాంభఃకణానాం, కర్మణి షష్ఠీ, వోఢా ప్రాపకః, వహేస్తృచ్, ముహుః పునఃపునః సద్యోవా. ని. 'పౌనః పున్యే భృశార్థే చ సద్యోవాస్యాన్ముహుఃపద' మితివైజయన్తీ. కమ్పితా దేవదారవో యేన స తథోక్తః, భిన్నాని విశ్లేషితాని శిఖండినాం బర్హాణి గతిలాఘవార్థం కిరాతకటిబద్ధాని యేన స తథోక్తః క్రమాద్విశేషణత్రయేణ శైత్యసౌరభ్యమాంద్యాన్యుక్తాని, యస్య హిమాద్రేర్వాయురన్విష్టమృగైర్మార్గితమృగైః కిరాతైరాసేవ్యత ఇతి భావః. ని. 'అన్విష్టం మార్గితం మృగిత' మిత్యమరః. కిరాతైరాసేవ్యతే.

సప్తర్షిహస్తావచితావశేషాణ్యధో వివస్వాన్ పరివర్తమానః,
పద్మాని యస్యాగ్రసరోరుహాణి ప్రబోధయత్యూర్ధ్వముఖైర్మయూఖైః.

వ్యా. సప్తర్షీతి.—సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః, 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః. తేషాం హస్తై రవచితేభ్యో లూనేభ్యః-అవశేషాణ్యవశిష్టాని. ని. 'శేషోఽప్రధానే సంతాపే త్రిష్వన్యత్రోపయుజ్యతే' ఇతి కేశవః. కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః అనేన పద్మానాం సాఫల్యం సూచితం, యస్య హిమాద్రేః రోహంతీతి రుహాణి, 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః. అగ్రే ఉపరి యాని సరాంసి తేషు రుహాణి పద్మాని అధః పరివర్తమానో భ్రమన్ వివస్వాన్ సూర్యః ఊర్ధ్వముఖైర్మయూఖైః, ప్రబోధయతి వికాసయతి న కదాచిదధోముఖైః, అతిమార్తాండమండలత్వాదగ్రభూమేరితి భావః. సప్తర్షిమండలం ధ్రువాదప్యూర్ధ్వమితి జ్యౌతిషికాః. అతస్తేషామగ్రసరోరుహభాగిత్వం యుక్తమ్.

యజ్ఞాఙ్గయోనిత్వమవేక్ష్య యస్య సారం ధరిత్రీధరణక్షమం చ,
ప్రజాపతిః కల్పితయజ్ఞభాగం శైలాధిపత్యం స్వయమన్వతిష్ఠత్. 17

వ్యా. యజ్ఞాంగేతి.—యస్య హిమాద్రేర్యజ్ఞాంగానాం యజ్ఞసాధనానాం సోమలతాదీనాం యోనిః ప్రభవః తస్య భావస్తత్త్వం, ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే. 'యజ్ఞాంగార్థం మయా సృష్టో హిమవానచలేశ్వరః' ఇతి, ధరిత్రీధరణక్షమం భూభారధరణయోగ్యం సారం బలం చ. ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చ' ఇత్యమరః. అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా ప్రజాపతిః బ్రహ్మా స్వయమేవకల్పితో వ్యవస్థాపితో యజ్ఞభాగో యస్మిం స్తత్తథోక్తం. ని. 'సోమస్య రాజ్ఞః కురంగ ఇన్ద్రోః శృఙ్గీ, సింధోశ్శింశుమారో హిమవతో హస్తీ ఇతి' శ్రుతేరితిభావః. శైలానా మాధిపత్యం అధిపతిత్వం. 'పత్యంతపురోహితాదిభ్యో య'గితి యక్ప్రత్యయః, అన్వతిష్ఠత్ దదాతి స్మేత్యర్థః. ఉక్తంచ బ్రహ్మాణ్డపురాణే - 'శైలానాం హిమవన్తం చ నదీనాం చైవ సాగరం, గన్ధర్వాణామధిపతిం చక్రే చిత్రరథం విధి'రితి.

అవ. సమ్ప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి —

స మానసీం మేరుసఖః పితౄణాం కన్యాం కులస్య స్థితయే స్థితిజ్ఞః,
మేనాం మునీనామపి మాననీయామాత్మానురూపాంవిధినోపయేమే.

వ్యా. స ఇతి.— మేరోస్సఖా మేరుసఖః బంధుసంపన్న ఇతి భావః. స్థితిజ్ఞః మర్యాదాభిజ్ఞః. ని. 'అపస్థితిః స్థితిర్జ్ఞేయా స్థితిః కర్తవ్యపద్ధతిః, స్థితిః స్థానమపిప్రోక్తం వ్యవస్థాపి స్థితిర్మతా, రచనా స్థిరతా చాపి మర్యాదాపి స్థితిర్మతా.' శ్రుతసంపత్తిరనేన సూచ్యతే - స హిమవాన్ పితౄణాం మానసీం మనస్సఙ్కల్పజన్యాం మునీనామపి మాననీయాం యోగబ్రహ్మవాదిభ్యాం పూజ్యామిత్యర్థః. ఉక్తంచ విష్ణుపురాణే - 'తేభ్యశ్శుభాస్పదం జజ్ఞే మేనకా ధారిణీ తథా, తే ఉభే బ్రహ్మవాదిన్యౌ యోగిన్యౌ చాప్యుభే ద్విజే'తి. ఆత్మానురూపాం కులశీలసౌందర్యాదిభిః సదృశీం, మేనాం మేనకాదేవీతి నామవతీం కన్యాం కులస్య స్థితయే ప్రతిష్ఠాయై విధినా యథాశాస్త్రేణ ఉపయేమే పరిణీతవాన్. 'ఉపాద్యమస్స్వకరణే' ఇత్యాత్మనేపదం. 'తేషాం తు మానసీ కన్యా మేనా నామ మహాగిరేః, పత్నీ హిమవతో యస్యాః పుత్రో మైనాక ఉచ్యతే' ఇతి బ్రహ్మాణ్డే.

కాలక్రమేణాథ తయోః ప్రవృత్తే స్వరూపయోగ్యే సురతప్రసఙ్గే,
మనోహరం యౌవనముద్వహన్త్యా గర్భోఽభవద్భూధరరాజపత్న్యాః.

వ్యా. కాలక్రమేణేతి. అథ కాలక్రమేణ గచ్ఛతా కాలేనేత్యర్థః. తయోః మేనకాహిమవతోః, స్వరూపయోగ్యే సౌన్దర్యానుగుణే - యద్వా - రూప్యతే నిశ్చీయతేఽనేనేతి రూపం జ్ఞానం - తద్యోగ్యే శాస్త్రానుసారిణీత్యర్థః. సురతప్రసఙ్గే సురతకర్మణి, ప్రవృత్తే సతి, మనోహరం యౌవనముద్వహన్త్యాః భూధరరాజపత్న్యాః మేనకాయాః గర్భోఽభవత్.

అసూత సా నాగవధూపభోగ్యం మైనాకమమ్భోనిధిబద్ధసఖ్యమ్,
క్రుద్ధేఽపి పక్షచ్ఛిది వృత్రశత్రావవేదనాజ్ఞం కులిశక్షతానామ్. 20

వ్యా. అసూతేతి.—సా మేనా, నాగవధూపభోగ్యమ్ నాగకన్యాపరిణేతారమిత్యర్థః. అమ్భోనిధినా బద్ధసఖ్యం సముద్రకృతమైత్రీకమ్, సఖ్యమూలం సూచయతి- పక్షచ్ఛిది పక్షచ్ఛేత్తరి 'సత్సూద్విష -' ఇత్యాదినా క్విప్ప్రత్యయః, వృత్రశత్రౌ, క్రుద్ధే కుపితే సత్యపి, కులిశక్షతానాం వజ్రప్రహారాణామ్ సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. జానాతీతి జ్ఞః 'ఇగుపధజ్ఞా' ఇతి కప్రత్యయః. అవేదనానాం జ్ఞః - అథవా - వేదనాం జానాతీతి వేదనాజ్ఞః, 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః. 'ఉపపదమతిఙ్' ఇతి సమాసః - స న భవతీత్యవేదనాజ్ఞః - తం కులిశక్షతవేదనానభిజ్ఞమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. పక్షచ్ఛేదోద్యతశక్రాత్ త్రాణాయ శరణాగమనమనయోః సఖ్యమూలమితి భావః, మైనాకం పుత్రమసూత. సర్వపర్వతపక్షచ్ఛేదేఽప్యయమచ్ఛిన్నపక్ష ఏవేతి మైనాకస్యోత్కర్షః - తాదృక్పుత్రవత్త్వం హిమాద్రేరితి సార్థకం మైనాకస్య వర్ణనమ్ - 'పితా న జ్ఞాయతే యస్యాః భ్రాతా యస్యా న విద్యతే, నోపయచ్ఛేత్తు తాం కన్యాం ధర్మలోపభయాత్ సుధీః.' ఇత్యభ్రాతృకకన్యాపరిణయనిషేధాత్ - ప్రకృతే పార్వతీ భ్రాతృమత్యేవేతి సూచనార్థం మైనాకవర్ణనమితి తాత్పర్యార్థః.

అథావమానేన పితుః ప్రయుక్తా దక్షస్య కన్యా భవపూర్వపత్నీ,
సతీ సతీ యోగవిసృష్టదేహా తాం జన్మనే శైలవధూం ప్రపేదే.

వ్యా. అథేతి.—అథ మైనాకజననానంతరం, దక్షస్య ప్రజాపతేః, కన్యా, భవస్య హరస్య, పూర్వపత్నీ పూర్వభార్యా, సతీ పతివ్రతా.ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా' ఇత్యమరః. సతీ నామ దేవీ పితుర్దక్షస్య కర్తరి షష్ఠీ, అవమానేన స్వభర్త్రవజ్ఞయా, ప్రయుక్తా ప్రేరితా, యోగేన యోగమార్గేణ, విసృష్టదేహా త్యక్తదేహా సతీ, జన్మనే పునరుద్భవాయ, తాం శైలవధూం మేనకాం, ప్రపేదే. అత్ర పురా కిల సతీదేవీ దక్షాధ్వరే తత్కృతాం స్వభర్త్రవజ్ఞామసహమానా పితరం ప్రసూం చోపేక్ష్య మత్కర్తవ్యకార్యం త్వజ్జామాత్రైవ కరిష్యతీతి నిర్ధార్య దేవకార్యాణి సాధయితుం చ యోగాగ్నినా స్వశరీరం దదాహేతి పురావృత్తకథాఽనుసంధేయా.

సా భూధరాణామధిపేన తస్యాం సమాధిమత్యాముదపాది భవ్యా,
సమ్యక్ప్రయోగాదపరిక్షతాయాం నీతావివోత్సాహగుణేన సంపత్.

వ్యా. సేతి.—భవ్యా కల్యాణీ, సా సతీ, భూధరాణామధిపేన హిమవతా, సమాధిమత్యాం నియమవత్యాం-సమాధిః సంతత్యర్థం నియమవిశేషః-తద్యుక్తాయాం, తస్యాం మేనకాయాం, సమ్యక్ప్రయోగాత్ సాధ్వాచరణాద్ధేతో రపరిక్షతాయా మభ్రష్టాయాం నీతావుత్సాహగుణేనోత్సాహశక్త్యా కర్త్రా - సంపదివ, ఉదపాద్యుత్పాదితా. ఉత్పద్యతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుఙ్. 'చిణ్ భావకర్మణోః' ఇతి చిణ్ప్రత్యయః 'చిణోలుక్' ఇతి తస్య లుక్.

ప్రసన్నదిక్పాంసువివిక్తవాతం శంఖస్వనానన్తరపుష్పవృష్టి,
శరీరిణాం స్థావరజంగమానాం సుఖాయ తజ్జన్మదినం బభూవ. 23

వ్యా. ప్రసన్నేతి.—ప్రసన్నా నిర్మలా దిశో యస్మింస్తత్ప్రసన్నదిక్, పాంసువివిక్తా రజోరహితా - వాతా యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్, శఙ్ఖస్య స్వనాత్ స్వనస్యానన్తరం పుష్పవృష్టిర్యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్, తస్యాః పార్వత్యాః జన్మదినమ్, స్థితిశీలాః స్థావరాః - శైలవృక్షాదయః * 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్ప్రత్యయః * జఙ్గమ్యన్తే భృశం గచ్ఛన్తీతి జఙ్గమాః - దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదయః - స్థావరాశ్చ జఙ్గమాశ్చ తేషాం ద్వయానామపి శరీరిణాం - సుఖాయానన్దాయ బభూవ.

తయా దుహిత్రా సుతరాం చకాసే స్ఫురత్ప్రభామండలయా సవిత్రీ,
విదూరభూమిర్నవమేఘశబ్దాదుద్భిన్నయా రత్నశలాకయేవ. 24

వ్యా. తయేతి.—స్ఫురదుల్లసత్ - ప్రభామణ్డలం యస్యాః తయా, దుహిత్రా, సవిత్రీ జనయిత్రీ 'స్వరతి సూతి సూయతి ధూఞూదితో వా' ఇతీడాగమః. విదూరస్యాద్రేః ప్రాన్తభూమిర్విదూరభూమిః. వి. 'అవిదూరే విదూరస్య గిరేరుత్తుఙ్గరోధసః, కాకతాలీయసీమాన్తే మణీనామాకరో భవేత్.' ఇతి బుద్ధః, నవమేఘశబ్దాదుద్భిన్నయా, రత్నశలాకయా రత్నాఙ్కురేణేవ, సుతరాం, చకాసే రరాజ.

దినే దినే సా పరివర్ధమానా లబ్ధోదయా చాంద్రమసీవ లేఖా,
పుపోష లావణ్యమయాన్విశేషాన్ జ్యోత్స్నాన్తరాణీవ కలాన్తరాణి.

వ్యా. దిన ఇతి.—లబ్ధ ఉదయో యయా సా లబ్ధోదయా - ఉత్పన్నేత్యర్థః. అభ్యుదితేత్యన్యత్ర, దినేదినే ప్రతిదినం. 'నిత్యవీప్సయోః' ఇతి వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. పరివర్ధమానా - ఉభయత్ర సమానమేతత్, సా బాలా, చన్ద్రమస ఇయం చాన్ద్రమసీ లేఖేవ, లావణ్యం ప్రచురం యేషు తే లావణ్యమయాః-తాన్ లావణ్యమయాన్ కాన్తివిశేషప్రచురాన్. ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాన్తరా, ప్రతిభాతి యదఙ్గేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే' ఇతి భూపాలః. విశేషానవయవాన్, ని. 'విశేషోఽవయవే వ్యక్తౌ' ఇత్యుత్పలమాలాయామ్, జ్యోత్స్నాన్తరాణ్యన్తరముత్థానం యేషాం

తాని జ్యోత్స్నాన్తరాణి జ్యోత్స్నయాఽన్తర్హితాని - తన్మయానీతి యావత్. అన్యాః కలాః కలాన్తరాణీవ 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ని. 'స్థానాత్మీయాన్యతాదర్థ్య రన్ధ్రాన్తర్ధిషు చాన్తరమ్' ఇతి శాశ్వతః. పుపోషోపచితవతీ. ఇయం వాక్యోపమేత్యాహ దణ్డీ, తల్లక్షణం తు. 'వాక్యార్థే నైవ వాక్యార్థః కోఽపి యద్యుపమీయతే, ఏకానే కేవశబ్దత్వాత్ సా తు వాక్యోపమా ద్విధా.'

తాం పార్వతీత్యాభిజనేన నామ్నా బన్ధుప్రియాం బన్ధుజనో జుహావ,
ఉమేతి మాత్రా తపసో నిషిద్ధా పశ్చాదుమాఖ్యాం సుముఖీ జగామ.

వ్యా. తామితి.—బన్ధుప్రియాం, తాం బాలాం, బన్ధుజనః పిత్రాదిః, అభిజనాదాగతేనాభిజనేన - పిత్రాదిపూర్వసంబన్ధోపాధికేనేత్యర్థః. 'అభిజనాః పూర్వబాన్ధవాః' ఇతి కాశికా. నామ్నా, పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ. 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. ఇతి, జుహావాహూతవాన్. హ్వాయతేర్లిటి రూపమ్. పర్వతజన్యత్వోపాధినా పార్వతీతి నామ్నా ప్రసిద్ధేరితి భావః. పశ్చాదభిజననామప్రవృత్త్యనన్తరం, మాత్రా జనన్యా, ఉ ఇతి సంబోధనే 'ఉ ఇతి వితర్కసంబోధనపాదపూరణేషు' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే. మాశబ్దో నిషేధే. ఉ హే వత్సే, మా మా కుర్విత్యేవంరూపేణ, తపసస్తపశ్చర్యాయాః 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ. నిషిద్ధా నివారితా సతీ, సుముఖీ సా బాలా, ఉమేత్యాఖ్యాం నామధేయముమాఖ్యాం, జగామ.

మహీభృతః పుత్త్రవతోఽపి దృష్టిస్తస్మిన్నపత్యే న జగామ తృప్తిమ్,
అనన్తపుష్పస్య మధోర్హి చూతే ద్విరేఫమాలా సవిశేషసఙ్గా. 27

వ్యా. మహీభృత ఇతి.—పుత్త్రాశ్చ దుహితరశ్చ పుత్త్రాః. 'భ్రాతృపుత్త్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్' ఇత్యేకశేషః. తేఽస్య సన్తీతి పుత్త్రవాన్ భూమార్థే మతుప్. తస్య - పుత్త్రవతోఽపి బహ్వపత్యస్యాపీత్యర్థః. మహీభృతో హిమాద్రేః, దృష్టిశ్చక్షుస్తస్మిన్నపత్యే తోకే. ని. 'అపత్యం తోకం తయోః సమే' ఇత్యమరః. తస్యాం పార్వత్యామిత్యర్థః. తృప్తిం న జగామ; తథా హి, అనన్తపుష్పస్య నానావిధకుసుమస్యాపి, మధోర్వసన్తస్య సమ్బన్ధినీ ద్విరేఫమాలా భృఙ్గపఙ్క్తిశ్చూతస్య వికారే చూతే చూతకుసుమే. * 'అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః' ఇతి వికారార్థోత్పన్నస్యాణ్ప్రత్యయస్య లుక్ప్రకరణే * పుష్పఫలమూలేషు బహులమ్' ఇతి పఠనాల్లుక్. సవిశేషః సాతిశయః - సఙ్గో యస్యాః సా తథోక్తా-అత్యన్తాసక్తేత్యర్థః.

ప్రభామహత్యా శిఖయేవ దీపస్త్రిమార్గయేవ త్రిదివస్య మార్గః,
సంస్కారవత్యేవ గిరా మనీషీ తయా స పూతశ్చ విభూషితశ్చ. 28

వ్యా. ప్రభేతి.—ప్రభామహత్యా ప్రకాశాధికయా, శిఖయా జ్వాలయా, దీప ఇవ, శిఖాదీపయోరవయవావయవిభావాద్భేదేన వ్యపదేశః. త్రయో మార్గా యస్యాస్తయా త్రిమార్గయా మన్దాకిన్యా, తృతీయా ద్యౌర్లోకః త్రిదివః స్వర్గః వృత్తివిషయే త్రిశబ్దస్య త్రిభాగవత్ పూరణార్థత్వమ్. 'దీవ్యతేర్ఘఞర్థే కవిధానం,' దివ్యన్త్యత్ర

జనా ఇతి దివ' ఇతి క్షీరస్వామీ - తస్య మార్గ ఇవ, సంస్కారో వ్యాకరణజన్యా శుద్ధిః, తద్వత్యా, గిరా వాచా. ని. 'భద్రైషాం లక్ష్మీర్నిహితాఽధివాచి' ఇతి శ్రుతేరితి భావః. మనస ఈషా మనీషా - సాఽస్యాస్తీతి. మనీషి, విద్వానివ, శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. తయా పార్వత్యా, స హిమవాన్ పూతః శోధితశ్చ, భూషితశ్చ, అత్ర శిఖాగిరోరవిశిష్టయోరుపమానానర్హత్వాన్న విశేషణాధిక్యదోషః. ఇయం మాలోపమా.

మన్దాకినీసైకతవేదికాభిస్సా కన్దుకైః కృత్రిమపుత్త్రికైశ్చ,
రేమే ముహుర్మధ్యగతా సఖీనాం క్రీడారసం నిర్విశతీవ బాల్యే.

వ్యా. మన్దాకినీతి.—సా పార్వతీ, బాల్యే వయసి క్రీడానాం-రసః స్వాదః - రుచిరితి యావత్. తం క్రీడారసమ్. ని. 'రసో గన్ధే రసః స్వాదే' ఇతి విశ్వః, నిర్విశతీవ భుఞ్జానేవ. ని. 'నిర్వేశో భృతిభోగయోః' ఇతి విశ్వః. * 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి వికల్పాన్నుమభావః. సఖీనాం మధ్యగతా సతీ, మన్దాకిన్యాః - సైకతేషు పులినేషు. వేదికాభిః, కన్దుకైః, క్రియయా నిర్వృత్తైః కృత్రిమైః * 'డ్వితః క్త్రిః' ఇతి క్త్రిప్రత్యయః. 'క్త్రేర్మమ్నిత్యమ్' ఇతి మబాగమశ్చ. పుత్త్రికైః పాఞ్చాలికాభిః. ని. 'పాఞ్చాలికా పుత్త్రికా స్యాద్వస్త్రదన్తాదిభిః కృతా' ఇత్యమరః. 'సంజ్ఞాయాం కన్' ఇతి కన్ప్రత్యయః. ముహుః రేమే.

తాం హంసమాలాశ్శరదీవ గఙ్గాం మహౌషధీం నక్తమివాత్మభాసః,
స్థిరోపదేశాముపదేశకాలే ప్రపేదిరే ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః. 30

వ్యా. తామితి.—స్థిరః స్థేయానుపదేశః ప్రాగ్భవీయో యస్యాస్తాదృశీమ్ - మేధావినీమిత్యర్థః. తాం పార్వతీముపదేశకాలే, ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః పూర్వజన్మాభ్యస్తవిద్యా ఇత్యర్థః. శరది గఙ్గాం హంసమాలా ఇవ, నక్తం రాత్రౌ, మహౌషధీం తృణవిశేషమాత్మభాసః స్వదీప్తయ ఇవ, ప్రపేదిరే; ఉపమానసామర్థ్యాదుపదేశమన్తరేణైవేతి గమ్యతే.

అసంభృతం మణ్డనమఙ్గయష్టేరనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య,
కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం బాల్యాత్పరం సాథ వయః ప్రపేదే. 31

వ్యా. అసంభృతమితి.—అథ సా పార్వతీ, అఙ్గయష్టేరసంభృతమయత్నసిద్ధం, మణ్డనం ప్రసాధనమనాసవాఖ్యమాసవాఖ్యారహితం, మదస్య, కరణం సాధనం, కామస్య, పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రమస్త్రభూతం, బాల్యాచ్ఛైశవాత్, పరమనన్తరభావి, వయో యౌవనం, ప్రపేదే ప్రాప; యౌవనేనైవ హి యువతయః ప్రసాధ్యన్తే మాద్యన్తే కామ్యన్తే చేతి భావః. అత్ర ద్వితీయపాద ఆసవరూపకారణాభావేఽపి శక్యాఖ్యమదోక్తేర్విభావనాలంకారః. తదుక్తమ్. 'కారణాభావే కార్యోత్పత్తిర్విభావనా' ఇతి; ప్రథమతృతీయయోస్త్వారోప్యమాణయోర్మణ్డనమదనాస్త్రత్వయోః ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్.

ఉన్మీలితం తూలికయేవ చిత్రం సూర్యాంశుభిర్భిన్నమివారవిన్దమ్,
బభూవ తస్యాశ్చతురస్రశోభి వపుర్విభక్తం నవయౌవనేన. 32

వ్యా. ఉన్మీలితమితి.—నవయౌవనేన ప్రథమయౌవనేన, విభక్తమభివ్యఞ్జిత పీనజఘనాదిసంస్థానమిత్యర్థః. తస్యాః పార్వత్యాః వపుస్తూలికయా కూర్చికయా శలాకయేత్యర్థః. ని. 'తూలికా కథితా లేఖ్యకూర్చికా తూలశయ్యయోః' ఇతి విశ్వః. ఉన్మీలితం రఞ్జనద్రవ్యేణోద్భాసితం. సముత్కీర్ణరూపమితి యావత్. చిత్రమాలేఖ్యమివ, సూర్యాంశుభిర్భిన్నం వికసితమరవిన్దం పద్మమివ, చతస్రోఽస్రయో యస్య తచ్చతురస్రమన్యూనానతిరిక్తం యథా తథా - శోభత ఇతి చతురస్రశోభి తాచ్ఛీల్యే ణినిః. బభూవ; చిత్రారవిన్దయోస్తూలికాతరణికిరణసంబన్ధ ఇవ స్వతస్సిద్ధస్యైవాఙ్గసౌష్ఠవస్య యౌవనప్రాదుర్భావోఽభివ్యఞ్జకో బభూవేత్యర్థః.

అవ. దేవతానాం రూపం పాదాఙ్గుష్ఠప్రభృతి వర్ణ్యతే, మానుషాణాం కేశాదారభ్యేతి ధార్మికాః.—సంప్రతి సప్తదశభిః శ్లోకైః పార్వత్యాః పాదాదికేశాన్తవర్ణనమారభతే.—

అభ్యున్నతాఙ్గుష్ఠనఖప్రభాభిర్నిక్షేపణాద్రాగమివోద్గిరన్తౌ,
ఆజహ్రతుస్తచ్చరణౌ పృథివ్యాం స్థలారవిన్దశ్రియమవ్యవస్థామ్ 33

వ్యా. అభ్యున్నతేతి.— అభ్యున్నతయోరఙ్గుష్ఠనఖయోః - ప్రభాభిర్నిమిత్తేన, నిక్షేపణాన్నిర్భరన్యాసాద్ధేతోః, రాగమన్తర్గతం లౌహిత్యం. ని. 'రాగః క్లేశాదికే రక్తే మాత్సర్యే లోహితాదిషు' ఇతి శాశ్వతః. ఉద్గిరన్తౌ - వమన్తౌ - బహిర్నిస్సారయన్తావివ స్థితావిత్యర్థః. అత్రోద్గిరతేర్గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యతాదోషః. ప్రత్యుత గుణ ఏవ. యథాఽఽహ దణ్డీ - 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్, అతి సున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే.' ఇతి. తస్యాశ్చరణౌ తచ్చరణౌ, పృథివ్యామవ్యవస్థాం వ్యవస్థారహితామ్-ఏకత్రావస్థానరహితామ్ - సంచారిణీమిత్యర్థః. స్థలారవిన్దశ్రియమాజహ్రతుః; స్థలవిశేషణాన్నియతలౌహిత్యలాభః. అత్ర సాముద్రికాః - 'యస్యా రక్తతలౌ పాదావున్నతాగ్రౌ తలస్పృశౌ, నిగూఢగుల్ఫౌ సిరాహీనౌ సా స్యాన్నృపతిసమ్మతా.' ఇతి. అత్రోపమానధర్మస్యారవిన్దశ్రియశ్చరణయోరుపమేయయోరసంభవాదరవిన్దశ్రియమివ శ్రియమితి ప్రతిబిమ్బాకరణాక్షేపాన్నిదర్శనాఽలంకారః. సా చ సంబన్ధేఽసంబన్ధలక్షణాతిశయోక్త్యనుప్రాణితా. అవ్యవస్థామిత్యనేన స్థలారవిన్దస్య స్థైర్యసంబన్ధేఽప్యసంబన్ధాభిధానాత్; నిదర్శనాలక్షణం తు - 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిమ్బక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా' ఇతి.

సా రాజహంసైరివ సన్నతాఙ్గీ గతేషు లీలాఞ్చితవిక్రమేషు,
వ్యనీయత ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైరాదిత్సుభిర్నూపురశిఞ్జితాని. 34

వ్యా. సేతి.—ప్రత్యుపదేశలుబ్ధైః-వి. 'గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వా, అథవా విద్యయా విద్యా చతుర్థీ నోపపద్యతే.' ఇతి న్యాయాదితి భావః. స్వవిద్యాదానేన పరవిద్యాగ్రహణమితి ప్రత్యుపదేశః. తదేవ వ్యనక్తి నూపురశిఞ్జితాన్యాదిత్సుభిః నూపురశిఞ్జితమఞ్జుకూజితోపదేశమిచ్ఛద్భిరిత్యర్థః. రాజహంసైః, సన్నతాఙ్గీ కుచభారాదితి భావః. సా పార్వతీ, లీలాభిర్విలాసైరఞ్చితాః పూజితాః-విక్రమాః పాదన్యాసాః - యేషు తేషు. 'అఞ్చేః పూజాయామ్' ఇతీడాగమః. ని. 'లీలా విలాస క్రియయోః' ఇత్యమరః. గతేషు విషయే, వ్యనీయతేవ వినీతా కిము; అన్యథా కథమస్యా హంసగమనమిత్యుత్ప్రేక్షా.

వృత్తానుపూర్వే చ న చాతిదీర్ఘే జంఘే శుభే పృష్టవతస్తదీయే,
శేషాంగనిర్మాణవిధౌ విధాతుర్లావణ్యముత్పాద్య ఇవాస యత్నః.

వ్యా. వృత్తేతి.—వృత్తే వర్తులే - పూర్వమనుగతేఽనుపూర్వే-గోపుచ్ఛాకార ఇత్యర్థః. వృత్తే చ తే ఽనుపూర్వే చ వృత్తానుపూర్వే, నాతిదీర్ఘే చ మహావిభాషయా న సమాసః నఞో విశేషణత్వం చ శబ్దప్రయోగాదేవ జ్ఞేయమ్. శుభే మఙ్గలే, తస్యా ఇమే తదీయజఙ్ఘే ప్రసృతే ని. 'జఙ్ఘా తు ప్రసృతా' ఇత్యమరః. సృష్టవతో నిర్మితవతో విధాతుః స్రష్టుః, శేషాఙ్గనిర్మాణవిధౌ జఙ్ఘావ్యతిరిక్తావయవనిర్మాణార్థమిత్యర్థః. ఉత్పాద్యే పునః సంపాద్యే లావణ్యే కాన్తివిశేషవిషయే - లావణ్యలక్షణం తూక్తమ్, యత్న, ఆసేవ, బభూవేత్యుత్ప్రేక్షా; ఉపాదానమన్తరేణ కార్యస్య దుష్కరత్వాత్ తదఙ్గానాం చ లావణ్యోపాదానకత్వాత్ పూర్వసంపాదితస్య చ జఙ్ఘార్థమేవ కార్త్స్న్యేన వినియోగాత్ పునర్లావణ్యసంపాదనే యత్నః స్యాదేవేత్యేతాదృక్సౌన్దర్యే తజ్జఙ్ఘే ఇతి భావః. ఆసేతి బభూవార్థే తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమిత్యాహ శాకటాయనః; వల్లభస్తు-న తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమ్ 'అస్తేర్భూః' ఇతి భ్వాదేశనియమాత్ తాదృక్తిఙన్తస్యైవాభావాత్, కిం తు కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగః - ఇత్యాహ; వామనస్తు 'అస గతి దీప్త్యాదానేష్వితి ధాతోర్లిటి రూపమిదమ్' ఇత్యాహ-అస ఇత్యనుదాత్తేతర్ప్యర్థే, ఆస దిదీపే-ప్రవృత్త ఇత్యర్థః.

నాగేన్ద్రహస్తాస్త్వచి కర్కశత్వాదేకాన్తశైత్యాత్కదలీవిశేషాః,
లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం జాతాస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యాః.

వ్యా. నాగేన్ద్రేతి.—నాగేన్ద్రాణామైరావతాదీనాం - హస్తాః కరాస్త్వచి చర్మణి, కర్కశత్వాత్, కదలీవిశేషా రాజరమ్భాదయ, ఏకాన్తశైత్యాన్నియతశైత్యాద్ధేతోః, లోకే పరిణాహి వైపుల్యయుక్తమ్. ని. 'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః.

రూపం లబ్ధ్వాఽపి - అపిశబ్దాత్ కరికరకదళీమాత్రస్య తాదృక్పరిణాహో నాస్తీతి భావః. తస్యా ఊర్వోస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యా జాతాః ఉపమానక్రియానర్హా బభూవుః. తదూర్వోర్వృత్తం కార్కశ్యం నాప్యేకాన్తశైత్యమితి భావః.

ఏతావతా నన్వనుమేయశోభి కాఞ్చీగుణస్థానమనిన్దితాయాః,
ఆరోపితం యద్గిరిశేన పశ్చాదనన్యనారీకమనీయమఙ్కమ్. 37

వ్యా. ఏతావతేతి.—అనిన్దితాయా అనవద్యాయాః తస్యాః పార్వత్యాః, కాఞ్చీగుణస్థానం నితమ్బబిమ్బమేతావతా నన్వేతావతైవ. ని. 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞాఽనునయామన్త్రణే నను' ఇత్యమరః, శోభత ఇతి శోభి ఆవశ్యకేణినిః తత స్త్వప్రత్యయః. అనుమేయం శోభిత్వం శోభా యస్య తత్తదనుమేయశోభి 'త్వప్రత్యయస్తు గతార్థత్వాన్న ప్రయుక్తః' ఇత్యాహ వామనః. పశ్చాదాదౌ నైఃస్పృహ్యేఽపి పశ్చాత్ తపశ్చర్యానన్తరమిత్యర్థః. గిరౌ శేత ఇతి గిరిశః శివః. 'గిరౌ డశ్ఛన్దసి' ఇతి డప్రత్యయః భాషాయామపి క్వచిదిష్యతే. అథవా గిరిః కైలాసోఽస్యాస్తి గిరిశః లోమాదిత్వాచ్ఛప్రత్యయః. తేన గిరిశేన, అన్యాసాం నారీణాం కమనీయః కామయితుం శక్యో న భవతీత్యనన్యనారీకమనీయస్తమఙ్కం నిజోత్సఙ్గమారోపితమధిరోపితమితి యత్, ఏతావతా లిఙ్గేనేతి పూర్వేణాన్వయః. రోహతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః. 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి హకారస్య పకారః. గత్యర్థవివక్షాయాం ద్వికర్మకత్వమ్. ప్రధానే కర్మణి క్తః; గిరిజానితమ్బబిమ్బం విశ్వాతిశాయిసౌన్దర్యం గిరిశాఙ్కారూఢత్వాద్వ్యతిరేకేణ నార్యన్తరనితమ్బబిమ్బవత్. విపక్షే హేత్వనుక్తిరేవ బాధికా; దాక్షాయణీనితమ్బబిమ్బస్య తు పక్షసపక్షయోరన్యతరభావానతివృత్తేర్నిష్కళఙ్కమనుమానమిత్యలమస్థానసంరమ్భేణ.

తస్యాః ప్రవిష్టా నతనాభిరన్ధ్రం రరాజ తన్వీ నవరోమరాజిః,
నీవీమతిక్రమ్య సితేతరస్య తన్మేఖలామధ్యమణేరివార్చిః. 38

వ్యా. తస్యా ఇతి.—నీవీం వస్త్రగ్రన్థిమ్. ని. 'స్త్రీకటీవస్త్రబన్ధేఽపి నీవీ పరిపణేఽపి చ' ఇత్యమరః. అతిక్రమ్యాతీత్య, నతం నిమ్నం - నాభిరన్ధ్రం, ప్రవిష్టా ప్రవిశన్తీ, తన్వీ సూక్ష్మా తస్యాః పార్వత్యాః, నవరోమరాజిః, సితేతరస్యాసితస్య - ఇన్ద్రనీలస్యేత్యర్థః. తస్యాః పార్వత్యాః మేఖలా తన్మేఖలా, - తస్యా ఇత్యనువృత్తేః. పునస్తచ్ఛబ్దోపాదానం వాక్యాన్తరత్వాత్ సోఢవ్యమ్ - యద్వా - తస్యా నీవ్యా మేఖలా తన్మేఖలా తత్ర తదవస్థానాత్, తస్యాః మధ్యమణేరర్చిః ప్రభేవ రరాజ. ని. 'జ్వాలాభాసోర్నపుంస్యర్చిః' ఇత్యమరః.

మధ్యేన సా వేదివిలగ్నమధ్యా వలిత్రయం చారు బభార బాలా,
ఆరోహణార్థం నవయౌవనేన కామస్య సోపానమివ ప్రయుక్తమ్.

వ్యా. మధ్యేనేతి.—'వేదిః పరిష్కృతా భూమిః' ఇత్యమరః. వేదివిలగ్నమధ్యా వేదివత్ కృశమధ్యా - తనుమధ్యేతి యావత్, సా బాలా పార్వతీ, మధ్యేన మధ్య

భాగేవ, చారు సున్దరం, వళిత్రయం కామస్యారోహణార్థం నవయౌవనేన ప్రయుక్తం రచితం, సోపానమివ, బభారేత్యుత్ప్రేక్షా.

అన్యోన్యముత్పీడయదుత్పలాక్ష్యాః
స్తనద్వయం పాణ్డు తథా ప్రవృద్ధమ్,
మధ్యే యథా శ్యామముఖస్య తస్య
మృణాళసూత్రాన్తరమప్యలభ్యమ్. 40

వ్యా. అన్యోన్యేతి.—అన్యోన్యం పరస్పరం 'కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే వాచ్యే' ఇతి ద్విరుక్తిః. 'సమాసవచ్చ బహులమ్' ఇతి బహుళవచనా దసమాస పక్షేఽపి పూర్వపదస్థస్య సుపః సుర్వక్తవ్యః. ఉత్పీడయదుపరున్ధత్, పాణ్డు గౌర ముత్పలాక్ష్యాః స్తనద్వయం, తథా తేన ప్రకారేణ, ప్రవృద్ధమ్. కర్తరి క్తః. శ్యామ ముఖస్య కృష్ణచూచుకస్యేతి స్వరూపవర్ణనం. తస్య స్తనద్వయస్య మధ్యే యథా యేన ప్రకారేణ, మృణాళసూత్రాన్తరం బిసతన్తుమాత్రావకాశోఽప్యలభ్యం లబ్ధుమశక్యమ్. ని. 'అన్తర మవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. అత్ర సంబన్ధేఽసంబన్ధ రూపాతిశయోక్త్యలంకారః కుచయోః పీవరత్వాతిశయార్థమవకాశసంబన్ధేఽప్యసంబ న్ధాభిధానాదితి.

అవ. లోకే సుకుమారత్వమేవ కుసుమాస్త్రస్య సాధకమితి స్థితే సత్యాహ.—

శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్యౌ బాహూ తదీయావితి మే వితర్కః,
పరాజితేనాపి కృతౌ హరస్య యౌ కణ్ఠపాశౌ మకరధ్వజేన. 41

వ్యా. శిరీషేతి.—తస్యా ఇమౌ తదీయౌ బాహూ, శిరీషపుష్పాదధికం - సౌకు మార్యం మార్దవం - యయోస్తథోక్తావితి మే, వితర్కః ఊహః. కుతః - యౌ బా హూ, పరాజితేనాపి పూర్వం నిర్జితేనాపి, మకరధ్వజేన కామేన, హరస్య, కణ్ఠ పాశౌ కణ్ఠబన్ధనరజ్జూ. కృతౌ - కణ్ఠాలిఙ్గనం ప్రాపితావిత్యర్థః. తదసాధ్యసాధనాత్ తత ఆధిక్యమితి భావః. అత్ర బాహ్వోరారోపితకణ్ఠపాశత్వస్య ప్రకృతవైర నిర్యాత నోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః.

కణ్ఠస్య తస్యాః స్తనబన్ధురస్య ముక్తాకలాపస్య చ నిస్తలస్య,
అన్యోన్యశోభాజననాద్బభూవ సాధారణో భూషణభూష్యభావః.

వ్యా. కణ్ఠస్యేతి.—స్తనాభ్యాం - బన్ధురస్యోన్నతస్య, తస్యాః పార్వత్యాః కణ్ఠస్య గళస్య, నిస్తలస్య వర్తులస్య, ముక్తాకలాపస్య ముక్తాభూషణస్య చ. ని. 'వర్తులం నిస్తలం వృత్తం బన్ధురం తూన్నతానతమ్'. కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి' ఇతి చామరః. అన్యోన్యశోభాజననాద్భూషణభూష్యభావోఽలంకారాలంకార్యభావః, సాధారణః సమానో, బభూవ. ఉభావప్యన్యోన్యస్య భూష్యౌ భూషణే చ బభూవతు రిత్యర్థః. అత్ర కణ్ఠముక్తాకలాపయోః శోభాక్రియాద్వారేణాన్యోన్యభూషాజనకత్వా దన్యోన్యాలంకారః. తదుక్తమ్.—'పరస్పరం క్రియాజననమన్యోన్యమ్' ఇతి.

అవ. ఇదానీం పార్వతీవదనం చన్ద్రకమలసదృశమిత్యేత దేవ వచోభఙ్గ్యాహ—

చన్ద్రంగతా పద్మగుణాన్న భుఙ్క్తే పద్మాశ్రితా చాన్ద్రమసీమభిఖ్యామ్,
ఉమాముఖన్తు ప్రతిపద్య లోలా ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమవాప లక్ష్మీః.

వ్యా. చన్ద్రమితి. లోలా చపలా-పరిభ్రమణశీలేత్యర్థః. లక్ష్మీః కాన్త్యభిమానినీ దేవతా చన్ద్రం, గతా ప్రాప్తా సతీ, పద్మగుణాన్ సౌగన్ధ్యాదీన్ న భుఙ్క్తే నానుభవతి. పద్మాశ్రితా సతీ, చన్ద్రమస ఇమాం చాన్ద్రమసీ మభిఖ్యాం శోభామ్. ని. 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః. అమృతవ దానన్దినీం న భుఙ్క్తే, ఉమాముఖం ప్రతిపద్య తు, ద్వే చన్ద్రపద్మే-సంశ్రయః కారణం - యస్యా స్తాం ద్విసంశ్రయాం, ప్రీతి మానన్ద, మవాప - తత్రోభయగుణసంభవాదితి భావః. అత్రోపమానభూతచన్ద్రపద్మాపేక్ష యోపమేయ స్యోమాముఖ స్యాధికగుణవత్త్వోక్త్యా వ్యతిరేకాలంకారః. తదుక్తమ్- 'భేదప్రాధాన్యే నోపమానా దుపమేయ స్యాధిక్యే విపర్యయే వా వ్యతిరేకః' ఇతి.

పుష్పంప్రవాళోపహితం యది స్యాన్ముక్తాఫలంవాస్ఫుటవిద్రుమస్థమ్,
తతోఽనుకుర్యాద్విశదస్యతస్యా స్తామ్రౌష్ఠపర్యస్తరుచేస్స్మితస్య. 44

వ్యా. పుష్పమితి.—పుష్పం పుణ్డరీకాదికం, ప్రవాళే బాలపల్లవ - ఉపహితం నిహితం, స్యా ద్యది. ని. 'ప్రవాళో వల్లకీదణ్డే విద్రుమే బాలపల్లవే' ఇతి విశ్వః. ముక్తాఫలం వా, స్ఫుటే నిర్మలే విద్రుమే తిష్ఠతీతి స్ఫుటవిద్రుమస్థం స్యాద్యది, తత స్తర్హి, విశదస్య శుభ్రస్య, తామ్రే అరుణే ఓష్ఠే - పర్యస్తా ప్రసృతా - రుక్ కాన్తిర్యస్య తథోక్తస్య, తస్యాః పార్వత్యాః, స్మితస్యానుకుర్యాత్ స్మితమనుకుర్యాదిత్యర్థః అత్ర 'మాషాణామశ్నీయాత్' ఇతివత్ సమ్బన్ధమాత్రవివక్షయా షష్ఠీ. అత్ర పుష్పప్రవాళయో ర్ముక్తావిద్రుమయో శ్చాసంబన్ధేఽపి సమ్బన్ధోక్త్యాఽతిశయోక్తిః. 'సా చ సంభావనా' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః. విశేషతస్తు పుష్పముక్తా ఫలయోరుపమానయోః ప్రకృష్టోత్కర్షార్థ ముపమేయతాకల్పనాత్ ప్రతీపాలంకారః. తదుక్తమ్- 'ఉపమానస్యాక్షేప ఉపమేయతాకల్పనం వా ప్రతీపః' ఇతి; స చ పూర్వోక్తాతిశయోక్త్యనుప్రాణిత ఇతి.

స్వరేణ తస్యామమృతస్రుతేవ ప్రజల్పితాయామభిజాతవాచి,
అప్యన్యపుష్టా ప్రతికూలశబ్దా శ్రోతు ర్వితన్త్రీరివ తాడ్యమానా.

వ్యా. స్వరేణేతి —అభిజాతవాచి మధురభాషిణ్యాం. తస్యాం పార్వత్యామమృతం స్రుతాఽమృతస్రా వీణేవ, క్విప్. స్వరేణ నాదేన. ప్రజల్పితాయామాలపన్త్యామ్ కర్తరి క్తః. అన్యైః కాకాదిభిః. పుష్టాఽన్యపుష్టా కోకిలాపి, ముఖ్యయా వృత్త్యా జాతి వచనత్వాభావాత్ జీ బభావః. తాడ్యమానా వాద్యమానా. అపమబద్ధా తన్త్రీర్వితన్త్రీరివ 'అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః' - ఇతి తన్త్రిధాతో రౌణాదిక ఈప్రత్యయః. జీ బభావాన్న 'హల్ఙ్యాభ్యః' - ఇతి సులోపః. తదుక్తమ్. 'అవీ లక్ష్మీతరీ తన్త్రీహ్రీధీ

శ్రీణా మణాదితః, స్త్రీలిఙ్గానా మమీషాం తు న సులోపః కదాచన' ఇతి. ఏతే జీబన్తా న భవన్తీత్యర్థః. శ్రోతు ర్జనస్య ప్రతికూలశబ్దా కర్ణకఠోరనాదా, భవతీతి శేషః.

ప్రవాతనీలోత్పలనిర్విశేషమధీరవిప్రేక్షిత మాయతాక్ష్యా,
తయాగృహీతం ను మృగాఙ్గనాభ్య స్తతోగృహీతంను మృగాఙ్గనాభిః.

వ్యా. ప్రవాతేతి.—ప్రవాతే ప్రభూతవాతస్థలే - యన్నీలోత్పలం తతో నిర్విశేషం నిర్భేదమ్. తత్సదృశమిత్యర్థః. అధీరవిప్రేక్షితం చకితవిలోకితమాయతాక్ష్యా విశాలనేత్రయా, తయా పార్వత్యా, మృగాఙ్గనాభ్యో హరిణీభ్యో, గృహీతమభ్యస్తం ను, అథవా, మృగాఙ్గనాభి స్తత స్తస్యాః పార్వత్యాః, 'పఞ్చమ్యా స్తసిల్'. గృహీతం ను. అత్ర వివక్షితస్య పరస్పరగ్రహణ స్యోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షేతి కేచిత్, తదుప జీవి సందేహాలంకార ఇత్యన్యే; ఉభయోః సంకర ఇత్యపరే.

తస్యాశ్శలాకాంజననిర్మితేవ కాన్తిర్భ్రువో రాయతలేఖయోర్యా,
తాం వీక్ష్య లీలాచతురామనఙ్గః స్వచాపసౌన్దర్యమదం ముమోచ.

వ్యా. తస్యా ఇతి.—ఆయతలేఖయో ర్దీర్ఘరేఖయో స్తస్యాః పార్వత్యాః భ్రువోః సంబన్ధినీ, శలాకయాఽఞ్జనేన నిర్మితేవ, స్థితా యా కాన్తిర్లీలాచతురాం విలాససుభగాం, తాం కాన్తిం, వీక్ష్యానఙ్గః, స్వచాపసౌన్దర్యేణ యో మద స్తం, ముమోచ, ఇతి సౌన్దర్యాతిశయోక్తిః.

లజ్జా తిరశ్చాం యది చేతసి స్యాదసంశయం పర్వతరాజపుత్ర్యాః,
తం కేశపాశం ప్రసమీక్ష్య కుర్యుర్వాలప్రియత్వం శిథిలం చమర్యః.

వ్యా. లజ్జేతి.—తిరశ్చాం తిర్యఙ్జాతీనాం, చేతసి లజ్జా స్యాద్యది, సంశయాభావో ఽసంశయమ్ - సందేహో నాస్తీత్యర్థః. పర్వతరాజపుత్ర్యాః.'శార్ఙ్గరవాద్యఞో ఙీన్' ఇతి ఙీన్. తం ప్రసిద్ధం, కేశపాశం కేశకలాపమ్. ని. 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్ పరే' ఇత్యమరః. ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వా, చమర్యో మృగీవిశేషా, వాలాః ప్రియా యాసా మితి విగ్రహే వాలప్రియా స్తాసాం భావో వాలప్రియత్వమ్-ప్రియవాలత్వ మిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిపాఠా ద్వా పరనిపాతః. 'త్వతలో ర్గుణవచనస్య' ఇతి పుంవద్భావః. శిథిలం కుర్యుః, నిర్లజ్జత్వా న్న శిథిలయన్తీత్యర్థః. అతఏవాత్ర నిర్లజ్జత్వకరణహేతో రాద్యపాదే వాక్యార్థత్వే నోక్త్యా కావ్యలిఙ్గాఖ్యోఽలంకారః. తదుక్త -'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్' ఇతి.

సర్వోపమాద్రవ్యసముచ్చయేన యథాప్రదేశం వినివేశితేన,
సా నిర్మితా విశ్వసృజా ప్రయత్నా దేకస్థసౌందర్యదిదృక్షయేవ. 49

వ్యా. సర్వోపమేతి.—కిం బహునా, సా పార్వతీ విశ్వసృజా విధాత్రా ఏక త్ర స్థితిదృక్షయేత్యేకస్థం - తస్య సౌన్దర్యస్య-సర్వవస్తుగతస్యేత్యర్థః. దిదృక్షయేవ, ప్రయ త్నాద్యథాప్రదేశం క్రమా ద్వినివేశితేన స్థాపితేన, సర్వేషాముపమాద్రవ్యాణాం చన్ద్రారవిన్దాద్యుపమానవస్తూనాం - సముచ్చయేన సమాహారేణ, నిర్మితా. దిదృక్షయే వేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ఽదర్శనార్థిత్వా ద్విశ్వసృజ ఇతి.

తాం నారదః కామచరః కదాచిత్కన్యాం కిల ప్రేక్ష్య పితుస్సమీపే,
సమాదిదేశైకవధూం భవిత్రీం ప్రేమ్ణా శరీరార్ధహరాం హరస్య.

వ్యా. తామితి.—కామేన ఇచ్ఛయా-చరతీతి కామచరో, నారదః కదాచిత్, పితు ర్హిమవతః సమీపే. కన్యాం, తాం పార్వతీం ప్రేక్ష్య, కిల ప్రేమ్ణా సత్వన్యథా హరస్య శివస్యార్ధం హరతీత్యర్ధహరా 'హరతే రనుద్యమనేఽచ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః, శరీరస్యార్ధహరాం, శరీరార్ధహరాం, కులధురన్ధరాదివ దవయవద్వారా సముదాయ విశేషకత్వాత్. సమాసః. అన్యథా త్వర్ధస్య సమప్రవిభాగ వచనత్వా దర్ధశరీ రేతి స్యాత్, ఏకవధూ మసపత్నీకాం భార్యామ్ 'పూర్వకాల' - ఇత్యాదినా సమాసః. భవిత్రీం భావినీం, సమాదిదేశ; హర స్యార్ధాఙ్గహారిణ్యేకపత్నీ భవిష్యతీ త్యాదిష్ట వానిత్యర్థః.

గురుః ప్రగల్భేఽపి వయస్యతోఽస్యా స్తస్థౌ నివృత్తాన్యవరాభిలాషః,
ఋతే కృశానోర్న హి మన్త్రపూతమర్హన్తి తేజాంస్యపరాణి హవ్యమ్

వ్యా. గురురితి.—గురుః పితా ని. 'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యోః' ఇత్యమరః. అతో నారదవచనా ద్ధేతో రస్యాః పార్వత్యాః, ప్రగల్భే వయ స్యపి యౌవనేఽ స త్యపి, నివృత్తో-ఽన్యస్మిన్ వరే జామాతర్యభిలాషో యస్య స తథోక్తః సన్. ని. 'వరో నా రూపజామాత్రోః' ఇతి వైజయన్తీ. తస్థౌ - వరాన్తరం నాన్విష్టవా నిత్యర్థః. నను కుతోఽసౌ నిర్బన్ధ ఇత్యత ఆహ—ఋతఇతి. తథాహి, మన్త్రైః పూతం సంస్కృతం, హూయత ఇతి హవ్యమాజ్యాదికం, కృశానోః పావకాదృతే కృశానుం వినా 'అన్యారాదిత' దిత్యాదినా పఞ్చమీ. అపరాణి తేజాంసి సువర్ణాదీని, నార్హన్తి నభజన్తీత్యర్థః. ఈశ్వరాదన్యస్య తద్యోగ్యస్యాభావాదుపేక్షేతి భావః.

అవ. తర్హి తమేవాహూయ దీయతా మిత్యాశఙ్క్యాహ.—

అయాచితారం న హి దేవదేవ మద్రిస్సుతాం గ్రాహయితుం శశాక,
అభ్యర్థనాభఙ్గభయేన సాధు ర్మాధ్యస్థ్యమిష్టేఽప్యవలమ్బతేఽర్థే. 2

వ్యా. అయాచితారమితి.—అద్రి ర్హిమవానయాచితార మయాచమానం, దేవ దేవం మహాదేవం, సుతాం పార్వతీం, గ్రాహయితుం స్వయ మాహూయ పరిగ్రాహ

యితుం, న శశాక నోత్సేహే, తథా హి, సాధుః సజ్జనః. 'సాధు ర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' ఇతి విశ్వః. అభ్యర్థనాభఙ్గభయేన యాచ్ఞావైఫల్యభీత్యా, ఇష్టే ఽప్యర్థే విషయే, మాధ్యస్థ్యమౌదాసీన్యమవలమ్బతే.

అవ. నచ తథైవ స్థితః - కింతూపాయాన్తరం చిన్తితవానితి వక్తుం ప్రస్తౌతి.—

యదైవ పూర్వే జననే శరీరం సా దక్షరోషాత్సుదతీ ససర్జ,
తదాప్రభృత్యేవ విముక్తసఙ్గః పతిః పశూనామపరిగ్రహోఽభూత్.

వ్యా. యదేతి.—శోభనా దన్తా యస్యాః సా సుదతీ, 'వయసి దన్తస్య దతృ' ఇతి దత్రాదేశః. 'ఉగితశ్చ' ఇతి ఙీప్. సా పార్వతీ, పూర్వే జననే పూర్వస్మిఞ్జన్మని 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా' ఇతి స్మిన్నాదేశవికల్పః. 'పూర్వం జ్వలనే' ఇతి పాఠే- పూర్వం దాక్షాయణీత్వే - జ్వలనే యోగాగ్నౌ, యదా యస్మిన్ కాలే, దక్షరోషాచ్ఛరీరం దేహం, ససర్జ తత్యాజ, తదాప్రభృత్యేవ తదాద్యేవ యథా తథా, పశూనాం పతిః శివో, విముక్తసఙ్గః త్యక్తవిషయాసఙ్గః సన్, అపరిగ్రహోఽపత్నీకోఽభూత్ - స్త్ర్యన్తరం న పరిజగ్రాహేత్యర్థః. ని. 'పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః.

స కృత్తివాసాస్తపసే యతాత్మా గఙ్గాప్రవాహోక్షితదేవదారు,
ప్రస్థం హిమాద్రేర్మృగనాభిగన్ధి కిఞ్చిత్క్వణత్కిన్నరమధ్యువాస.

వ్యా. స ఇతి.—కృత్తివాసాశ్చర్మామ్బరః. ని. 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః. యతాత్మా నియతచిత్తః, సః పశుపతిస్తపసే తపోఽర్థం, గఙ్గాప్రవాహేణోక్షితాః సిక్తా - దేవదారవో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్, మృగనాభిగన్ధి కస్తూరీమృగసంచారాదితి భావః. ని. 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చాథ కోకిలమ్' ఇత్యమరః క్వణన్తో గాయన్తః-కిన్నరా యస్మింస్తత్ తథోక్తమ్, కిఞ్చిత్కిమపి, హిమాద్రేః, ప్రస్థం సాను మధ్యువాస - కుత్రచిత్ ప్రస్థ ఉవాసేత్యర్థః. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్. 'ప్రస్థోఽస్త్రీ సానుమానయోః' ఇత్యమరః.

గణా నమేరుప్రసవావతంసా భూర్జత్వచః స్పర్శవతీర్దధానాః,
మనశ్శిలావిచ్ఛురితా నిషేదుశ్శైలేయనద్ధేషు శిలాతలేషు. 55

వ్యా. గణా ఇతి.—గణాః ప్రమథగణాః. ని. 'గణాః ప్రమథసంఖ్యౌఘాః' ఇతి వైజయన్తీ. నమేరుప్రసవావతంసాః సురపున్నాగకుసుమశేఖరాః. ని. 'నమేరుః సురపున్నాగః' ఇతి విశ్వః. స్పర్శవతీః సుఖస్పర్శాః, మృద్వీరిత్యర్థః. ప్రశంసాయాం మతుప్. భూర్జత్వచో భూర్జవల్కలాని, దధానాః వసానా ఇత్యర్థః. మనశ్శిలాభిర్ధాతువిశేషైర్విచ్ఛురితా అనులిప్తాశ్చ సన్తః, శిలాయాం భవం శైలేయమ్ - గన్ధౌషధివిశేషః శిలాయాః. 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ఇతి భవార్థే ఢక్. ని. 'శిలాజతు చ శైలేయమ్' ఇతి యాదవః, తేన నద్ధేషు వ్యాప్తేషు, శిలాతలేషు నిషేదుః ఉపవివిశురిత్యర్థః.

తుషారసఙ్ఘాతశిలాః ఖురాగ్రైస్సముల్లిఖన్ దర్పకలః కకుద్మాన్,
దృష్టః కథఞ్చి ద్గవయైర్వివిగ్నైరసోఢసింహధ్వని రున్ననాద. 56

వ్యా. తుషా రేతి.—తుషారసంఘాతా హిమఘనా స్త ఏవ శిలా స్తాః. ఖురాగ్రైః సముల్లిఖన్ విదారయన్, దర్పేణ - కలో మధురధ్వనిర్యస్య స దర్పకలః, వివిగ్నై ర్భీతై ర్గవయై ర్గోసదృశమృగవిశేషైః, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ, దృష్టః, కకుద స్యాస్తీతి కకుద్మాన్ వృషభః, అసోఢః-సింహానాం ధ్వనిర్యేన స సింహధ్వని మసహమానః సన్, ఉన్ననాదోచ్చై ర్ననాద - జగర్జేత్యర్థః. స్వభావోక్తి రలంకారః. తదుక్తమ్. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి.

తత్రాగ్నిమాధాయ సమిత్సమిద్ధం స్వమేవమూర్త్యన్తరమష్టమూర్తిః,
స్వయంవిధాతా తపసః ఫలానాం కేనాపి కామేన తప శ్చచార. 57

వ్యా. తత్రేతి.—తపసః ఫలానా మిన్ద్రత్వాదీనాం, స్వయం, విధాతా జనయితా-దాతేత్యర్థః. అష్టౌ మూర్తయో యస్య సోఽష్టమూర్తిరీశ్వరః. 'భూతార్కచన్ద్రయజ్వానో మూర్తయోఽష్టౌ ప్రకీర్తితాః' ఇతి, తత్ర ప్రస్థే, స్వం స్వకీయమేవ, మూర్త్యన్తరం మూర్తిభేదం, సమిద్భిః. సమిద్ధం దీపిత మగ్ని మాధాయ ప్రతిష్ఠాప్య, కేనాపి కామేన కయాపి ఫలకామనయా - తపశ్చచార చక్రే. వి. 'ప్రయోజన మనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే' ఇతి న్యాయాత్ కామేనేత్యుక్తమ్-తస్యావాప్తసమస్తకామత్వాత్ కేనాపీత్యుక్తమ్.

అనర్ఘ్యమర్ఘ్యేణ తమద్రినాథః స్వర్గౌకసామర్చితమర్చయిత్వా,
ఆరాధనాయాస్య సఖీసమేతాం సమాదిదేశ ప్రయతాం తనూజామ్.

వ్యా. అనర్ఘ్యమితి.—అద్రీణాం నాథోఽద్రినాథో హిమవాన్, అర్ఘ్యం మూల్యమర్హతీత్యర్ఘ్యః. ని. 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః. 'దణ్డాదిభ్యో యః' ఇతి యప్రత్యయః. అర్ఘ్యో న భవతీ త్యనర్ఘ్య స్త మనర్ఘ్యమ్ - అమూల్య మిత్యర్థః. స్వర్గ - ఓకః స్థానం - యేషాం తేషాం - స్వర్గౌకసాం దేవానామర్చితమ్ దేవైః పూజ్యమాన మిత్యర్థః. 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్య శ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః. 'క్తస్యచ వర్తమానే' ఇతి షష్ఠీ. తమీశ్వరమర్ఘ్యేణ పూజార్థోదకేన 'పాదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'షట్ తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారిణి' ఇత్యమరః. అర్చయిత్వా, పూజయిత్వా,ఽస్యేశ్వరస్య ఆరాధనాయ, సఖీభ్యాం జయావిజయాభ్యాం-సమేతాం, ప్రయతాం నియతాం, తనూజాం సుతాం, సమాదిదేశాజ్ఞాపయామాస.

ప్రత్యర్థిభూతామపి తాం సమాధేః శుశ్రూషమాణాం గిరిశోఽనుమేనే,
వికారహేతౌ సతి విక్రియన్తే యేషాం న చేతాంసి త ఏవ ధీరాః. 59

వ్యా. ప్రత్యర్థీతి.—గిరిశః శివః, సమాధేః, ప్రత్యర్థిభూతాం ప్రతిపక్షభూతామపి, సుప్సుపేతి సమాసః. శ్రోతుమిచ్ఛన్తీం శుశ్రూషమాణాం - సేవమానాం సేవకాహి సేవ్యే దత్తకర్ణా భవన్తి ఇచ్ఛార్థే సన్ప్రత్యయః. 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః' ఇత్యాత్మనేపదమ్, తాం పార్వతీ మనుమేనేఽఙ్గీచకార - న ప్రతిషిద్ధవా నిత్యభిప్రాయః. నచైతావతా ధీరస్య కశ్చిద్వికార ఇత్యాశయః. ధీరత్వ మేవార్థాన్తరన్యాసేనాహ- వికారేతి.—వికారస్య ప్రకృతే రన్యథాత్వస్య - హేతౌ స్త్రీసన్నిధానాది కారణే, సతి విద్యమానేఽపి, యేషాం చేతాంసి, న విక్రియన్తే న వికృతిం నీయన్తే, త ఏవ ధీరాః, 'విక్రియన్తే'. ఇతి కర్మణి లట్.

అథ. శుశ్రూషాప్రకారమేవాహ —

అవచితబలిపుష్పా వేదిసమ్మార్గదక్షా
నియమవిధిజలానాం బర్హిషాం చోపనేత్రీ,
గిరిశ ముపచచార ప్రత్యహం సా సుకేశీ
నియమితపరిఖేదా తచ్ఛిరశ్చన్ద్రపాదైః. 60

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే ప్రథమస్సర్గః.

వ్యా. అవచితేతి.—సుకేశీ శోభనమూర్ధజా 'స్వాఙ్గా చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధాత్' ఇతి జీప్. సా పార్వత్యవచితాని లూనాని - బలిపుష్పాణి పూజాకుసుమాని యయా సా, వేదే ర్నియమవేదికాయాః-సంమార్గే సంమార్జనే-దక్షా, నియమవిధే ర్నిత్యకర్మానుష్ఠానస్య - యాని జలాని తేషాం, బర్హిషాం కుశానాం, చోపనేత్ర్యానేత్రీ సతీ, తస్య గిరిశస్య - శిరసి-చన్ద్రస్య - పాదైరశ్మిభిః. ని. 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రి తుర్యాంశాః' ఇత్యమరః. నియమితపరిఖేదా నివర్తితపరిశ్రమా సత్యహన్యహని ప్రత్యహమ్. 'అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి.' ఇత్యాదినా నియతార్థేఽవ్యయీభావః. 'నపుంసకాదన్యతరస్యామ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. గిరిశముపచచార శుశ్రూషాఞ్చక్రే.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః
శ్రీకాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే - ఉమోత్పత్తిర్నామ
ప్రథమః సర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వే, స వ్యా ఖ్యా నే

ద్వి తీ య స్స ర్గః.

తస్మిన్ విప్రకృతాః కాలే తారకేణ దివౌకసః,
తురాసాహం పురోధాయ ధామ స్వాయమ్భువం యయుః. 1

వ్యా. తస్మిన్నితి—తస్మిన్ కాలే పార్వతీశుశ్రూషాకాలే, తారకేణ తారకనామ్నా వజ్రణఖపుత్త్రేణ కేనచిదసురేణ, విప్రకృతా ఉపప్లుతా, దివమోకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః. ని. 'దివం స్వర్గేఽన్తరిక్షే చ' ఇతి విశ్వః. ద్యౌరోక ఇతి పక్షే పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః, తురం త్వరితం సాహయత్యభిభవతీతి తురాషాట్ - సాహయతేశ్చౌరాదికాత్ క్విప్ 'నహివృతివృషి.' ఇత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘః. ప్రకృతిగ్రహణే ణ్యన్తస్యాపి గ్రహణాత్ - ముగ్ధబోధకారస్తు తురాశబ్దష్టాబన్త ఇత్యాచష్టే - తం తురాసాహం దేవేన్ద్రమ్ అజాదిషు సాడ్ రూపత్వాభావాత్, 'సహేః సాఢః సః' ఇతి షత్వం న భవతి. పురోధాయ పురస్కృత్య, స్వయంభువో బ్రహ్మణ ఇదం స్వాయంభువమ్ సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాత్. 'ఓ ర్గుణః' ఇతి గుణో న. ధామ స్థానం యయుః బ్రహ్మలోకం జగ్మురిత్యర్థః.

తేషామావిరభూద్బ్రహ్మా పరిమ్లానముఖశ్రియామ్,
సరసాం సుప్తపద్మానాం ప్రాతర్దీధితిమానివ. 2

వ్యా. తేషామితి.—పరిమ్లానా పరిక్షీణా - ముఖశ్రీర్ముఖకాన్తి ర్యేషాం తథోక్తానాం తేషాం దేవానాం, బ్రహ్మా, సుప్తపద్మానాం ముకుళితారవిన్దానాం, సరసాం ప్రాతః, దీధితిమాన్ సూర్య ఇవ, ఆవిరభూత్ ప్రకాశోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'ప్రకాశే ప్రాదురావిః స్యాత్' ఇత్యమరః. సూర్యోపమానేన తేషాం మ్లానిహరణత్వం సూచితమ్. అత్రోపమాలంకారః. తల్లక్షణం తు. 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమా' ఇతి.

అథ సర్వస్య ధాతారం తే సర్వే సర్వతోముఖమ్,
వాగీశం వాగ్భిరర్థ్యాభిః ప్రణిపత్యోపతస్థిరే. 3

వ్యా. అథేతి.—అథావిర్భావానన్తరం, సర్వే తే దేవాః. సర్వతః సమన్తతో ముఖాని యస్య తం సర్వతోముఖమ్ - చతుర్ముఖమిత్యర్థః. వాచాం విద్యానా మీశం, సర్వస్య జగతో, ధాతారం స్రష్టారం బ్రహ్మాణం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, అర్థాదన పేతాభి రర్థ్యాభిః. అర్థయుక్తాభి రిత్యర్థః. 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః. వాగ్భి రుపతస్థిరే - తుష్టు వురిత్యర్థః. 'ఉపాద్దేవపూజా సంగతి కరణ మిత్ర కరణ పథిష్వితి వక్తవ్యమ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

అవ. ద్వాదశభిః శ్లోకైః స్తువన్తి.—

నమ స్త్రిమూర్తయే తుభ్యం ప్రాక్సృష్టేః కేవలాత్మనే,
గుణత్రయవిభాగాయ పశ్చాద్భేదముపేయుషే. 4

వ్యా. నమ ఇతి.—హే భగవ న్నిత్యధ్యాహార్య వ్యాఖ్యేయమ్ - సృష్టేః ప్రాక్. 'అన్యారాత్.' ఇత్యాదినాఽఞ్చూత్తరపదయోగే పఞ్చమీ, కేవలాత్మన ఏక రూపాయ. ని. 'ఆత్మా వా ఇద మేక ఏవాగ్ర ఆసీత్' ఇతి శ్రుతేః. ని. 'నిర్ణీతే కేవల మితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోః' ఇత్యమరః. పశ్చాత్ సృష్టిప్రవృత్తికాలే, విభజ్యతేఽనేనేతి విభాగః. భేదోపాధిః గుణానాం సత్త్వాదీనాం-త్రయమేవ విభాగో యస్య తస్మై. ని. 'గుణాః సత్త్వం రజస్తమః' ఇత్యమరః. భేద ముపాధిమ్-స్రష్టృత్వాదిక మిత్యర్థః. ఉపేయుషే ప్రాప్తవతే. 'ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచాన శ్చ' ఇతి నిపాతః. అత ఏవ, త్రిమూర్తయే బ్రహ్మవిష్ణురుద్రరూపిణే, తుభ్యం నమః. 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. ఉక్తం చ - 'నమో రజోజుషే సృష్టౌ స్థితౌ సత్త్వ మయాయ చ, తమోరూపాయ సంహారే త్రిరూపాయ స్వయంభువే' ఇతి.

యదమోఘమపామన్తరుప్తం బీజమజ త్వయా,
అతశ్చరాచరం విశ్వం ప్రభవస్తస్య గీయసే. 5

వ్యా. యదితి.—న జాయత ఇత్యజః - హే అజ, అపాం జలానామన్తస్త్వయా యదమోఘమవన్ధ్యం, బీజం వీర్య ముప్తం నిక్షిప్తమ్. 'ముక్తమ్' ఇతి పాఠే విసృష్ట మిత్యర్థః. ని. 'శుక్రం తేజో రేతసీ చ బీజ వీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః. అతస్తే బీజా చ్చరాచరం స్థావరజఙ్గమాత్మకమ్, సమాహారే ద్వం ద్వైకవద్భావః. విశ్వం జగత్, ఉత్పన్న మితి శేషః. తస్య విశ్వస్య, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం, గీయసే. 'అదశ్చరాచరం విశ్వం ప్రసవస్తస్య గీయతే' ఇతి పాఠే-అద ఇదం-చరాచరం విశ్వం - తస్య బీజస్య - ప్రసవో గీయతే-లోకై రితి శేషః. అత్ర మనుః. 'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు బీజమవాసృజత్, తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్' ఇతి.

తిసృభి స్త్వమవస్థాభి ర్మహిమాన ముదీరయన్,
ప్రళయస్థితిసర్గాణా మేకః కారణతాం గతః. 6

వ్యా. తిసృభి రితి.—ఏకః సృష్టేః ప్రాక్కేవల స్త్వం తిసృభిరవస్థాభిస్త్రిగుణ్యమయీభి ర్హరిహరబ్రహ్మస్వరూపాభి ర్మహిమానం నిజశక్తి ముదీరయన్ విజృమ్భయన్,

ప్రళయస్థితిసర్గాణా మన్తస్థిత్యుత్పత్తీనాం, కారణతాం గతః, ఇదం 'పశ్చాద్భేద ముపేయుషే' ఇత్యస్య వివరణమతో న గతార్థత్వదోషః.

అవ. భూతసృష్టికర్తృత్వముక్త్వా మిథునసృష్ట్యర్థం మూర్తిమతో బ్రహ్మణో భేద మాహ.—

స్త్రీపుంసావాత్మభాగౌ తే భిన్నమూర్తేస్సిసృక్షయా,
ప్రసూతిభాజస్సర్గస్య తావేవ పితరౌ స్మృతౌ. 7

వ్యా. స్త్రీపుంసావితి.—స్త్రీ చ పుమాంశ్చ స్త్రీపుంసౌ 'అచతుర' ఇత్యాదినా ఉచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః. సిసృక్షయా స్రష్టు మిచ్ఛయా, భిన్నమూర్తే ర్ద్విధాకృత విగ్రహస్య, తే తవాత్మనో దేహస్య - భాగావాత్మభాగౌ. ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని' ఇతి విశ్వః. తావేవ భాగౌ, ప్రసూతిభాజ ఉత్పత్తి భాజః. సృజ్యత ఇతి సర్గస్తస్య - నిజసృష్టేరిత్యర్థః. మాతా చ పితా చ పితరౌ 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః. స్మృతౌ కథితౌ-వృద్ధైరితి శేషః. అత్ర మనుః.'ద్విధా కృత్వాఽఽత్మనో దేహ మర్ధేన పురుషోఽభవత్, అర్ధేన నారీ తస్యాం స విరాజమసృజత్ ప్రభుః' ఇతి.

స్వకాలపరిమాణేన వ్యక్తరాత్రిన్దివస్య తే,
యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తౌ భూతానాం ప్రళయోదయౌ. 8

వ్యా. స్వకాలేతి.—స్వస్య కాలస్య - పరిమాణేన 'చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణో దినముచ్యతే' ఇత్యుక్తరూపేణ, వ్యక్తం విభక్తం - రాత్రిన్దివం రాత్ర్యహనీ - యస్య తస్య, యద్యపి 'అచతుర' ఆదిసూత్రేణ రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివ మితి సప్తమ్యర్థే వృత్తౌ ద్వన్ద్వ ఇత్యుక్తం. తథాఽపి 'దోషామన్య మహః' 'దివం మన్యా రాత్రిః' ఇత్యాదౌ కర్మవదత్రాపి ప్రాతిపదికార్థ వృత్తిత్వం కథంచిత్ ప్రయోగబలా దాశ్రయణీయమ్. తే తవ, యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తావేవ భూతానాం, ప్రళయోదయౌ సంహారసృష్టీ, యదాహుః. 'యదా స దేవో జాగర్తి తదైవ చేష్టతే జగత్, యదా స్వపితి శాన్తాత్మా తదా సర్వం ప్రలీయతే' ఇతి. ఏతచ్చ దైనన్దినసృష్టి ప్రళయాభిప్రాయకం - మహాప్రళయస్య బ్రహ్మణో వర్షశతాన్తే భావిత్వాత్.

జగద్యోని రయోని స్త్వం జగదన్తో నిరన్తకః,
జగదాది రనాది స్త్వం జగదీశో నిరీశ్వరః. 9

వ్యా. జగదితి.—హే భగవన్, త్వం జగద్యోనిః జగత్కారణం, స్వయమయోని రనాదిత్వాదకారణక స్త్వమ్. 'అన్తయతీత్యన్తః పచాద్యచ్. జగతోఽన్తో జగత్సంహర్తా, స్వయం, నిరన్తకో నిత్యత్వాద న్తరహితః. త్వం జగతామాది ర్జగదాదిః. సృష్టేః ప్రాగపి సన్నిత్యర్థః. అత ఏవ త్వ మనాదిరాదిరహితః. త్వం, జగతా మీశో నియన్తా, స్వయం నిరీశ్వరః. అనియమ్య ఇత్యర్థః. వి. 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే'

ఇత్యాది శ్రుతిరేవాత్ర ప్రమాణమ్. అత్రాయోనిరిత్యాదౌ నఞ్‌తత్పురుషాశ్రయణే విరోధః. బహువ్రీహిణా తు తత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసోఽలంకారః. యథాహుః - 'విరోధాభాసత్వే విరోధః' ఇతి.

అవ. తవ తు న ప్రపఞ్చస్యేవ జన్మ తిరోధానజ్ఞానేషు పరాపేక్షేత్యాహ.—

ఆత్మానమాత్మనా వేత్సి సృజస్యాత్మాన మాత్మనా,
ఆత్మనా కృతినా చ త్వ మాత్మన్యేవ ప్రలీయసే. 10

వ్యా. ఆత్మాన మితి.—హే భగవన్, త్వ మాత్మానం లోకానుగ్రహార్థం బ్రహ్మరూపేణోత్పిపాదయిషితం స్వస్వరూపమాత్మనైవ, వేత్సి జానాసి-సర్వోఽపి క్రియాకర్తవ్యార్థజ్ఞానపూర్వికేతి భావః. తథాఽఽత్మానమాత్మనైవ - ఆత్మన్యేవేత్యత్రాపి సంబధ్యతే. స్వస్మిన్నేవ సృజసి - అధిష్ఠానమపి స్వయమేవేత్యర్థః. 'స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితమ్' ఇతి శ్రుతేః. కృతినా సమర్థేన - ఇదం సర్వత్ర సంబధ్యతే, ఆత్మనా స్వేనైవాత్మన్యేవ ప్రలీయసే స్వస్మిన్నేవ ప్రలీనో భవసి. లీయతే ర్దైవాదికాత్ కర్తరి లట్. 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికాత్. సర్వత్రాత్మనేతి తృతీయా; న హి తే ప్రపఞ్చస్యేవ జ్ఞానోత్పత్తిలయేషు పరాపేక్షేతి ఫలితార్థః.

ద్రవస్సఙ్ఘాతకఠినః స్థూలస్సూక్ష్మో లఘుర్గురుః,
వ్యక్తో వ్యక్తేతరశ్చాసి ప్రాకామ్యం తే విభూతిషు. 11

వ్యా. ద్రవ ఇతి.—త్వమిత్యనుషజ్యతే - హే భగవన్ త్వం, ద్రవః సరిత్సముద్రాదివద్రసాత్మకోఽసి, సంఘాతేన నిబిడసంయోగేన - కఠినో మహీధరాదివత్, స్థూల, ఇన్ద్రియగ్రహణయోగ్యో ఘటాదివత్, సూక్ష్మోఽతీన్ద్రియః పరమాణ్వాదివత్, లఘురుత్పతనయోగ్యః తూలాదివత్, గురుశ్శైలాద్రివదచలనీయః, వ్యక్తః కార్యరూపోఽసి, వ్యక్తేతరః కారణరూపశ్చాసి; ఏవం విభూతిష్వణిమాదిషు, తే తవ, ప్రకామస్య భావః ప్రాకామ్యం యథాకామత్వమ్.

ఉద్ఘాతః ప్రణవో యాసాం న్యాయైస్త్రిభిరుదీరణమ్,
కర్మ యజ్ఞః ఫలం స్వర్గస్తాసాం త్వం ప్రభవో గిరామ్. 12

వ్యా. ఉద్ఘాత ఇతి.—హే భగవన్, యాసాం, గిరాం వాచాముద్ఘాత ఉపక్రమః. ప్రణవ ఓంకారాత్మకః. ని. 'ఓంకారప్రణవౌ సమౌ' ఇతి. 'స్యాదభ్యాదాన ముద్ఘాత ఆరమ్భః' ఇతి చామరః. ఇదముపసంహారస్యాప్యుపలక్షణమ్, వి. 'బ్రహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వతః, దహత్యేనః కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశేషతః' ఇతి నిరుక్తపరిశిష్టయోర్వ్యాసః. నీయన్త ఏభిరర్థవిశేషా ఇతి న్యాయాః స్వరాః - ఉక్తంచ. వి. 'స్వరవిశేషాదర్థప్రతిపత్తిః. 'యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్' ఇతి-యాసాం గిరాం - త్రిభి ర్న్యాయైః ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితైః స్వరైరుదీరణముచ్చారణమ్, యాసాం కర్మ ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః. యజ్ఞో జ్యోతిష

మాదిః-న తుచైత్యవన్ననాదిరితి భావః. ఫలం స్వర్గః. కర్మద్వారేతి శేషః. కర్మస్వర్గాభ్రష్టోపవర్గయోరప్యుపలక్షణే, త్వం, తాసాం గిరామ్, వేదానామిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్ - ప్రణేతా స్మర్తా వా మతభేదేన.

అవ. సాంఖ్యమతేన స్తువన్తి.—

త్వామామనన్తి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రవర్తినీమ్,
తద్దర్శినముదాసీనం త్వామేవ పురుషం విదుః. 13

వ్యా. త్వామితి.—హే భగవన్ - త్వాం పురుషస్యార్థో భోగాపవర్గరూపస్తదర్థం ప్రవర్తత ఇతి పురుషార్థప్రవర్తినీ - తాం, ప్రకృతిం త్రైగుణ్యాత్మకం మూలకారణమ్. ని. 'ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు ప్రధానే మూలకారణే' ఇతి యాదవః. ఆమనన్తి 'మ్నా అభ్యాసే' ఇతి ధాతోర్లట్ 'పా ఘ్రా ధ్మాస్థా మ్నా' ఇత్యాదినా మనాదేశః. ప్రకృతిపురుషభేదాగ్రహణాత్ ప్రకృతిపురుష భేదవ్యపదేశః. త్వామేవ, తాం ప్రకృతిం సాక్షిత్వేన పశ్యతీతి తద్దర్శిన ముదాసీనం కూటస్థం, పురుషం, విదుర్విదన్తి. 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుసాదేశః. వి. 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం' ఇతి శ్రుతిరత్ర ప్రమాణం.

త్వం పితౄణామపి పితా దేవానామపి దేవతా,
పరతోఽపి పరశ్చాసి విధాతా వేధసామపి. 14

వ్యా. త్వమితి.—హే భగవన్, త్వం, పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనామపి, పితా తేషామపి తర్పణీయ ఇత్యర్థః. దేవానామిన్ద్రాదీనామపి దేవతా తేషామపి యజనీయ ఇత్యర్థః. పరతోఽపి పరశ్చాఽసి సర్వోత్తరోఽసీత్యర్థః. 'ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా, అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః. మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్ పరః, మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్ పురుషః పరః. పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరాగతిః' ఇతి సర్వోత్తరత్వాభిధానాత్. వేధసాం దక్షాదీనామపి, విధాతా స్రష్టాఽసి.

త్వమేవ హవ్యం హోతా చ భోజ్యం భోక్తా చ శాశ్వతః,
వేద్యం చ వేదితా చాసి ధ్యాతా ధ్యేయం చ యత్పరమ్. 15

వ్యా. త్వమేవేతి.—శశ్వద్భవః శాశ్వతః, తస్యేదమిత్యణ్ప్రత్యయః. యద్యపి 'కాలాట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞాపవాదః. అత ఏవ సూత్రకారస్యాపి ప్రయోగః. "యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః' ఇతి. తథాఽపి ప్రయోగవశాత్ 'సాధురితి వామన ఇతి శాశ్వతః ప్రయుక్తః-శాశ్వతస్త్వమేవ, హూయత ఇతి హవ్యం హవి రాజ్యాదికమ్, జుహోతీతి హోతా యజమానశ్చాసి, భోజ్యమభ్యవహార్యమన్నమ్ 'భోజ్యం భక్ష్యే' ఇతి నిపాతనాత్ కుత్వాభావః. భోక్తాఽన్నాదశ్చాసి, వేద్యం సాక్షాత్కార్యం వస్తు, వేదితా సాక్షాత్కర్తా చాసి, ధ్యాతా స్మర్తా చ, యత్పరం వస్తు ధ్యేయం తచ్చాసి, సాక్షాత్కారసాధనభూతప్రత్యయవిశేషప్రవాహో ధ్యానమ్.

ఇతి తేభ్యస్స్తుతీశ్శ్రుత్వా యథార్థా హృదయంగమాః,
ప్రసాదాభిముఖో వేధాః ప్రత్యువాచ దివౌకసః. 16

వ్యా. ఇతీతి.—వేధా బ్రహ్మేతి, తేభ్యో దేవేభ్యః. 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ. యథార్థాః సత్యా అత ఏవ హృదయం గచ్ఛన్తీతి హృదయఙ్గమా మనోహరాః ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః, స్తుతీః స్తోత్రాణి శ్రుత్వా, ప్రసాదాభిముఖోఽనుగ్రహప్రవణః సన్, దివౌకసో దేవాన్ ప్రత్యువాచ.

పురాణస్య కవేస్తస్య చతుర్ముఖసమీరితా,
ప్రవృత్తిరాసీచ్ఛబ్దానాం చరితార్థా చతుష్టయీ. 17

వ్యా. అథ కవిరాహ-పురాణస్యేతి.—ద్రవ్యగుణక్రియాజాతిభేదేన చత్వారోఽవయవా అస్యా ఇతి చతుష్టయీ చతుర్విధా 'సంఖ్యాయా అవయవే తయప్' ఇతి తయప్. 'టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసచ్' ఇత్యాదినా ఙీప్, శబ్దానాం ప్రవృత్తిర్వైఖరీప్రముఖా వాగ్వృత్తిః - ఉక్తంచ. 'వైఖరీ శబ్దనిష్పత్తిర్మధ్యమా శ్రుతిగోచరా, ద్యోతితార్థా చ పశ్యన్తీ సూక్ష్మా వాగనపాయినీ'తి ఇతి పురాణస్య పురాతనస్య పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః. కవేః కవయితుస్తస్య బ్రహ్మణశ్చతుర్భిర్ముఖైః సమీరితా సతీ 'తద్ధితార్థ' ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః-సమాహారే చతుర్ముఖీతి స్యాత్, చరితార్థాఽఽసీత్-చతుర్ముఖోచ్చారణాచ్చాతుర్విధ్యం సఫలమాసీదిత్యర్థః.

స్వాగతం స్వానధీకారాన్ ప్రభావైరవలమ్బ్య వః,
యుగపద్యుగబాహుభ్యః ప్రాప్తేభ్యః ప్రాజ్యవిక్రమాః. 18

వ్యా. స్వాగతమితి.—హే ప్రాజ్యవిక్రమాః ప్రభూతపరాక్రమా దేవాః. ని. 'ప్రాజ్యం భూరి ప్రభూతం చ' ఇతి యాదవః. స్వాన్ స్వకీయానధికారాన్నియోగాన్ 'ఉపసర్గస్య ఘఞి' ఇతి వా దీర్ఘః. ప్రభావైః, సామర్థ్యైరవలమ్బ్యావష్టాయ - యథాధికారం స్థిత్వాఽపీత్యర్థః. యుగపత్సమకాలం, ప్రాప్తేభ్యః యుగపత్ప్రాప్త్యా మహత్కార్య మనుమీయత ఇతి భావః. యుగబాహుభ్యః దీర్ఘబాహుభ్య ఇత్యర్థః. ఆజానుబాహుత్వం భాగ్యలక్షణమ్. వో యుష్మభ్యమ్ 'బహువచనస్య వస్నసౌ' ఇతి వసాదేశః. 'కర్మణా య మభిప్రైతి' ఇత్యత్ర కర్మపదేన క్రియాగ్రహణాత్ సంప్రదానత్వమ్. స్వాగతం శోభమానమాగమనమ్, కాకురత్రానుసంధేయా.

కిమిదం ద్యుతిమాత్మీయాం న బిభ్రతి యథా పురా,
హిమక్లిష్టప్రకాశాని జ్యోతీంషీవ ముఖాని వః. 19

వ్యా. కిమితి.—'వత్సాః' ఇత్యుత్తరశ్లోకీయం సంబోధనమత్రాప్యనుషఞ్జనీయమ్. హేవత్సాః పుత్రకాః. హిమేన నీహారేణ-క్లిష్టప్రకాశాని మన్దప్రభాణి, జ్యోతీంషి నక్షత్రాణీవ. ని. 'దీప్తితారాహుతాశేషు జ్యోతిః' ఇతి శాశ్వతః. వో యుష్మాకం, ముఖాని, పురా యథా పూర్వ మివాత్మీయాం ద్యుతిం, న బిభ్రతి, ఇదం కిమ్ కిం నిబన్ధన మిత్యర్థః. కిమిదమిత్యనేన కార్యార్థః పరామృశ్యతే.

ప్రశమాదర్చిషామేతదనుద్గీర్ణ సురాయుధమ్,
వృత్రస్య హన్తుః కులిశం కుంఠితాశ్రీవ లక్ష్యతే. 20

వ్యా. ప్రశమాదితి.—అర్చిషాం తేజసాం, ప్రశమాన్నిర్వాణాదనుద్గీర్ణసురాయుధమ్ అనుదితచిత్రప్రభ మిత్యర్థః. ఏత ద్వృత్రస్య హన్తురిన్ద్రస్య, కులిశం వజ్రమ్, కుణ్ఠితా అశ్రయో యస్య తత్ కుణ్ఠితాశ్రి కుణ్ఠితకోటీవ, లక్ష్యతే దృశ్యతే.

కిం చాయమరిదుర్వారః పాణౌ పాశః ప్రచేతసః,
మన్త్రేణ హతవీర్యస్య ఫణినో దైన్యమాశ్రితః. 21

వ్యా. కిం చేతి.—కిం చాయ మరిదుర్వారో రిపుదుష్ప్రధర్షః. ప్రచేతసో వరుణస్య. ని. 'ప్రచేతా వరుణః పాశీ' ఇత్యమరః. పాణౌ, పాశోరజ్జురాయుధవిశేషః. మన్త్రేణ గారుడేన, హతవీర్యస్య ప్రతిబద్ధశక్తేః, ఫణినః సర్పస్య, దైన్యం శోచ్యత్వం, ఆశ్రితః. అత్ర ఫణినిష్ఠదైన్యస్య పాశేఽసంభవాత్ దైన్య మివ దైన్య మితి కల్పనాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధో నిదర్శనాలంకారః.

కుబేరస్య మనశ్శల్యం శంసతీవ పరాభవమ్,
అపవిద్ధగదో బాహుర్భగ్నశాఖ ఇవ ద్రుమః. 22

వ్యా. కుబేరస్యేతి.—అపవిద్ధా త్యక్తా - గదా యేన సోఽపవిద్ధగదః. అతఏవ, భగ్నశాఖో ద్రుమ ఇవ స్థితః. కుబేరస్య బాహుర్మనః శల్యమ్ - దుఃఖహేతుత్వాత్ మనసః శల్యప్రాయ మిత్యర్థః. పరాభవం, శత్రుకృతమితి శేషః. శంసతీవ కథయతీవ, లక్షణయాఽనుమాపయతీత్యర్థః. బాహశా ముఖ్యకథన స్యాసంభవాత్. ఇవ శబ్దో ఉప్యత ఏవ.

యమోఽపి విలిఖన్ భూమిం దండేనాస్తమితత్విషా,
కురుతేఽస్మిన్నమోఘేఽపి నిర్వాణాలాతలాఘవమ్. 23

వ్యా. యమఇతి.—అస్తం నాశమితాః ప్రాప్తాః అస్తమితి మకారాన్తమవ్యయం. తస్య 'ద్వితీయాశ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః. అస్తమితాస్త్విషో యస్య తేన నిస్తేజస్కేన, దణ్డేన, యమోఽపి భూమిం, విలిఖన్నమోఘేఽపి ప్రాగితి భావః. అస్మిన్ దణ్డే, నిర్వాణాలాతస్య శాన్తోల్ముకస్య - అలాతం నామ భూలేఖనశలాకా తస్య - యల్లాఘవం క్లైబ్యం, తత్ కురుతే. ని. 'అలాతమూల్ముకం జ్ఞేయం' ఇతి హలాయుధః. 'నిర్వాణోఽవాతే' ఇతి నిపాతనాన్నిష్ఠానత్వం. అత్రాపి లాఘవ మివ లాఘవమితి కల్పనా న్నిదర్శనాలంకారః.

అమీ చ కథమాదిత్యాః ప్రతాపక్షతిశీతలాః,
చిత్రన్యస్తా ఇవ గతాః ప్రకామాలోకనీయతామ్. 24

వ్యా. అమీఇతి.—ప్రతాపక్షత్యా తేజసాం క్షయేణ-శీతలా, అమీ ఆదిత్యాశ్చ ద్వాదశేతి శేషః. కథం కేన హేతునేత్యర్థః. చిత్రన్యస్తా శ్చిత్రలిఖితాఇవ, ప్రకామ మత్యన్త మాలోకనీయతాం దృశ్యతాం, గతాః ప్రాప్తాః.

పర్యాకులత్వా న్మరుతాం వేగభంగోఽనుమీయతే,
అంభసామోఘసంరోధః ప్రతీపగమనాదివ. 25

వ్యా. పర్యాకులేతి —మరుతాం వాయూనాం-సప్తసప్తానామితి శేషః. పర్యాకులత్వాత్ స్ఖలితగతిత్వా ద్ధేతో ర్వేగస్య భఙ్గోఽమ్భసాం జలానాం, ప్రతీపగమనాత్ ప్రతికూలగమనాత్; ఉత్తానావరోధా దిత్యర్థః. ఓఘస్య సంరోధః ప్రవాహప్రతిబన్ధ, ఇవానుమీయతే.

ఆవర్జితజటామౌళివిలంబిశశికోటయః,
రుద్రాణామపి మూర్ధానః క్షతహుంకారశంసినః. 26

వ్యా. ఆవర్జితేతి.—ఆవర్జితేషు పరిభవదుఃఖావసన్నేషు - జటానాం మౌళిషు జటాజూటేషు - విలమ్బిన్యః స్రంసిన్యః. శశికోటయశ్చన్ద్రరేఖా యేషాం తే తథోక్తాః. రుద్రాణామపి-ఏకాదశానామితి శేషః మూర్ధానః క్షతం హుంకారం శంసన్తీతి తథోక్తాః - హుంకారక్షత్యుపమాపకా ఇత్యర్థః. హుంకారశస్త్రా హి రుద్రా ఇతి భావః.

లబ్ధప్రతిష్ఠాః ప్రథమం యూయం కిం బలవత్తరైః,
అపవాదై రివోత్సర్గాః కృతవ్యావృత్తయః పరైః. 27

వ్యా. లబ్ధేతి.—ప్రథమం పూర్వం, లబ్ధప్రతిష్ఠా లబ్ధస్థితయః. లబ్ధావకాశా ఇత్యన్యత్ర. యూయం, బలవత్తరైః పౌరుషాతిరేకాత్ ప్రబలతరైః. నిరవకాశైరిత్యపరత్ర. పరైః శత్రుభి రుత్సర్గాః సామాన్యశాస్త్రాణి 'మాహింస్యాత్' ఇత్యేవమాదీని, అపోద్యన్త ఏభిరిత్యపవాదైః - 'గామాలభేత' ఇత్యాదిభిర్విశేషశాస్త్రైరివ కింకృతవ్యావృత్తయః కృతప్రతిష్ఠాభఙ్గాః - కృత విషయ సంకోచరూపబాధా ఇత్యన్యత్ర. 'విషయసంకోచ ఏవ బాధః' ఇత్యాచార్యాః. నిషేధశాస్త్రస్య వైదికహింసాపరిహారేణ లౌకికమాత్రే వ్యవస్థాపనాద్విషయసంకోచ ఇత్యలమతిగహనావగాహనేన.

తద్బ్రూత వత్సాః కిమితః ప్రార్థయధ్వం సమాగతాః,
మయి సృష్టిర్హి లోకానాం రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా. 28

వ్యా. తదితి—తత్తస్మాత్ కారణాత్ హే వత్సాః పుత్త్రకాః ని. 'వత్సస్తర్ణకపుత్త్రాద్యోర్వక్షే వత్సం తు వక్షసి' ఇతి విశ్వః. స్వయం పితామహత్వాద్వత్సా

ఇత్యామన్త్రయతే, సంభూయాగతాః సమాగతా, ఇతో మత్తః. కిం ప్రార్థయధ్వమ్ కిమిచ్ఛథేత్యర్థః బ్రూత లోకరక్షణే యూయమేవ కర్తార ఇత్యాహ—మయి లోకానాం సృష్టిః, రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా, అత స్తదర్థమపి నాస్తి మదపేక్షేత్యర్థః.

తతో మందానిలోద్ధూతకమలాకరశోభినా,
గురుం నేత్రసహస్రేణ చోదయామాస వాసవః. 29

వ్యా. తత ఇతి.—తతో భగవత్ప్రశ్నానన్తరం, వాసవ ఇన్ద్రో, గురుం బృహస్పతిమ్. ని. 'గురూ గీష్పతి పిత్రాద్యౌ' ఇత్యమరః. మన్దానిలోద్ధూతో యః కమలాకరః స ఇవ శోభత ఇతి తేన తథోక్తేన, నేత్రాణాం సహస్రేణ చోదయామాస ప్రేరయామాస. సహస్రగ్రహణ మాస్థాతిశయార్థమ్ - అనిమిషాణామపి ప్రయత్న వశాదక్షిస్పన్దో న విరుధ్యతే.

స ద్వినేత్రం హరేశ్చక్షుస్సహస్రనయనాధికమ్,
వాచస్పతిరువాచేదం ప్రాంజలిర్జలజాసనమ్. 30

వ్యా. స ఇతి.—హరే రిన్ద్రస్య. ని. 'ఇన్ద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః' ఇతి హలాయుధః. సహస్రాణ్ని నయనేభ్యోఽధికం సహస్రనయనాధికమ్ - తదగోచరదర్శిత్వా దితి భావః. ద్వే నేత్రే యస్య తద్ద్వినేత్రమ్ - ప్రసిద్ధాచ్చక్షుషోఽయం విశేషఇత్యర్థః చక్షుః చక్షుర్భూతః, చక్షుష్ట్వారోపస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః. స వాచస్పతిః కస్కాదిత్వాదలుక్సత్వే 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర' ఇత్యాదినా సత్వమితి స్వామీ - తన్న - ఛన్దోవిషయత్వాత్, ప్రాఞ్జలిః సన్, జలజాసనం బ్రహ్మాణమిద మువాచ.

ఏవం యదాత్థ భగవన్నామృష్టం నః పరైః పదమ్,
ప్రత్యేకం వినియుక్తాత్మా కథం న జ్ఞాస్యసి ప్రభో. 31

వ్యా. ఏవమితి.—హే భగవన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్న - యదాత్థ 'కృతవ్యావృత్తిః పరైః' ఇతి యద్బ్రవీషి 'బ్రువః పఞ్చానామ్' - ఇత్యాదినాఽఽహాదేశః. 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన వద్వా' ఇతి వర్తమాన ప్రయోగః వామనస్తు భ్రాన్తోఽయం ప్రయోగ ఇత్యాహ 'ఆహేతి భూతే ణల న్తభ్రమవది' తి. ఆహేత్యుపలక్షణమ్, తదేవమ్, సత్యమ్, నోఽస్మాకమ్. పదమధికారః పరైః శత్రుభిరామృష్టమాక్రాన్తమ్. హే ప్రభో, ప్రత్యేకం ప్రతిపురుషం, వినియుక్తాత్మా ప్రవేశితస్వరూపః. సర్వాన్తర్యామీత్యర్థః. కథం, న జ్ఞాస్యసి నవేత్సి వర్తమానేఽపి వచనభఙ్గ్యా భవిష్యన్నిర్దేశః ప్రసిద్ధః 'అకుహ్నావే జ్ఞః' 'అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదవికల్పః.

అవ. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి.—

భవల్లబ్ధవరోదీర్ణస్తారకాఖ్యో మహాసురః,
ఉపప్లవాయ లోకానాం ధూమకేతురివోత్థితః. 32

వ్యా. భవదితి.—భవత స్త్వత్తో - లబ్ధేన వరేణోదీర్ణ ఉద్ధతః తారకఇత్యాఖ్యా నామధేయం యస్య స తారకాఖ్యః. మహానసురో మహాసురః, 'సన్ మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇతి తత్పురుషః. ధూమకేతురుత్పాతవిశేష ఇవ, లోకానాముపప్లవాయోపద్రవాయోత్థిత ఉత్పన్నః.

పురే తావన్తమేవాస్య తనోతి రవిరాతపమ్,
దీర్ఘికాకమలోన్మేషో యావన్మాత్రేణ సాధ్యతే. 33

వ్యా. పురఇతి.—అస్య తారకస్య, పురే రవిః సూర్యస్తావన్తం తావన్మాత్రమేవాతపం తనోతి. యావన్మాత్రేణ యావత్తైప - యావతీ మాత్రా మితిర్యస్య యావన్మాత్రం - తేన వా - అల్పపరిమాణేనేత్యర్థః. ని. 'మాత్రా పరిచ్ఛదే - అల్పేచ పరిమాణే సా మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః. దీర్ఘికాసు క్రీడావాపీషు - కమలానామున్మేషో వికాసః. సాధ్యతే నిష్పాద్యతే, కఠోరకిరణోఽపి మన్దోష్ణః సన్నేవ తద్భీత్యా పురే ప్రకాశత ఇత్యభిప్రాయః.

సర్వాభిస్సర్వదా చన్ద్రస్తం కళాభిర్నిషేవతే,
నాదత్తే కేవలాం లేఖాం హరచూడామణీకృతామ్. 34

వ్యా. సర్వాభిరితి —చన్ద్రస్తం తారకం, సర్వదా కృష్ణపక్షేఽపీత్యర్థః. సర్వాభిః కలాభిర్నిషేవతే. ని. 'కలా తు షోడశో భాగః' ఇత్యమరః. కేవలాం, హారచూడామణీకృతాం శివశిరోమణీకృతాం లేఖాం, నాదత్తే న గృహ్ణాతి.

వ్యావృత్తగతిరుద్యానే కుసుమస్తేయసాధ్వసాత్,
న వాతి వాయుస్తత్పార్శ్వే తాళవృన్తానిలాధికమ్. 35

వ్యా. వ్యావృత్తేతి.—వాయుః, స్తేనస్య భావః కర్మ వా స్తేయం చౌర్యమ్ 'స్తేనా ద్య న్నలోప శ్చ' ఇతి యత్ప్రత్యయో నలోపశ్చ. కుసుమానాం స్తేయం - తస్మాత్ స్తేయాభియోగాద్దణ్డాద్వా-సాధ్వసం భయం-తస్మాద్ధేతోరుద్యానే, వ్యావృత్తగతిః నివృత్తోద్యానసంచారః సన్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. తత్పార్శ్వే తత్సమీపే, తాలస్య వృన్తై రుద్గృహ్యతే - తాలస్యేవ వృన్తమస్యేతి వా తాలవృన్తం - తస్యానిలాద్వ్యజనసంచారపవనాదధికం యథా తథా న వాతి. ని. 'వ్యజనం తాలవృన్తకమ్' ఇత్యమరః.

పర్యాయసేవాముత్సృజ్య పుష్పసమ్భారతత్పరాః,
ఉద్యానపాలసామాన్యమృతవస్తముపాసతే. 36

వ్యా పర్యాయేతి.— ఋతవః షడ్వసన్తాదయః, పర్యాయసేవాం క్రమసేవాముత్సృజ్య, పుష్పాణాం-సంభారే సంగ్రహే - తత్పరాః ఆసక్తాః సన్త ఇత్యర్థః.

ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ' ఇత్యమరః. ఉద్యానపాలైరుద్యానాధికృతైః - సామాన్యం సాధారణం యథా భవతి తథా, తం తారకముపాసతే సేవన్తే; శీతోష్ణాదిదోష ప్రకాశనం తు దూరాపాస్త మిత్యర్థః.

తస్యోపాయనయోగ్యాని రత్నాని సరితాం పతిః,
కథమప్యమ్భసామన్తరానిష్పత్తేః ప్రతీక్షతే. 37

వ్యా. తస్యేతి.— సరితాం పతిః సముద్రస్తస్య తారకస్యోపాయనానాం ప్రాభృతానాం-యోగ్యాని. ని. 'ప్రభృతం తు ప్రదేశనమ్, ఉపాయనమ్' ఇత్యమరః. రత్నాన్యమ్భసామన్తరానిష్పత్తేః పరిపాకపర్యన్తమ్ వికల్పాదసమాసః. కథమపిమహతా యత్నేన, ప్రతీక్షతే కదా వా పరిపచ్యేరన్నిత్యైకాగ్ర్యేణ పాలయతీత్యర్థః.

జ్వలన్మణిశిఖా శ్చైనం వాసుకిప్రముఖా నిశి,
స్థిరప్రదీపతామేత్య భుజంగాః పర్యుపాసతే. 38

వ్యా. జ్వలదితి.—కిం చేతిచార్థః. జ్వలన్త్యో - మణీనాం శిరోరత్నానాం - శిఖా జ్వాలా-యేషాం తే, వాసుకిప్రముఖా, భుజఙ్గాః సర్పాః - సిద్ధాశ్చ ధ్వన్యన్తే. ని. 'భుజఙ్గః సిద్ధసర్పయోః' ఇత్యమరః. నిశి, స్థిరప్రదీపతామనిర్వాణదీపత్వమేత్యైనం తారకం, పర్యుపాసతే పరివృత్య సేవన్తే.

తత్కృతానుగ్రహాపేక్షీ తం ముహుర్దూతహారితైః,
అనుకూలయతీన్ద్రోఽపి కల్పద్రుమవిభూషణైః. 39

వ్యా. తత్కృతేతి.—ఇన్ద్రోఽపి, తేన తారకేణ కృతం తత్కృతమనుగ్రహం ప్రసాద మపేక్షత ఇతి తథోక్తః సన్, ముహు ర్దూతహారితై ర్దూతప్రాపితైః, కల్పద్రుమాణాం విభూషణైః తత్ప్రసూతైరిత్యర్థః. తం తారక మనుకూలయత్యనుకూలంకరోతి.

ఇత్థమారాధ్యమానోఽపి క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్,
శామ్యేత్ప్రత్యపకారేణ నోపకారేణ దుర్జనః. 40

వ్యా. ఇత్థమితి.—ఇత్థముక్తప్రకారేణ, రవి శశి పవనోదధి భుజఙ్గ సురేన్ద్రైరారాధ్యమానోఽపి, భువనత్రయం, క్లిశ్నాతి పీడయతి; తథాహి - దుర్జనః, ప్రత్యపకారేణ ప్రతీకారేణైవ, శామ్యేచ్ఛాన్తో భవేత్, ఉపకారేణ తు న శామ్యేత్ - ప్రత్యుత ప్రకుప్యతీతి భావః.

తేనామరవధూహస్తైః సదయాలూనపల్లవాః,
అభిజ్ఞా శ్ఛేదపాతానాం క్రియన్తే నన్దనద్రుమాః. 41

వ్యా. తేనేతి.— తేన తారకేణామరవధూహస్తైః సుకుమారై రితిభావః. తైరపి సదయం - ఆలూనా అవతంసార్థం ఛిన్నాః-పల్లవా యేషాం తే, నన్దనద్రుమాః. ఛేదాశ్చ పాతాశ్చ ఛేదపాతాస్తేషామ్, అభిజానన్తీత్యభిజ్ఞాః, కృద్యోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ, క్రియన్తే.

వీజ్యతే స హి సంసుప్తశ్వాససాధారణానిలైః,
చామరైస్సురబన్దీనాం బాష్పశీకరవర్షిభిః. 42

వ్యా. వీజ్యత ఇతి — హి యస్మాత్ కారణాత్, స తారకః. సంసుప్తః సన్ శ్వాససాధారణో నిశ్వాససమానోఽనిలో యేషాం తైః. 'తతోఽప్యాధిక్యే నిద్రాభఙ్గభయాదితి భావః. బాష్పశీకరవర్షిభిః - తాసాం స్త్రీణాం రోదనస్యాయమవసరఇతి భావః. సురబన్దీనాం సురప్రగ్రహస్త్రీణాం సంబన్ధిభిః. ని, 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బన్ద్యామ్' ఇత్యమరః, చామరైర్వీజ్యతే.

ఉత్పాట్య మేరుశృఙ్గాణి క్షుణ్ణాని హరితాం ఖురైః,
ఆక్రీడపర్వతాస్తేన కల్పితాః స్వేషు వేశ్మసు. 43

వ్యా. ఉత్పాట్యేతి.— తేన తారకేణ హరితాం సూర్యాశ్వానామ్. ని. 'హరిత్ సూర్యే చ సూర్యాశ్వే వర్ణే చ హరితే దిశి' ఇతి విశ్వః. ఖురైః శఫైః, క్షుణ్ణాని చూర్ణితాని, ఏతేన తేషామత్యౌన్నత్యం సూచితం మేరుశృఙ్గాణ్యుత్పాట్య స్వేషు వేశ్మసు-వేశ్మస్వితి బహువచనేనాస్య భువనత్రయనివాసః సూచితః, ఆక్రీడన్త ఏష్విత్యాక్రీడాః-తే చ తే పర్వతాః, కల్పితాః కృతాః.

మన్దాకిన్యాః పయశ్శేషం దిగ్వారణమదావిలమ్,
హేమామ్భోరుహసస్యానాం తద్వాప్యో ధామ సాంప్రతమ్. 44

వ్యా. మన్దాకిన్యా ఇతి.— సాంప్రతం, సంప్రతి, మన్దాకిన్యా భాగీరథ్యాః, దిగ్వారణానాం దిగ్గజానాం - మదైరావిలం కలుషం, పయో జలమేవ, శిష్యత ఇతి శేషం శిష్టమ్, కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః. 'త్రిష్వన్యత్రోపయుజ్యతే' ఇతి నపుంసకత్వమ్, తర్హి కనకకమలాని క్వ గతానీత్యాహ-హేమేతి.— హేమామ్భోరుహాణ్యేవ సస్యాని తేషాం తు, తస్య వాప్యస్తద్వాప్యః, ఏవ ధామ స్థానమ్, సర్వాణ్యప్యుత్పాట్య స్వదీర్ఘికాస్వేవ ప్రతిరోపితవానిత్యర్థః.

భువనాలోకనప్రీతిస్స్వర్గిభిర్నానుభూయతే,
ఖిలీభూతే విమానానాం తదాపాతభయాత్పథి. 45

వ్యా. భువనేతి.— తస్య తారకస్యాపాతాత్ సమాపత్తేర్భయాద్విమానానాం పథి, ఖిలీభూతేఽప్రహతీభూతే సతి. ని. 'ద్వే ఖిలాప్రహతే సమే' ఇత్యమరః. స్వర్గిభిర్దేవైర్భువనానామాలోకనే ప్రీతిర్నానుభూయతే.

యజ్వభిస్సంభృతం హవ్యం వితతేష్వధ్వరేషు సః,
జాతవేదోముఖాన్మాయీ మిషతామాచ్ఛినత్తి నః. 46

వ్యా. యజ్వభిరితి.— యజ్వభిర్విధివదిష్టవద్భిః. ని. 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః 'సుయజోర్ఙ్వనిప్' ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః. వితతేష్వధ్వరేషు యజ్ఞేషు

సంభృతం దత్తం హవ్యం హవిర్యాయా సూయాపి వీహ్యాదిత్వాదిని ప్రత్యయః. తారకాత్ నోఽస్మాకం, మిషతాం పశ్యతామ్ - పశ్యత్సు సత్స్విత్యర్థః. 'షష్ఠీచానాదరే' ఇతి షష్ఠీ, జాతవేదా వహ్నిరేవ ముఖం తస్మా జ్జాతవేదోముఖాదాచ్ఛినత్తి-ఆక్షిప్య గృహ్ణాతీత్యర్థః.

ఉచ్చైరుచ్చైశ్శ్రవా స్తేన హయరత్నమహారి చ,
దేహబద్ధ మివేన్ద్రస్య చిరకాలార్జితం యశః. 47

వ్యా. ఉచ్చైరితి.— కించేతి చార్థః, తేన తారకేణోచ్చైరున్నత ఉచ్చైః శ్రవా నామ, హయో రత్నమివ హయరత్నమశ్వశ్రేష్ఠః. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వపి' ఇతి విశ్వః. అస్య శుభ్రత్వాదుత్ప్రేక్షతే - దేహబద్ధం బద్ధదేహమ్ మూర్తిమ దిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః, చిరకాలార్జితమిన్ద్రస్య యశ ఇవాహార్యపహృతమ్.

తస్మిన్నుపాయాస్సర్వే నః క్రూరే ప్రతిహతక్రియాః,
వీర్యవన్త్యౌషధానీవ వికారే సాన్నిపాతికే. 48

వ్యా. తస్మిన్నితి.— క్రూరే ఘాతుకే. ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్య మరః. తస్మిన్నసురే, నోఽస్మాకం. సర్వ ఉపాయాః, సన్నిపాతస్య దోషత్రయస్య ప్రకోపజే సాన్నిపాతికే-వికారే జ్వరాదౌ 'సన్నిపాతా చ్చ' ఇతి వక్తవ్యాట్ఠక్, వీర్య వన్తి సారవన్త్యౌషధానీవ, ప్రతిహతక్రియా విఫలప్రయోగా భవన్తి.

అవ. తదేవ ప్రతిహతక్రియత్వమాహ.—

జయాశా యత్ర చాస్మాకం ప్రతిఘాతోత్థితార్చిషా,
హరిచక్రేణ తేనాస్య కణ్ఠే నిష్క మివార్పితమ్. 49

వ్యా. జయాశేతి.—కించేతి చార్థః, నూనమనేన హరిచక్రేణ, వయం జేష్యా మ ఇతి యత్ర హరిచక్రేఽస్మాకం, జయాశా విజయాశంసా - ఆసీదితి శేషః. ప్రతి ఘాతేన ప్రతిహత్యా - ఉత్థితార్చిషోద్గతతేజసా, తేన, హరిచక్రేణ విష్ణోః సుదర్శనే నాస్య తారకస్య కణ్ఠే, నిష్కమురోభూషణమర్పితమివే త్యుత్ప్రేక్షా, స్వయ మేవ నిష్కమివ స్థితమిత్యర్థః. తారకశిరశ్ఛేదాయ హరిణా చక్రం త్యక్తం తదపి నష్టశక్తి జాతమితి భావః. ని. 'సాష్టేశతే సువర్ణానాం హేమ్న్యురోభూషణే పలే, దీనారే ఽపి చ నిష్కోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః.

తదీయా స్తోయదేష్వద్య పుష్కరావర్తకాదిషు,
అభ్యస్యన్తి తటాఘాతం నిర్జితైరావతా గజాః. 50

వ్యా. తదీయా ఇతి.—అద్య సంప్రతి, నిర్జితః ఐరావతో యైస్తే తథోక్తాః. తస్య తారకస్యేమే తదీయాః, గజాః, పుష్కరాశ్చావర్తకా శ్చ నామాదయో యేషాం తేషు, తోయదేషు మేఘేషు, తటాఘాతం వప్రక్రీడామభ్యస్యన్తి.

అవ. సంప్రతి కార్యాన్తరం నిరూపయతి;—

తదిచ్ఛామో విభో స్రష్టుం సేనాన్యం తస్య శాన్తయే,
కర్మబన్ధచ్ఛిదం ధర్మం భవస్యేవ ముముక్షవః. 51

వ్యా. తదితి.—తత్ తస్మాత్ కారణాత్, హేవిభో స్వామిన్, మోక్తుం భవం త్యక్తుమిచ్ఛవో ముముక్షవో విరక్తా, భవస్య సంసారస్య, శాన్తయే నివృత్తయే, కర్మైవ బన్ధస్తం ఛినత్తీతి కర్మ బన్ధచ్ఛిత్ తం, ధర్మమివ - ఆత్మజ్ఞానహేతుభూతమితి శేషః. 'తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి' ఇతి జ్ఞానాదేవముక్తిః-తస్య తారకస్య శాన్తయే నాశాయ, సేనాం నయతీతి సేనానీశ్చమూపతిః. 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా క్విప్. తం సేనాన్యం కఞ్చిత్, స్రష్టుమిచ్ఛామః - జయ మితి శేషః.

అవ. సేనానీసృష్టేః ఫలమాహ:—

గోప్తారం సురసైన్యానాం యం పురస్కృత్య గోత్రభిత్,
ప్రత్యానేష్యతి శత్రుభ్యో బన్దీమివ జయశ్రియమ్. 52

వ్యా. గోప్తారమితి.—సురసైన్యానాం దేవతాసేనానాం, గోప్తారం రక్షితారం, యం సేనాన్యం, పురస్కృత్య పురోధాయ 'పురోఽవ్యయమ్' ఇతి గతిత్వాత్ 'నమస్పురసోర్గత్యోః' ఇతి సకారః. గాం పృథ్వీం త్రాయన్త ఇతి గోత్రాస్తాన్భినత్తీతి గోత్రభిదిన్ద్రో, జయశ్రియం. బన్దీమివ బన్దీకృతాం స్త్రియమివ, శత్రుభ్యః సకాశాత్ ప్రత్యానేష్యతి ప్రత్యాహరిష్యతి. తం స్రష్టు మితి పూర్వేణ సంబన్ధః.

వచస్యవసితే తస్మిన్ ససర్జ గిరమాత్మభూః,
గర్జితానన్తరాం వృష్టిం సౌభాగ్యేన జిగాయ యా. 53

వ్యా. వచసీతి.—తస్మిన్ బార్హస్పత్యే,వచస్యవసితే పరిసమాప్తే సత్యాత్మభూర్బ్రహ్మా గిరం వాచం, ససర్జ జగాదేత్యర్థః. యా గీః, సౌభాగ్యేన మనోహరత్వేన 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్యచ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. గర్జితాద్గర్జితస్యవా - అనన్తరం ప్రవృత్తాం, వృష్టిం, జిగాయ జితవతీ, గర్జితఫలత్వాద్వృష్టేరివ విజ్ఞాపనఫలత్వాద్గిరః సుభగత్వమితి భావః.

సంపత్స్యతే వః కామోఽయం కాలః కశ్చిత్ప్రతీక్ష్యతామ్,
న త్వస్య సిద్ధౌ యాస్యామి సర్గవ్యాపారమాత్మనా. 54

వ్యా. సంపత్స్యత ఇతి.—అయం, వోయుష్మాకం, కామో మనోరథః. సేనానీరూపః, సంపత్స్యతే సేత్స్యతి, కశ్చిత్కియానపి, కాలః ప్రతీక్ష్యతామ్. తు కిం తు, తస్య సేనాన్యః, సిద్ధౌ విషయే, ఆత్మనా స్వయం, సర్గః సృష్టి రేవ-వ్యాపారస్తం, న యాస్యామి, నాహం స్రక్ష్యామీత్యర్థః.

అవ. కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

ఇతస్స దైత్యః ప్రాప్తశ్రీర్నేతఏవార్హతి క్షయమ్,
విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తు మసామ్ప్రతమ్. 55

వ్యా. ఇత ఇతి.—ఇతో మత్త ఏవ, ప్రాప్తశ్రీర్లబ్ధోదయః, సదైత్య స్తారకాసుర, ఇతో మత్త ఏవ, క్షయం నాశం, నార్హతి. తథాహి, అన్యో వృక్షస్తావదాస్తామ్, విషస్య వృక్షో విషవృక్షోఽపి. సంవర్ధ్య కుతశ్చిత్కారణాత్సమ్యగ్వర్ధయిత్వా, స్వయం ఛేత్తుమసామ్ప్రత మనర్హః. అసామ్ప్రత మిత్యనేన నిపాతేనాభిహితత్వాద్వృక్ష ఇతి ద్వితీయాన్తో న భవతి - అనభిహితే కర్మణి ద్వితీయానభిధానాత్ - యథాఽఽహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న విభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్' ఇతి.

వృతం తేనేదమేవ ప్రాక్ మయా చాస్మై ప్రతిశ్రుతమ్,
వరేణ శమితం లోకానలం దగ్ధుం హి తత్తపః. 56

వ్యా. వృతమితి.—ప్రాక్పూర్వం, తేనాసురేణేదమేవ దేవైరవధ్యత్వమేవ, వృతం ప్రార్థితమ్, మయా, చాస్మై తారకాయ, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం 'ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్యకర్తా' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, కర్తవ్యం చైతదిత్యాహ-లోకాన్దగ్ధుమలం శక్తం 'పర్యాప్తవచనేష్వలమర్థేషు' ఇతి తుమున్ప్రత్యయః. తస్య తపస్తత్తపో, వరేణ వరదానేన, శమితం హి - మయేతి శేషః.

కథమసావీదృక్ శక్తిరిత్యాహ.—

సంయుగే సాంయుగీనం తముద్యన్తం ప్రసహేత కః,
అంశాదృతే నిషిక్తస్య నీలలోహితరేతసః. 57

వ్యా. సంయుగ ఇతి.—సంయుగే యుద్ధ ఉద్యన్తం వ్యాప్రియమాణమ్, సంయుగేసాధుం సాంయుగీనమ్ 'ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్' ఇతి ఖఞ్ప్రత్యయః. తం తారకం, నిషిక్తస్య క్వచిత్ క్షేత్రే క్షరితస్య. వి. 'నీలః కణ్ఠే లోహితశ్చ కేశేష్వి'తి నీలలోహిత ఇతి పురాణమ్, ఇతి స్వామీ. తస్య నీలలోహితస్య ధూర్జటేః, రేతసః శుక్రస్యాంశాదృతేఽంశం వినాఽన్యః కః, ప్రసహేతాభిభవేత్ 'ప్రసహనమభిభవే' ఇతి వృత్తికారః.

సంప్రతి తదంశోత్పత్తావుపాయం దర్శయతి.—

స హి దేవః పరంజ్యోతి స్తమః పారే వ్యవస్థితమ్,
పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ధిర్న మయా న చ విష్ణునా. 58

వ్యా. స ఇతి.—స దేవో నీలలోహితస్తమసః-పారే పరతో వ్యవస్థితం తమోగుణాతీతం, పరం జ్యోతిః పరమాత్మాహి. అత ఏవ మయా పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ధిరవగాఢమహిమాతిశయో, న భవతి. తథా విష్ణునా చ న; అతస్తస్యాసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః.

ఉమారూపేణ తే యూయం సంయమస్తిమితం మనః,
శంభోర్యతధ్వమాక్రష్టుమయస్కాన్తేన లోహవత్. 59

వ్యా. ఉమేతి.—తే కార్యార్థినో యూయం, సంయమస్తిమితం సమాధినిశ్చలం, శంభోర్మన, ఉమారూపేణోమాసౌన్దర్యేణ. ని. 'రూపం స్వభావే సౌన్దర్యే నాణకే పశుశబ్దయోః, గ్రన్థావృత్తౌ నాటకాదావాకారశ్లోకయోరపి' ఇతి విశ్వః. అయస్కాన్తేన మణివిశేషేణ 'కస్కాదిషు చ' ఇతి సకారః. లోహవదయోధాతుమివ 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయో మృగ్యః. ఆక్రష్టుమాహర్తుం యతధ్వముద్యుక్తా భవత.

న చ గత్యన్తరమస్తీత్యాహ.—

ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుముభయోర్బీజమాహితమ్,
సా వా శంభోస్తదీయా వా మూర్తిర్జలమయీ మమ. 60

వ్యా. ఉభే ఇతి.—ఉభయోః శంభోర్మమ, చాహితం నిక్షిప్తం, బీజం తేజో, వోఢుం సోఢుం, సావోమా, శంభోరష్టమూర్తేస్తస్యేయం తదీయా, జలమయీ మూర్తిర్వా మమ, ఉభే ఏవ క్షమే, న తృతీయేత్యర్థః. వా శబ్దో ద్వంద్వార్థే నత్వ న్యార్థే ఏతదేవోదాహృత్యైత్థమేవ వ్యాఖ్యాతం గణవ్యాఖ్యానే. అత్ర దీపకాలంకారః ప్రాకరణికయోరుమామహేశ్వరయోరప్రాకరణికయోర్బ్రహ్మజలమూర్త్యోశ్చౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్. యథాహ భోజరాజః—'ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాం చౌపమ్యస్య గమ్యత్వే దీపకమ్' ఇతి; న చేయం తుల్యయోగితా తస్యాః కేవలప్రస్తుతవిషయత్వేన కేవలాప్రస్తుతవిషయత్వేన చోత్థానాగితి.

తస్యాత్మా శితికణ్ఠస్య సైనాపత్యముపేత్య వః,
మోక్ష్యతే సురబన్దీనాం వేణీర్వీర్యవిభూతిభిః. 61

వ్యా. తస్యేతి.—తస్య, శితికణ్ఠస్యాష్టమూర్తేరాత్మా, పుత్ర ఇత్యర్థః. ని. 'ఆత్మా వై పుత్రనామాఽసి' ఇతి శ్రుతేః. వో యుష్మాకం, సేనాపతేర్భావః సైనాపత్యమ్. 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్ప్రత్యయః. ఉపేత్య ప్రాప్య, వీర్యవిభూతిభిః శౌర్యసంపత్తిభిః, సురబన్దీనాం వేణీర్మోక్ష్యతే విస్రంసయిష్యతి, తారకాసురం హనిష్యతీతి భావః.

ఇతి వ్యాహృత్య విబుధాన్విశ్వయోనిస్తిరోదధే,
మనస్యాహితకర్తవ్యాః తేఽపి దేవా దివం యయుః. 62

వ్యా. ఇతీతి.—విశ్వస్య-యోనిః కారణమ్. ని. 'యోనిః స్త్రీణాం భగస్థానే కారణే తామ్రకే పణ' ఇతి వైజయన్తీ. బుధాన్ సురానితి, వ్యాహృత్యాభిధాయ,

తిరోదధేఽన్తర్హితవాన్. తే దేవా అపి, మనస్యాహితం కర్తవ్యం యైస్తే తథోక్తాః సన్తో, దివం స్వర్గం, యయుః ప్రాపుః.

తత్ర నిశ్చిత్య కన్దర్పమగమత్పాకశాసనః,
మనసా కార్యసంసిద్ధౌ త్వరాద్విగుణరంహసా. 63

వ్యా. తత్రేతి.—పాకో నామ కశ్చిదసురస్తస్య శాసన ఇన్ద్రస్తత్ర హరచిత్తాకర్షణకృత్యే, కందర్పం నిశ్చిత్య - సాధకత్వేనేతి శేషః. కార్యసంసిద్ధౌ, త్వరయాత్సుక్యేన - ద్వౌ గుణౌ యస్య తద్ద్విగుణం ద్విరావృత్తం - రంహో వేగో-యస్య తేన తథోక్తేన. ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్య తన్తుషు'. ఇతి వైజయన్తీ. మనసాఽగమత్ సస్మారేత్యర్థః. గమేర్లుఙ్, ఌదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః.

అథ స లలితయోషిద్భ్రూలతాచారుశృఙ్గం
రతివలయపదాఙ్కే చాపమాసజ్య కణ్ఠే,
సహచరమధుహస్తన్యస్తచూతాంకురాస్త్ర
శ్శతమఖముపతస్థే ప్రాఞ్జలిః పుష్పధన్వా. 64

ఇతి శ్రీమహాకవికాలిదాసకృతౌ కుమారసంభవే
మహాకావ్యే ద్వితీయః సర్గః.

వ్యా. అథేతి.—అథ స్మరణానన్తరమ్, సస్మృత ఇత్యర్థః. పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామః. 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనఙ్. ని. 'లలితం త్రిషు సుందరమ్' ఇత్యమరః. లలితాయాః సున్దర్యా-యోషితో-భ్రువౌ లతే ఇవ-చారుణీ-శృఙ్గే కోటీ యస్య తత్తథోక్తం చాపమ్, రతిః స్మరప్రియా. ని. 'రతిః స్మరప్రియా' ఇత్యమరః. తస్యా - వలయపదాని కఙ్కణస్థానాన్యఙ్కాశ్చిహ్నం యస్య స తథోక్తే కంఠ, ఆసజ్య లగయిత్వా, చాపకంఠవిశేషణాభ్యాం శృంగారైకనిధేస్త్రిభువనైకవీరస్య శృఙ్గారవీరోపకరణేషు తుల్యరసత్వం వ్యజ్యతే. సహచరస్య సఖ్యుర్మధోర్వసన్తస్య హస్తే న్యస్తం చూతాఙ్కురమేవాస్త్రం యస్య స తథోక్తః. ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్, శతమఖమిన్ద్రముపతస్థే సంగతవాన్, సంగతికరణార్థాదాత్మనేపదమ్.

అత్ర స్వభావోక్తిః. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి. మాలినీవృత్తమేతత్ - 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే బ్రహ్మసాక్షాత్కారో నామ
ద్వితీయసర్గ స్సమాప్తః

శ్రీః

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

తృతీయస్సర్గః.

తస్మిన్ మఘోనస్త్రిదశాన్ విహాయ
సహస్రమక్ష్ణాం యుగపత్ పపాత,
ప్రయోజనాపేక్షితయా ప్రభూణాం
ప్రాయశ్చలం గౌరవమాశ్రితేషు. 1

వ్యా. తస్మిన్నితి.—మఘోన ఇన్ద్రస్యాక్ష్ణాం సహస్రం, త్రిరావృత్తా దశపరిమాణమేషామితి త్రిదశాన్ దేవాన్. 'సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే' ఇతి బహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' ఇతి డచ్ప్రత్యయః, ఉక్తార్థత్వాత్ సుచోనివృత్తిః. విహాయ త్యక్త్వా, తస్మిన్ కామే, యుగపత్ పపాత, సహస్రేణాక్షిభిరద్రాక్షీదిత్యాదరాతిశయోక్తిః. నను సుచిరపరిచితానేకసురపరిత్యాగేన భగవతో మహేన్ద్రస్య కథమకాణ్డే తస్మిన్నేకస్మిన్ పక్షపాత ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరం న్యస్యతి. ప్రాయో భూమ్నా ప్రభూణామాశ్రితేషు సేవకేషు విషయే. గౌరవమాదరః. ప్రయోజనాపేక్షితయా కార్యార్థిత్వేన హేతునా, చలం చఞ్చలమ్. ఫలతన్త్రాః ప్రభవో న తు గుణతన్త్రా ఇతి భావః.

స వాసవేనాసనసన్నికృష్టమితో నిషీదేతి విసృష్టభూమిః, [నమ్
భర్తుః ప్రసాదం ప్రతిగృహ్య మూర్ధ్నా వక్తుం మిథః ప్రాక్రమతైవమే

వ్యా. సఇతి.—స కామో, వాసవేనేన్ద్రేణాసనస్య సింహాసనస్య - సన్నికృష్టం సన్నిహితమాసనసన్నికృష్టం యథా తథా శేషషష్ఠ్యాఽయం సమాసః. కృద్యోగలక్షణయా తు న 'న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్' ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్, ఇతో నిషీదేహోపవిశేతి,* విసృష్టభూమిర్దత్తావకాశః సన్, భర్తుః స్వామినః, ప్రసాదమనుగ్రహం మూర్ధ్నా ప్రతినన్ద్య సంభావ్య మిథో రహసి. ని. 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః. ఏనమిన్ద్రమేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, వక్తుం, ప్రాక్రమతోపక్రాన్తవాన్ *
'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

ఆజ్ఞాపయ జ్ఞాతవిశేష పుంసాం లోకేషు యత్ తే కరణీయమస్తి,
అనుగ్రహం సంస్మరణప్రవృత్తమిచ్ఛామి సంవర్ధితమాజ్ఞయా తే. 3

వ్యా. ఆజ్ఞాపయేతి.—హే పుంసాం, జ్ఞాతవిశేష జ్ఞాతసార - జ్ఞాతపుంవిశేషే త్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. ఆజ్ఞాపయ-తదితి శేషః. ఉత్తరవాక్యే యచ్ఛబ్దప్రయోగాన్న పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగనిర్బన్ధః. కిం తదిత్యాహ = లోకేషు, తే తవ, యత్, కరణీయం కర్తవ్యమస్తి; సంస్మరణేన - ప్రకృతముత్పన్నం తే తవానుగ్రహం ప్రసాదమాజ్ఞయా నియోగేన, సంవర్ధితం వృద్ధిం గమితమిచ్ఛామి- సంస్మరణకృతమనుగ్రహం కేనచిన్నియోగేన వర్ధయ-క్వచిత్ కర్మణి నియుఙ్క్ష్వే త్యర్థః. అన్యథా మే నాస్తి పరితోష ఇతి భావః. తుమున్నన్తపాఠే ణిజర్థే యత్నః కార్యః.

అవ. న చ మే కిఞ్చిదసాధ్యమస్తీత్యాహ.—

కేనాభ్యసూయా పదకాంక్షిణా తే నితాన్తదీర్ఘైర్జనితా తపోభిః,
యావద్భవత్యాహితసాయకస్య మత్కార్ముకస్యాస్య నిదేశవర్తీ. 4

వ్యా. కేనేతి.—పదకాఙ్క్షిణా స్వారాజ్యకామేన, కేన పుంసా, నితాన్తదీర్ఘై రతిప్రభూతైస్తపోభిస్తే తవాభ్యసూయేర్ష్యా, జనితా - తం బ్రూహీతి శేషః. కిమర్థమ్. యావద్యతః స భవదై వ్యాహితసాయకస్య సంహితబాణస్యాస్య మత్కార్ముకస్య, నిదేశే వర్తత ఇతి నిదేశవర్త్యాజ్ఞాకరో, భవతి. అచిరమేవైనైవ భవిష్యతీత్యర్థః. 'వర్త మానవద్వా' ఇతి లట్.

అవ. సంప్రతి చతుర్వర్గే మోక్షమధికృత్యాహ.—

అసమ్మతః కస్తవ ముక్తిమార్గం పునర్భవక్లేశభయాత్ప్రపన్నః,
బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు సున్దరీణామారేచితభ్రూచతురైః కటాక్షైః. 5

వ్యా. అసమ్మతఇతి.—తవాసమ్మతః కః పునర్భవః పునరుత్పత్తిః - సంసార ఇతి యావత్. తత్ర యే క్లేశా జన్మజరామరణాదయస్తేభ్యో భయాత్, ముక్తిమార్గం ప్రపన్నస్తం వద. యతః సోఽప్యారేచితాభిరేకైకశో వివర్తితాభిర్భ్రూభిశ్చతురైః సున్దరీణాం కటాక్షైర్బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు; ఆరేచితలక్షణం తు. వి. 'స్యాద్భ్రువోర్లలితాక్షే పాదేకస్యా ఏవ రేచితమ్, తయోర్మూలసముత్క్షేపం కౌటిల్యాద్భ్రూకుటిం విదుః.' ఇతి.

అవ. ధర్మార్థావధికృత్యాహ.—

అధ్యాపితస్యోశనసాఽపి నీతిం ప్రయుక్తరాగప్రణిధిర్ద్విషస్తే,
కస్యార్థధర్మౌ వద పీడయామి సిన్ధోస్తటావోఘ ఇవ ప్రవృద్ధః. 6

వ్యా. అధ్యాపితస్యేతి.—ఉశనసా శుక్రేణ, నీతిం నీతిశాస్త్రమధ్యాపితస్యాపి - అపిశబ్దాచ్ఛుక్రశిష్యాణామప్రధృష్యత్వం గమ్యతే 'గతిబుద్ధి.' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకా దిఙ్ధాతోర్ణ్యన్తాద ప్రధానే కర్మణి క్తః. 'అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి వచనాత్. తే ద్విషస్తవ శత్రోః కస్యార్థధర్మౌ, ప్రయుక్తః ప్రహితో

రాగో విషయాభిలాష ఏవ ప్రణిధిర్దూతో - యేన సోఽహమ్. ని. 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః. ప్రవృద్ధ, ఓఘః ప్రవాహః, సిన్ధోర్నద్యాస్తటావివ పీడయామి వద.

అవ. కామమధికృత్యాహ.—

కామేకపత్నీవ్రతదుఃఖశీలాం లోలం మనశ్చారుతయా ప్రవిష్టామ్,
నితమ్బినీమిచ్ఛసి ముక్తలజ్జాం కణ్ఠే స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్.7

వ్యా. కామితి.—ఏకః పతిర్యస్యాః సైకపత్నీ పతివ్రతా. 'నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతి జీప్. తస్యా వ్రతం పాతివ్రత్యం తేన - దుఃఖశీలాం దుఃఖస్వభావామ్ - దృఢవ్రతామిత్యర్థః. ని. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః. చారుతయా సున్దరత్వేన హేతునా లోలం మనస్త్వచ్చిత్తం. ప్రవిష్టాం కాం నితమ్బినీం నారీం, ముక్తలజ్జాం సతీం కణ్ఠే, స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్ - స్వయం గృహ్ణాతీతి స్వయంగ్రాహః. 'విభాషా గ్రహః' ఇతి ణప్రత్యయః. న చ జలచర ఏవ గ్రాహ ఇతి నియమః. జలచరే గ్రాహ ఏవేతి నియమాదితి - స్వయంగ్రాహో చ సా నిషక్తబాహుశ్చ తాం తథాభూతామిచ్ఛసి - త్వదర్థే పతివ్రతామపి వ్రతాద్భ్రంశయిష్యామీత్యర్థః. ఏతచ్చేన్ద్రస్య పారదారికత్వాదుక్తమ్ - తథా చ శ్రుతిః—'అహల్యాయై జారః' ఇతి.

అవ. త్రివిధా నాయికా-స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి-తత్ర పరకీయాం ప్రత్యుక్తమ్-ఇతరే ప్రత్యాహ —

కయాఽసి కామిన్ సురతాపరాధాత్పాదానతః కోపనయాఽవధూతః,
తస్యాః కరిష్యామి దృఢానుతాపం ప్రవాలశయ్యాశరణం శరీరమ్.

వ్యా. కయేతి.— హే కామిన్ కాముక, సురతాపరాధాత్ అన్యాసఙ్గాదిత్యర్థః. పాదానతః ప్రణతః సన్, కోపనయా కోపశీలయా, కయా స్త్రియా ఉపఘాతస్తిరస్కృతోఽసి, తస్యాః శరీరం, దృఢానుతాపం గాఢపశ్చాత్తాపమత ఏవ, ప్రవాలశయ్యాశరణం కరిష్యామీతి.

ప్రసీద విశ్రామ్యతు వీర వజ్రం శరైర్మదీయైః కతమస్సురారిః,
బిభేతు మోఘీకృతబాహువీర్యః స్త్రీభ్యోఽపి కోపస్ఫురితాధరాభ్యః.

వ్యా. ప్రసీదేతి.—హే వీర, ప్రసీద ప్రసన్నో భవ, వజ్రం కులిశం, విశ్రామ్యతు - ఉదాస్తామిత్యర్థః. మదీయైః శరైర్మోఘీకృతబాహువీర్యో విఫలీకృతభుజశక్తిః. కతమో దైత్యదానవాదిషు యః కశ్చన-సురారిః. 'వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్' ఇతి డతమచ్ప్రత్యయః. కోపేన స్ఫురితాధరాభ్యః స్త్రీభ్యోఽపి బిభేతు - కిము వక్తవ్యం పుమ్భ్య ఇత్యర్థః. సకృద్భీతః సర్వతో బిభేతీతి భావః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ.

తవ ప్రసాదాత్కుసుమాయుధోఽపి సహాయమేకం మధుమేవ లబ్ధ్వా,
కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేర్ధైర్యచ్యుతిం కే మమ ధన్వినోఽన్యే.

వ్యా. తవేతి.—కిం బహునా ? తవ ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, కుసుమాయుధో ఽత్యతిదుర్బలాస్త్రోఽప్యహమేకం, మధుం వసన్తమేవ, సహాయం లబ్ధ్వా. పినాకః పాణౌ యస్య స పినాకపాణిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ' - తస్య హరస్యాపి, హరః పినాకీ చేత్యతిదారుణ ఇతి భావః ధైర్యచ్యుతిం ధైర్యహానిం, కుర్యాం కర్తుం శక్నుయామిత్యర్థః. 'శకి లిఙ్ చ' ఇతి శక్యార్థే లిఙ్. అన్యే ధన్వినో ధనుర్భృతో, మమ కే న కేఽపీత్యర్థః. కింశబ్దః కుత్సాయాం. ని. 'కుత్సా ప్రశ్నవితర్కేషు క్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే' ఇతి శాశ్వతః.

అథోరుదేశాదవతార్య పాదమాక్రాన్తిసంభావితపాదపీఠమ్,
సంకల్పితార్థే వివృతాత్మశక్తిమాఖణ్డలః కామమిదం బభాషే.

వ్యా. అథేతి.—అథ స్మరవాక్యశ్రవణానన్తరమాఖణ్డలః సహస్రాక్షః, ఊరుదేశాత్ పాదమాక్రాన్త్యాఽఽక్రమణేన = సంభావితం పాదపీఠం యస్మిం స్తద్యథా తథాఽవతార్య సంకల్పితార్థే హరచిత్తాకర్షణరూపే విషయే, వివృతాత్మశక్తిం 'కుర్యాం హరస్యాపి.' ఇత్యాదినా ప్రకటితస్వసామర్థ్యం, కామం స్మరమిదం వక్ష్యమాణం బభాషే.

సర్వం సఖే త్వయ్యుపపన్నమేతదుభే మమాస్త్రే కులిశం భవాంశ్చ,
వజ్రం తపోవీర్యమహత్సు కుణ్ఠం త్వం సర్వతోగామి చ సాధకం చ.

వ్యా. సర్వమితి.—హే సఖే ఇతి సంబోధనం గౌరవార్థమ్, సర్వమేతత్త్వయ్యుపపన్నం సిద్ధం. మమ కులిశం వజ్రం, భవాంశ్చోభే అస్త్రే, తత్ర వజ్రం, తపోవీర్యేణ తపోబలేన మహత్సు ప్రబలేషు, కుణ్ఠం ప్రతిబద్ధప్రసరమ్. త్వమస్త్రం సర్వతోగామి చ సాధకం చ - తాపసేష్వప్యకుణ్ఠమిత్యర్థః.

అవైమి తే సారమతః ఖలు త్వాం కార్యే గురుణ్యాత్మసమం నియోక్ష్యే,
వ్యాదిశ్యతే భూధరతామవేక్ష్య కృష్ణేన దేహోద్వహనాయ శేషః.

వ్యా. అవైమీతి.—హే సఖే, తే సారం బలం, అవైమి వేద్మి. అతః ఖల్వత ఆత్మసమం మత్తుల్యం, త్వాం గురుణి మహతి, కార్యే 'తస్మై హిమాద్రేః.' ఇతి వక్ష్యమాణే. నియోక్ష్యే 'స్వరాద్యన్తోపసృష్టాదితి వక్తవ్యం' ఇతి వార్తికాదాత్మనేపద నియమః, తథా హి - సోపసర్గత్వపూర్వక ఏవ సర్వత్ర నియోగ ఇత్యాహ - కృష్ణేన విష్ణునా, ధరతీతి ధరః పచాద్యచ్ - భువో ధరో భూధరస్తస్య భావస్తత్తాం భూధర తాం భూధరణశక్తిమిత్యర్థః. అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా, శేషః సర్పరాజో, దేహోద్వహనాయ స్వదేహముద్వోఢుం 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. వ్యాదిశ్యతే నియుజ్యతే, శేషశాయీ హి భగవాన్.

అవ. నియోగాఙ్గీకారం సిద్ధవత్ కర్తుమాహ.—

ఆశంసతా బాణగతిం వృషాఙ్కే కార్యం త్వయా నః ప్రతిపన్నకల్పమ్,
నిబోధ యజ్ఞాంశభుజామిదానీముచ్చైర్ద్విషామీప్సితమేతదేవ.

వ్యా. ఆశంసతేతి —వృషాఙ్కే హరే, బాణగతిం బాణప్రసరమాశంసతా కథయతా. 'కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః' ఇత్యాది వదతేతి శేషః. త్వయా నోఽస్మాకం కార్యం, ప్రతిపన్నకల్పమఙ్గీకృతప్రాయమ్ 'ఈషదసమాప్తౌ.' ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః. కథమేతదత ఆహ.—ఇదానీముచ్చైరున్నతా ద్విషో యేషాం తేషాముచ్చైర్ద్విషాం, యజ్ఞాంశభుజాం దేవానాం, ఏతేన ద్విషల్లుప్తయజ్ఞభాగత్వం సూచ్యతే. ఈప్సితమాప్తుమిష్టమేతదేవ హరే బాణప్రయోగరూపమేవ, నిబోధ హరాయత్తమితి బుధ్యస్వేత్యర్థః. 'బుధ బోధనే' ఇతి ధాతోర్లోట్. అత్ర 'ఆశంసతా ప్రార్థయమానేన' ఇతి నాథవ్యాఖ్యానమనాప్తవ్యాఖ్యానమ్ - ఆఙ్పూర్వయోః శాస్తిశంసత్యోరిచ్ఛార్థత్వే ఆత్మనేపదనియమాత్ - యాచ్ఞార్థత్వస్యాప్రామాణికత్వాత్. 'కుర్యాం హరస్యాపి' ఇత్యత్రానయోరభావాదయోగాచ్చేతి.

అవ. కిం తత్ కార్యం, కథం వా తస్య హరాయత్తత్వం, కుతో వా మదపేక్షేత్యత్రాహ.—

అమీ హి వీర్యప్రభవం భవస్య జయాయ సేనాన్యముశన్తి దేవాః,
స చ త్వదేకేషునిపాతసాధ్యో బ్రహ్మాఙ్గభూర్బ్రహ్మణి యోజితాత్మా. 15

వ్యా. అమీఇతి.—హి యస్మాదమీ దేవా, జయాయ శత్రుజయార్థం, భవస్య హరస్య వీర్యప్రభవం తేజఃసంభూతం, సేనాన్యం సేనాపతిముశన్తి కామయన్తే 'వశ కాన్తౌ' ఇతి ధాతోర్లట్. బ్రహ్మణాం సద్యోజాతాదిమన్త్రాణామఙ్గానాం హృదయాదిమన్త్రాణామ్ - భూః స్థానం బ్రహ్మాఙ్గభూః - కృతమన్త్రన్యాస ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణి నిజతత్త్వే. ని. 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః యోజితాత్మా నియమితచిత్తః - మన్త్రన్యాసపూర్వకం బ్రహ్మ ధ్యాయన్నిత్యర్థః. స భవశ్చ, త్వదేకేషోస్తవైకబాణస్య - నిపాతేన సాధ్యః - అనన్యసాధ్యోఽయమస్మిన్నవసర ఇతి భావః.

తస్మై హిమాద్రేః ప్రయతాం తనూజాం యతాత్మనే రోచయితుం యతస్వ
యోషిత్సు తద్వీర్యనిషేకభూమిః సైవ క్షమేత్యాత్మభువోపదిష్టమ్.

వ్యా. తస్మాఇతి.—యతాత్మనే నియతచిత్తాయ, తస్మై భవాయ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ప్రయతాం హిమాద్రేస్తనూజాం పార్వతీం, రోచయితుం యతస్వ: భవితవ్యం చాత్ర పార్వత్యేత్యాహ.— యోషిత్సు స్త్రీషు మధ్యే 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి సప్తమీ. క్షమా శక్తా తస్య హరస్య - వీర్యం రేతస్తస్య - నిషేకః క్షరణం తస్య భూమిః క్షేత్రం, సా పార్వత్యేవేత్యాత్మభువా బ్రహ్మణోపదిష్టమ్. 'ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుమ్' ఇత్యాదినోక్తమిత్యర్థః.

అవ. సాఽపీదానీం సన్నికృష్టైవ తస్యేత్యాహ.—

గురోర్నియోగాచ్చ నగేన్ద్రకన్యా స్థాణుం తపస్యన్తమధిత్యకాయామ్,
అన్వాస్త ఇత్యప్సరసాం ముఖేభ్యః శ్రుతం మయా మత్ప్రణిధిః స వర్గః.

వ్యా. గురోరితి.—నగేన్ద్రకన్యా పార్వతీ చ, గురోః పితుర్నియోగాచ్ఛాసనా దధిత్యకాయాం హిమాద్రేరూర్ధ్వభూమౌ. ని. 'భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా' ఇత్యమరః. 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః. తపస్యన్తం తపశ్చరన్తమ్. 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః' ఇతి క్యఙ్ ప్రత్యయః. తతః శతృప్రత్యయః. స్థాణుం రుద్రమన్వాస్తే ఉపాస్త ఇత్యర్థః. ఇతీదం, మయాఽప్సరసాం ముఖేభ్యః శ్రుతమ్ - నచైతదైతిహ్యమాత్రమిత్యాహ.—స వర్గః సోఽప్సరసామ్, గణో మత్ప్రణిధిర్మమ గూఢచరః. ని 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః.

తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్య మర్థోఽయమర్థాన్తరభావ్య ఏవ,
అపేక్షతే ప్రత్యయముత్తమంత్వాంబీజాఙ్కురఃప్రాగుదయాదివామ్భః.

వ్యా. తదితి — తత్ తస్మాత్, సిద్ధ్యై కార్యసిద్ధ్యర్థం గచ్ఛ, దేవకార్యం కురు. ఆశిషి లోట్. అయమర్థః ప్రయోజనమర్థాన్తరభావ్యః కారణాన్తరసాధ్య ఏవ. తచ్చ కారణాన్తరం పార్వతీసన్నిధానమితి భావః. ని. 'అర్థః ప్రకారే విషయే విత్తకారణవస్తుషు, అభిధేయే చ శబ్దానాం వృత్తౌ చాపి ప్రయోజనే' ఇతి విశ్వః. తథాఽపి, బీజసాధ్యోఽఙ్కురో బీజాఙ్కురః, ఉదయాదుత్పత్తేః, ప్రాగమ్భ ఇవ, త్వాముత్తమం ప్రత్యయం చరమం కారణం, అపేక్షతే. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాస హేతుషు' ఇత్యమరః. తస్మాదస్మిన్నర్థే తవ చరమసహకారిత్వాదనన్యసాధ్యోఽయమర్థ ఇతి భావః.

తస్మిన్సురాణాం విజయాభ్యుపాయే తవైవ నామాస్త్రగతిఃకృతీత్వమ్,
అప్యప్రసిద్ధం యశసే హి పుంసా మనన్యసాధారణమేవ కర్మ. 19

వ్యా. తస్మిన్నితి.—సురాణాం, విజయాభ్యుపాయే జయస్యోపాయభూతే తస్మిన్ హరే, అస్త్రగతిరస్త్రప్రసరస్తవైవ నామ - నామేతి సంభావనాయామ్ - అన్యేషాం తు సంభావనాపి నాస్తీతి భావః అతస్త్వం కృతీ కృతమస్యాస్తీతి కృతీ కృతార్థః. తథా హి-అప్రసిద్ధమప్యనన్యసాధారణమేవ కర్మ పుంసాం యశసే హి-ఇదం తు ప్రసిద్ధమసాధారణం చేత్యతియశస్కరమితి భావః.

అవ. ప్రోత్సాహనార్థం స్తౌతి.—

సురాః సమభ్యర్థయితార ఏతే కార్యం త్రయాణామపి విష్టపానామ్,
చాపేన తే కర్మ న చాతిహింస్రమహో బతాసి స్పృహణీయవీర్యః.

వ్యా. సురాఇతి.—ఏతే సురాః, సమభ్యర్థయితారో యాచితారః, కార్యం ప్రయోజనం, త్రయాణాం విష్టపానామపి సంబన్ధి సర్వలోకార్థమిత్యర్థః. కర్మ తే తవ,

చాపేన-న త్వన్యేనేతి భావః. అతిహింస్రమతిఘాతుకం చ న. అహో బత ఇతి సంబోధనే. ని. 'అహో బతానుకమ్పాయాం ఖేదే సంబోధనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః. అథవా అహో ఆశ్చర్యే బతేత్యామన్త్రణే సన్తోషే చేతి. 'బతామన్త్రణసన్తోష ఖేదానుక్రోశ విస్మయే' ఇతి విశ్వః. స్పృహణీయవీర్యోఽత్యాశ్చర్యవిక్రమోఽసి. ని. 'ఆశ్చర్యం స్పృహణీయం చ' ఇతి నానార్థకోశః.

మధుశ్చ తే మన్మథ సాహచర్యాదసావనుక్తోఽపి సహాయ ఏవ,
సమీరణో నోదయితా భవేతి వ్యాదిశ్యతే కేన హుతాశనస్య. 21

వ్యా. మధురితి.—హే మన్మథ అసౌ, మధుశ్చ వసన్తోఽపి, తే సాహచర్యాత్ సహచరత్వాదేవానుక్తోఽప్యప్రేరితోఽపి, సహాయః సహకార్యేవ. తథా హి-సమీరణో వాయుర్హుతాశనస్యాగ్నేర్నోదయితా ప్రేరకో భవేతి, కేన వ్యాదిశ్యతే. అత్ర మధుసమీరణయోరుక్తిమన్తరేణ సహాయతాకరణం సామాన్యధర్మః, స చ వాక్యద్వయే వస్తుప్రతివస్తుభావేన పృథఙ్నిర్దిష్ట ఇతి ప్రతివస్తూపమాలంకారోఽయం తదుక్తమ్. 'యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది, గమ్యౌపమ్యాశ్రితా సా స్యాత్ ప్రతివస్తూపమా మతా' ఇతి.

తథేతి శేషామివ భర్తురాజ్ఞామాదాయ మూర్ధ్నా మదనః ప్రతస్థే,
ఐరావతాస్ఫాలనకర్కశేన హస్తేన పస్పర్శ తదఙ్గమిన్ద్రః. 22

వ్యా. తథేతి.—తథాస్త్వితి, భర్తుః స్వామినః, ఆజ్ఞాం శేషామివ ప్రసాదదత్తాం మాలామివ. ని. 'ప్రసాదాన్నిజనిర్మాల్యదానే శేషేతి కీర్తితా' ఇతి విశ్వః. 'మాల్యాక్షతాదిదానే స్త్రీ శేషా' ఇతి వైజయన్తీ కేశవౌ. ఆజ్ఞాం, మూర్ధ్నాఽఽదాయ శిరసా గృహీత్వా, మదనః ప్రతస్థే 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ఇన్ద్రః, ఐరావతాస్ఫాలనేన ప్రోత్సాహనార్థేన తాడనేన కర్కశేన పరుషేణ, హస్తేన, తదఙ్గం మదనదేహం, పస్పర్శ హస్తస్పర్శేన సంభావయామాసేత్యర్థః. 'శేషామివాజ్ఞామ్' ఇత్యత్ర సాధకబాధకప్రమాణాభావాదుపమోత్ప్రేక్షయోః సందేహసంకర ఇతి. యది భర్త్రా శేషాఽపి దత్తా తదా తామాజ్ఞామివేత్యుపమా, అథ న దత్తా తర్హి శేషాత్వేనోత్ప్రేక్షితా, శేషాదానం తు సందిగ్ధమితి.

స మాధవేనాభిమతేన సఖ్యా రత్యా చ సాశఙ్కమనుప్రయాతః,
అఙ్గవ్యయప్రార్థితకార్యసిద్ధిః స్థాణ్వాశ్రమం హైమవతం జగామ. 23

వ్యా. సేతి.—స మదనః, అభిమతేన ప్రియేణ, సఖ్యా సుహృదా, మాధవేన వసన్తేన రత్యా స్వదేవ్యా చ, సాశఙ్కం సఙ్కటమాపతితమితి సభయమనుప్రయాతః సన్, తథాఽఙ్గస్య వ్యయేనాపి = ప్రార్థితా కార్యసిద్ధిర్యేన స తథోక్తః. శరీరవ్యయేనాపి సర్వథా దేవకార్యం సాధయిష్యామీతి కృతనిశ్చయః సన్నిత్యర్థః. హైమవతం హిమవతి భవమ్, స్థాణో రుద్రస్యాశ్రమం జగామ.

తస్మిన్ వనే సంయమినాం మునీనాం తపస్సమాధేః ప్రతికూలవర్తీ,
సఙ్కల్పయోనేరభిమానభూతమాత్మానమాధాయ మధుర్జజృమ్భే.

వ్యా. తస్మిన్నితి.—తస్మిన్ వనే స్థాణ్వాశ్రమే, సంయమినాం సమాధిమతామ్ మునీనాం, తపసః - సమాధేః ఏకాగ్రతాయాః, ప్రతికూలం వర్తత ఇతి ప్రతికూలవర్తీ విరోధీ, మధుర్వసన్తః. సంకల్పయోనేర్మనోభవస్యాభిమానభూతం గర్వహేతుభూతమిత్యర్థః. కార్యకారణయోరభేదోపచారః. ఆత్మానం నిజస్వరూపమాధాయ సంనిధాయ, జజృమ్భే ప్రాదుర్బభూవ - స్వధర్మాన్ ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః.

అవ. వసంతధర్మానాహ.—

కుబేరగుప్తాం దిశముష్ణరశ్మౌ గన్తుం ప్రవృత్తే సమయం విలఙ్ఘ్య,
దిగ్దక్షిణా గన్ధవహం ముఖేన వ్యలీకనిశ్వాసమివోత్ససర్జ. 25

వ్యా. కుబేరేతి.—ఉష్ణరశ్మౌ సూర్యే - సాహసికే చ నాయకే, సమయం దక్షిణాయనకాలం - సఙ్గమకాలం చ విలఙ్ఘ్యాతిక్రమ్య, కుబేరగుప్తాం ధనపతిపాలితాం - కుత్సితశరీరేణ కేనచిద్రక్షితాం చ-దిశముదీచీం-స్త్రీలిఙ్గాక్షిప్తాం కాంచిన్నాయికాం చ, గన్తుం చలితుం - సంగన్తుంచ, ప్రవృత్తే సతి, దక్షిణా దిక్ దాక్షిణ్యవతీ నాయికా చ, ముఖేనాగ్రభాగేన - వక్త్రేణ చ, వహతీతి వహః పచాద్యచ్ - గన్ధస్య వహం గన్ధవహమనిలం, వ్యలీకేన దుఃఖేన - నిశ్వాసస్తం వ్యలీకనిశ్వాసమివ. ని. "దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీకమప్రియాకార్యవస్తునోః" ఇతి వైజయన్తీ. ఉత్ససర్జ ప్రవర్తయామాస: స్వభర్తరి సమయోల్లంఘనేన పరాఙ్గనాసంగతే ప్రవృత్తే సతి స్త్రియో దాక్షిణ్యాదకిఞ్చిద్వదా దుఃఖాన్నిశ్వసన్తీతి భావః. ఉత్తరాయణే సతి మలయానిలాః ప్రవృత్తా ఇతివాక్యార్థః. అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః. న చ సమాసోక్తిరేవేయముత్ప్రేక్షానుప్రవిష్టేతి శఙ్కితవ్యమ్ - కేవలవిశేషణసామర్థ్యాదేవాప్రస్తుతప్రతీతౌ సోక్తిష్ఠతే- అత్ర తు దక్షిణేతి విశేష్యసామర్థ్యాదపి నాయికా ప్రతీయతే ; న చ శ్లేష ఏవ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ - ఉభయశ్లేషే శ్లిష్టవిశేష్యానంగీకారాత్ - తస్మాచ్ఛబ్దశక్తిమూలోఽయం ధ్వనిః. స చ వ్యలీకనిశ్వాసరూపచేతనధర్మసంభావనార్థం దక్షిణస్యా దిశో నాయికయా సహాభేదమాపాదయన్నభేదలక్షణాతిశయోక్త్యుపజీవినీం నిశ్వాసమివేతి వాచ్యోత్ప్రేక్షాం నిర్వహతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగభూత ఇత్యుత్పశ్యామః.

అసూత సద్యః కుసుమాన్యశోకః స్కన్ధాత్ప్రభృత్యేవ సపల్లవాని,
పాదేన నాపైక్షత సుందరీణాం సంపర్కమాశిఞ్జితనూపురేణ. 26

వ్యా. అసూతేతి.—అశోకో వృక్షవిశేషః. సద్యః స్కన్ధాత్ ప్రకాణ్డాత్, ప్రభృత్యేవ స్కన్ధాదారభ్యేత్యర్థః. భాష్యకారవచనాత్ ప్రభృతియోగే పఞ్చమీతి కైయటః-భాష్యం చ 'మూలాత్ ప్రభృత్యగ్రాద్వృక్షం స్తృణువన్తి' ఇతి. 'కార్తిక్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణో మాసః' ఇత్యాది. సపల్లవాని కుసుమాన్యసూత ఉభయమప్యజనదిత్యర్థః. ఆశిఞ్జితో నూపురో యస్య తేన శిఞ్జిధాతోరకర్మకాత్ 'గత్యర్థాకర్మక'

ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః. సున్దరీణాం పాదేన, సంపర్కం తాడనం నాపైక్షత. వి. 'సనూపురరవేణ స్త్రీచరణేనాభితాడనం, దోహదం యదశోకస్య తతః పుష్పోద్గమో భవేత్.' ఇతి - తథా హి - 'పాదాహతః ప్రమదయా వికసత్యశోకః శోకం జహాతి వకుళో ముఖసీధుసిక్తః, ఆలోకితః కురువకః కురుతే వికాసమాలోహితస్తిలక ఉత్కలికో విభాతి.'

సద్యః ప్రవాళోద్గమచారుపత్రే నీతేసమాప్తిం నవచూతబాణే,
నివేశయామాస మధుర్ద్విరేఫాన్ నామాక్షరాణీవ మనోభవస్య. [illegible]

వ్యా సద్యఇతి.—మధుర్వసన్త ఏవేషుకారః, ప్రవాళోద్గమాః పల్లవాఙ్కురా ఏవ చారూణి - పత్త్రాణి పక్షా-యస్య తస్మిన్. 'పత్త్రం వాహనపక్షయోః' ఇత్యమరః. నవం - చూతం చూతకుసుమం - తదేవ బాణస్తస్మిన్నవచూతబాణే, సమాప్తిం నీతే సతి, సద్యో మనోభవస్య ధన్వినో, నామాక్షరాణీవ, ద్విరేఫాన్ భ్రమరాన్నివేశయామాస నిదధౌ. అత్ర ప్రవాలపత్త్ర ఇత్యాద్యేకదేశవివర్తిరూపకం మధోరిషుకారత్వరూపణం సూచయన్నామాక్షరాణీవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తమిత్యేకదేశవివర్తిరూపకోత్థాపితేయముత్ప్రేక్షా.

వర్ణప్రకర్షే సతి కర్ణికారం ధునోతి నిర్గన్ధతయాస్మ చేతః,
ప్రాయేణసామగ్ర్యవిధౌ గుణానాం పరాఙ్ముఖీ విశ్వసృజః ప్రవృత్తిః.

వ్యా. వర్ణేతి.—కర్ణికారం కర్ణికారకుసుమమ్. 'అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః' ఇత్యుత్పన్నస్య తద్ధితస్య 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' ఇతి లుప్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్, వర్ణప్రకర్షే వర్ణోత్కర్షే సత్యపి, నిర్గన్ధతయా హేతునా, చేతో ధునోతి స్మ పర్యతాపయత్ 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే. లట్. తథాహి - ప్రాయేణ, విశ్వసృజో విధాతుః. ప్రవృత్తిర్గుణానాం, సామగ్ర్యవిధౌ సాకల్యసంపాదనవిషయే పరాఙ్ముఖీ సర్వత్రాపి వస్తుని కిఞ్చిద్వైకల్యం సంపాదయతి - యథా చన్ద్రే కళఙ్కః, అతః కర్ణికారేఽపి నైర్గన్ధ్యం యుజ్యత ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః.

బాలేన్దువక్రాణ్యవికాసభావాద్బభుః పలాశాన్యతిలోహితాని,
సద్యో వసన్తేన సమాగతానాం నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్. 29

వ్యా. బాలేన్ద్వితి —అవికాసభావాన్నివ్యాకాసత్వాత్ ముకులభావాద్ధేతోర్బాలేన్దురివ వక్రాణ్యతిలోహితాన్యతిరక్తాని, పలాశాని కింశుకపుష్పాణి. ని. 'పలాశేకింశుకః పర్ణః' ఇత్యమరః. వసన్తేన పుంసా, సమాగతానాం సంగతానాం, వనస్థలీనాం స్త్రీణాం, సద్యః సద్యోదత్తాని-పురాణేషు క్షతేష్వతిలోహిత్యాభావాదితి భావః. నఖక్షతానీవబభుః. అత్ర వసన్తస్య వనస్థలీనాం చ విశేషణసాధారణ్యాన్నాయకవ్యవహారప్రతీతేః సమాసోక్తిస్తావదస్తి. 'నఖక్షతానీవ' ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వక్రత్వలౌహిత్యగుణనిమిత్తా జాగర్తి; సా చ నాయకవ్యవహారాశ్రితసమాసోక్తిగర్భిణ్యేవోత్తిష్ఠత ఇత్యు

భయోరేకకాలత్వైవ 'విశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తిరిష్యతే' ఇతి హి లక్షణమ్.

లగ్నద్విరేఫాఞ్జనభక్తిచిత్రం ముఖే మధుశ్రీస్తిలకం ప్రకాశ్య,
రాగేణ బాలారుణకోమలేన చూతప్రవాలోష్ఠమలంచకార. 30

వ్యా. లగ్నేతి.—మధుశ్రీర్వసన్తలక్ష్మీర్లగ్నద్విరేఫా ఏవాఞ్జనభక్తయః కజ్జలరచనాస్తాభిశ్చిత్రం చిత్రవర్ణం, తిలకం పుష్పవిశేషమేవ తిలకం విశేషకమ్. ముఖం ప్రారమ్భః తస్మిన్నేవ ముఖే వక్త్రే, ప్రకాశ్య ప్రకటయ్య, బాలారుణకోమలేన బాలార్కసున్దరేణ, రాగేణారుణిమ్నా - తేనైవ లాక్షారాగేణ చూతప్రవాళ ఏవోష్ఠస్తం చూతప్రవాళోష్ఠమలంచకార ప్రసాదయామాస. అత్ర రూపకాలంకారః.

మృగాః ప్రియాలద్రుమమఞ్జరీణాం రజఃకణైర్విఘ్నితదృష్టిపాతాః,
మదోద్ధతాః ప్రత్యనిలం విచేరుర్వనస్థలీర్మర్మరపత్రమోక్షాః. 31

వ్యా. మృగాఇతి.—ప్రియాలద్రుమా రాజాదనవృక్షాః. ని. 'రాజాదనం ప్రియాలశ్చ' ఇత్యమరః. తేషాం మఞ్జర్యస్తాసాం, రజఃకణైః, విఘ్నితాః సంజాతవిఘ్నాః - దృష్టీనాం - పాతాః ప్రసారా - యేషాం తే తథోక్తా మదోద్ధతా మృగాః, ప్రత్యనిలమనిలాభిముఖం, మర్మరా మర్మరశబ్దవన్తః- పత్ర మోక్షా జీర్ణపర్ణపాతా - యాసు తా, వనస్థలీర్విచేరుర్వనప్రదేశేషు చరన్తి స్మ 'దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి చరతేః సకర్మకత్వమ్.

చూతాఙ్కురాస్వాదకషాయకణ్ఠః పుంస్కోకిలో యన్మధురం చుకూజ,
మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం తదేవ జాతం వచనం స్మరస్య. 32

వ్యా. చూతాఙ్కురేతి.—చూతాఙ్కురాణామాస్వాదేన కషాయకణ్ఠో రక్తకణ్ఠః. ని. 'సురభావపథే రక్తే కషాయః' ఇతి కేశవః. పుమాన్ కోకిలః పుంస్కోకిలః- పుంగ్రహణం ప్రాగల్భ్యద్యోతనార్థమ్. మధురం చుకూజేతి యత్, తత్ కూజనమేవ, మనస్వినీనాం - మానవిఘాతే రోషనిరాసే - దక్షం స్మరస్య వచనం 'మానం త్యజత' ఇత్యాజ్ఞావచనం-జాతం కోకిలకూజితశ్రవణానన్తరం స్మరాజ్ఞప్తా ఇవ మానం జహురిత్యర్థః.

హిమవ్యపాయాద్విశదాధరాణామాపాణ్డురీభూతముఖచ్ఛవీనామ్,
స్వేదోద్గమః కింపురుషాఙ్గనానాం చక్రే పదం పత్రవిశేషకేషు. 33

వ్యా. హిమేతి.—హిమస్య వ్యపాయాదపగమాద్విశదా నీరుజా-అధరా ఓష్ఠా యాసాం తాసామాపాణ్డురీభూతముఖచ్ఛవీనామ్ - కుఙ్కుమపరిహారాదితి భావః. కింపురుషాఙ్గనానాం పత్రవిశేషకేషు పత్రరచనాసు, స్వేదోద్గమః పదం చక్రే ఘర్మోదయాత్ స్వేదోదయోఽభూదిత్యర్థః ; విశదాధరత్వం మధూచ్ఛిష్టరాహిత్యాదితి భావః. హేమన్తేషు నార్యో బిమ్బోష్ఠేషు మధూచ్ఛిష్టం శీతభయాద్దధతీతి ప్రసిద్ధమ్.

తపస్వినః స్థాణువనౌకస స్తామాకాలికీం వీక్ష్య మధుప్రవృత్తిమ్,
ప్రయత్నసంస్తమ్భితవిక్రియాణాం కథంచిదీశా మనసాం బభూవుః.

వ్యా. తపస్విన ఇతి.—స్థాణోర్వనమోకో యేషాం తే, తపస్వినస్తత్రత్యా మునయః, సమానకాల ఆద్యన్తావస్యా ఆకాలికీమ్-అకాలభవత్వాదుత్పత్త్యనన్తరవినాశినీమిత్యర్థః. 'ఆకాలికడాద్యన్తవచనే' ఇతి సమానకాలాదికట్ ప్రత్యయః. ప్రకృతేరాకాల ఆదేశశ్చ నిపాతితః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా ఙీప్ - కేచిదకాలాద్దేహాధ్యాత్మాదిత్వాద్భవార్థే ఠఞిత్యాహుః. తామాకాలికీం, మధుప్రవృత్తిం వీక్ష్య ప్రయత్నేన-సంస్తమ్భితవిక్రియాణాం నిరుద్ధవికారాణాం, మనసాం కథంచిదీశా నియన్తారో బభూవుః.

తం దేశమారోపితపుష్పచాపే రతిద్వితీయే మదనే ప్రపన్నే,
కాష్ఠాగతస్నేహరసానువిద్ధం ద్వన్ద్వాని భావం క్రియయా వివవ్రుః.

వ్యా. తమితి.—ఆరోపితమధిజ్యం కృతం - పుష్పచాపం యేన తస్మిన్, రతిర్ద్వితీయా యస్య తస్మిన్ రతిసహాయే, మదనే తం దేశం స్థాణ్వాశ్రమం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి, ద్వన్ద్వాని స్థావరాణి జఙ్గమాని చ మిథునాని, కాష్ఠోత్కర్షః. ని. 'కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశి' ఇత్యమరః. తాం గతో యః స్నేహః-ఇష్టసాధననిబన్ధనః ప్రేమా పరనామా మమతాభిమానః. ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహః' ఇత్యమరః. స ఏవ రసస్తేనానువిద్ధం సంపృక్తం, భావం రత్యాఖ్యం శృఙ్గారభావం, క్రియయా కార్యభూతయా చేష్టయా, వివవ్రుః ప్రకటీచక్రుః - శృఙ్గారచేష్టాః ప్రావర్తన్తేత్యర్థః.

అవ. తాశ్చేష్టా ఆహ 'మధు' ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—

మధు ద్విరేఫః కుసుమైకపాత్రే పపౌ ప్రియాం స్వామనువర్తమానః,
శృంగేణ సంస్పర్శనిమీలితాక్షీం మృగీమకండూయత కృష్ణసారః. 36

వ్యా. మధ్వితి.—ద్వౌ రేఫౌ వర్ణవిశేషౌ యస్య స ద్విరేఫో భ్రమరః. ఉపచారాత్తదర్థోఽపి ద్విరేఫ ఉచ్యతే - యథాహ కైయటః. 'శబ్దధర్మేణాప్యర్థస్య వ్యపదేశో దృశ్యతే - యథా భ్రమరశబ్దస్య ద్విరేఫత్వాద్ద్విరేఫో భ్రమరః.' ఇతి. కుసుమమేవైకం సాధారణం - పాత్రం తస్మిన్, మధు మకరన్దమ్. ని. 'మధుమద్యే పుష్పరసే' ఇతి విశ్వః. స్వాం ప్రియాం భృఙ్గీమనువర్తమానోఽనుసరన్, పపౌ తత్పీతవిశేషం పపావిత్యర్థః. కృష్ణశ్చాసౌ సారః శబలశ్చ కృష్ణసారః కృష్ణమృగః 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః. సంస్పర్శేన స్పర్శసుఖేన - నిమీలితాక్షీం, మృగీం శృఙ్గేణాకణ్డూయత కర్షితవాన్ కణ్డ్వాదిభ్యో యక్ - తతః కర్తరి లఙ్.

దదౌ రసాత్పఙ్కజరేణుగన్ధి గజాయ గణ్డూషజలం కరేణుః,
అర్ధోపభుక్తేన బిసేన జాయాం సంభావయామాస రథాఙ్గనామా. 37

వ్యా. దదావితి.—రసాదతిరాగాత్, కరేణుః కరిణీ. ని. 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే' ఇత్యమరః, పఙ్కాజ్జాయత ఇతి పఙ్కజం - తస్య రేణుః పఙ్కజరేణుస్తస్య గన్ధోఽస్యాస్తీతి పఙ్కజరేణుగన్ధి గణ్డూషజలం ముఖాన్తర్ధృతజలం గజాయ దదౌ, రథాఙ్గనామా చక్రవాకోఽర్ధం యథా తథోపభుక్తేనార్ధజగ్ధేన, బిసేన జాయాం, సంభావయామాస స్వజగ్ధశేషం దదావిత్యర్థః.

గీతాన్తరేషు శ్రమవారిలేశైః కించిత్సముచ్ఛ్వాసితపత్రలేఖమ్,
పుష్పాసవాఘూర్ణితనేత్రశోభి ప్రియాముఖం కింపురుషశ్చుచుమ్బే.

వ్యా. గీతాన్తరేష్వితి.—కింపురుషః కిన్నరః. శ్రమవారిలేశైః స్వేదోదకబిన్దుభిః, కించిదీషత్ - సముచ్ఛ్వాసితాః విశ్లేషితాః. పత్రలేఖా యస్య తత్, పుష్పాణామాసవో మద్యం పుష్పాసవః-పుష్పోద్భవమద్యమిత్యర్థః. వసన్తే మధూకస్య సంభవాత్ - పుష్పవాసితమితి కేచిత్ - తేన ఆఘూర్ణితాభ్యాముద్భ్రాన్తాభ్యాం నేత్రాభ్యాం శోభత ఇతి తథోక్తం, ప్రియాముఖం, గీతాన్తరేషు గీతమధ్యేషు, చుచుమ్బే చుచుమ్బ.

పర్యాప్తపుష్పస్తబకస్తనాభ్యః స్ఫురత్ప్రవాలోష్ఠమనోహరాభ్యః,
లతావధూభ్యస్తరవోఽప్యవాపుర్వినమ్రశాఖాభుజబన్ధనాని. ౩౯

వ్యా. పర్యాప్తేతి.—పర్యాప్తాః సమగ్రాః. పుష్పస్తబకా ఏవ స్తనా యాసాం తాభ్యః. 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న జీప్. స్ఫురన్తః. ప్రవాలాః పల్లవాః ఏవోష్ఠాస్తైర్మనోహరాభ్యో, లతా ఏవ వధ్వస్తాభ్యః సకాశాత్, తరవోఽపి లిఙ్గాదేవ పుంస్త్వం గమ్యతే, వినమ్రాః శాఖా ఏవ భుజాస్తైర్బన్ధనాన్యవాపుః. తాభిః ఆలిఙ్గితా ఇత్యర్థః. స్థావరాణామపి మదనవికారోఽభూత్ కిముతాన్యేషామితి భావః. ఏతచ్చ తరులతానామపి చేతనత్వాదుక్తమ్. యథాఽఽహ మనుః. 'అన్తస్సంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః' ఇతి. అత్ర రూపకాలంకారః.

శ్రుతాప్సరోగీతిరపి క్షణేఽస్మిన్ హరః ప్రసంఖ్యానపరో బభూవ,
ఆత్మేశ్వరాణాం న హి జాతు విఘ్నాః సమాధిభేదప్రభవో భవన్తి.

వ్యా. శ్రుతేతి.—అస్మిన్ క్షణే వసన్తావిర్భావకాలే, భగవాన్ హరః. శ్రుతాప్సరోగీతిరపి - దివ్యాఙ్గనాగానమాకర్ణయన్నపీత్యర్థః. ప్రసంఖ్యానపర ఆత్మానుసంధానపరో బభూవ. తథాహి, ఆత్మనశ్చిత్తస్యేశ్వరాణాం-వశినామిత్యర్థః. విహన్యన్త ఏభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః ఘఞర్థే కప్రత్యయః. జాతు కదాచిదపి, సమాధిభేదే సమాధిభఞ్జనే - ప్రభవః సమర్థా న భవన్తి.

లతాగృహద్వారగతోఽథ నన్దీ వామప్రకోష్ఠార్పితహేమవేత్రః,
ముఖార్పితైకాఙ్గులిసంజ్ఞయైవ మా చాపలాయేతి గణాన్వ్యనైషీత్.

వ్యా. లతేతి.—అథ లతాగృహద్వారం గతో వామే ప్రకోష్ఠే అర్పితహేమవేత్రో ధారితహేమదణ్డో నన్దీ నన్దికేశ్వరః. ని. 'నన్దిభృఙ్గిరిటస్తణ్డునన్దినో నన్దికేశ్వరే'

ఇతి కోశః. ముఖే - అర్పితాయాః సరోషవిస్మయస్తిమితావలోకం నిహితాయా ఏకస్యా అఙ్గులేస్తర్జన్యాః. సంజ్ఞయా సూచనయైవ. ని. 'సంజ్ఞా స్యాచ్చేతనా నామ హస్తాద్యైరర్థసూచనా' ఇత్యమరః. గణాన్ ప్రమథాన్, చాపలాయ చాపలం కర్తుం, మా భవతేతి 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ, వ్యనైషీత్ శిక్షితవాన్.

నిష్కమ్పవృక్షం నిభృతద్విరేఫం మూకాణ్డజం శాన్తమృగప్రచారమ్,
తచ్ఛాసనాత్ కాననమేవ సర్వం చిత్రార్పితారమ్భమివావతస్థే. 42

వ్యా. నిష్కమ్పేతి.—నిష్కమ్పవృక్షం ఇదముద్భిజ్జోపలక్షణం, నిభృతద్విరేఫం నిశ్చలభృఙ్గం స్వేదజోపలక్షణమేతత్, మూకాణ్డజం నిఃశబ్దపక్షిసరీసృపాదికమ్. ఏతేన అణ్డజజాతిరుక్తా. శాన్తమృగప్రచారం నివృత్తమృగసంచారం జరాయుజోపలక్షణమేతత్. సర్వమేవ కాననం తచ్ఛాసనాన్నన్దీశ్వరాజ్ఞయా, చిత్రార్పితారమ్భం చిత్రలిఖితారమ్భమివావతస్థే. ని. '... ... ... మృగవాద్యా జరాయుజాః, స్వేదజాః క్రిమిదంశాద్యాః పక్షిసర్పాదయోఽణ్డజాః, ఉద్భిదస్తరుగుల్మాద్యాః ... ...' ఇత్యమరః.

దృష్టిప్రపాతం పరిహృత్య తస్య కామః పురశ్శుక్రమివ ప్రయాణే,
ప్రాన్తేషు సంసక్తనమేరుశాఖం ధ్యానాస్పదం భూతపతేర్వివేశ 43

వ్యా. దృష్టిప్రపాతమితి.—కామః, ప్రయాణే యాత్రాయాం, పురోగతః శుక్రో యస్మిన్దేశే తం పురఃశుక్రం దేశమివ. ని. 'ప్రతిశుక్రం ప్రతిబుధం ప్రత్యఙ్గారకమేవ చ, అపి శక్రసమో రాజా హతసైన్యో నివర్తతే' ఇతి ప్రతిషేధాత్. తస్య దృష్టిప్రపాతం దృగ్విషయం, పరిహృత్య, ప్రాన్తేషు పార్శ్వదేశేషు, సంసక్తా అన్యోన్యసంసృష్టా నమేరూణాం సురపున్నాగానాం శాఖా యస్య తత్ - తిరోధానయోగ్యమితి భావః. భూతపతేః శివస్య, ధ్యానాస్పదం సమాధిస్థానమ్ 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇతి నిపాతః. వివేశ.

స దేవదారుద్రుమవేదికాయాం శార్దూలచర్మవ్యవధానవత్యామ్,
ఆసీనమాసన్నశరీరపాతస్త్రియమ్బకం సంయమినం దదర్శ. 44

వ్యా. స ఇతి.—ఆసన్నశరీరపాత ఆసన్నమృత్యుః, స కామః, శార్దూలచర్మణా వ్యవధానవత్యాం వ్యాఘ్రచర్మాస్తృతాయామిత్యర్థః. ని. 'మోక్షశ్రీర్వ్యాఘ్రచర్మణి' ఇతి ప్రాశస్త్యాదితి భావః. దేవదారుద్రుమవేదికాయామాసీనముపవిష్టం, సంయమినం సమాధినిష్ఠం, త్రియమ్బకం త్రినేత్రం దదర్శ; కేచిత్సాహసికాః 'త్రిలోచనమ్' ఇతి పేఠుః త్ర్యమ్బకమిత్యుక్తే పాదపూరణవ్యత్యాసాత్, త్రియమ్బకమితి పాదపూరణార్థోఽయమియఙాదేశశ్ఛాన్దసో మహాకవిప్రయోగాదభియుక్తైరఙ్గీకృతః.

అవ. తమేవ దేవం షడ్భిః శ్లోకైర్వర్ణయతి:—

పర్యఙ్కబన్ధస్థిరపూర్వకాయమృజ్వాయతం సన్నమితోభయాంసమ్,
ఉత్తానపాణిద్వయసన్నివేశాత్ ప్రఫుల్లరాజీవమివాఙ్కమధ్యే. 45

వ్యా. పర్యఙ్కేతి.—పర్యఙ్కబన్ధేన వీరాసనేన - స్థిరపూర్వకాయం నిశ్చలోత్తరార్ధమృజురాయతశ్చర్జ్వాయతస్తం, సంనమితావుభావంసౌ యస్య తం తథోక్తం 'వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థాన ఉభయ శబ్దప్రయోగః' ఇత్యుక్తం కైయటేన. ఉత్తాన ఊర్ధ్వతలో యః పాణిద్వయస్య సన్నివేశః సంస్థానం తస్మాదఙ్కమధ్యే ప్రఫుల్లం రాజీవం పఙ్కజం యస్య తమివ స్థితమ్. వీరాసనే వసిష్ఠః. ని. 'ఏకం పాదమథైకస్మిన్విన్యస్యోరౌ తు సంస్థితమ్, ఇతరస్మింస్తథైవోరుం వీరాసనముదాహృతమ్' ఇతి. తథా యోగసారే—'ఉత్తానితే కరతలే కరముత్తానితం పరమ్, ఆదాయాఙ్కగతం కృత్వా ధ్యాయేద్యస్తస్య సోఽన్తరమ్.' ఇతి.

భుజఙ్గమోన్నద్ధజటాకలాపం కర్ణావసక్తద్విగుణాక్షసూత్రమ్,
కంఠప్రభాసఙ్గవిశేషనీలాం కృష్ణత్వచం గ్రన్థిమతీం దధానమ్. 46

వ్యా. భుజఙ్గమేతి.—భుజఙ్గమేనోన్నద్ధ ఉన్నమయ్య బద్ధో జటాకలాపో యేన తం తథోక్తమ్. కర్ణావసక్తం కర్ణావలమ్బిత్యర్థః. అత ఏవ ద్విగుణం ద్విరావృత్తమక్షసూత్రమక్షమాలా యస్య తం. కణ్ఠప్రభాణాం సఙ్గేన మిశ్రణేన విశేషనీలామతినీలాం, గ్రన్థిమతీం బన్ధనయుక్తాం, కృష్ణత్వచం కృష్ణమృగాజినం దధానమ్.

కించిత్ప్రకాశస్తిమితోగ్రతారైర్భ్రూవిక్రియాయాం విరతప్రసఙ్గైః,
నేత్రైరవిస్పన్దితపక్ష్మమాలైర్లక్ష్యీకృతఘ్రాణమధోమయూఖైః. 47

వ్యా. కించిదితి.—కించిత్ప్రకాశా ఈషత్ప్రకాశాః స్తిమితా నిశ్చలా ఉగ్రాశ్చ తారాః కనీనికా యేషాం తైః. ని. 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః. భ్రూవిక్రియాయాం భ్రూవిక్షేపే, విరతప్రసఙ్గైః ప్రసక్తిరహితైరవిస్పన్దితపక్ష్మమాలైరచలితపక్ష్మపఙ్క్తిభిరధః ప్రసృతా మయూఖా యేషాం తైరధోమయూఖైర్నేత్రైః. త్రినేత్రత్వాద్బహువచనం, లక్ష్యీకృతఘ్రాణం నాసాగ్రనివిష్టదృష్టిమిత్యర్థః. ని. 'కరణాన్యబహిర్వృత్త్యా స్థాణువన్నిశ్చలాత్మకః, ఆత్మానం హృదయే ధ్యాయేన్నాసాగ్రన్యస్తలోచనః' ఇతి యోగసారే.

అవృష్టిసంరమ్భమివామ్బువాహమపామివాధారమనుత్తరఙ్గమ్,
అన్తశ్చరాణాం మరుతాం నిరోధాన్నివాతనిష్కమ్పమివ ప్రదీపమ్.

వ్యా. అవృష్టీతి.—అన్తశ్చరన్తీత్యన్తశ్చరాస్తేషాం, మరుతాం ప్రాణాదీనాం, నిరోధాద్ధేతోరవృష్టిసంరమ్భమవిద్యమానవర్షసంభ్రమమమ్బువాహమివ స్థితమ్. ఏతేన

ప్రాణనిరోధః సూచితః. అనుత్తరఙ్గమనుద్భూతతరఙ్గమపామాధారం హ్రదమివ స్థితమ్. ఏతేనాపానసిరోధః సూచితః, తథా నివాతే నిర్వాతదేశే నిష్కమ్పం నిశ్చలం, ప్రదీపమివ స్థితమ్.—ఏతేనాశేషవాయునిరోధః సూచితః. 'నివాతావాశ్రయా వాతౌ' ఇత్యమరః.

కపాలనేత్రాన్తరలబ్ధమార్గైర్జ్యోతిఃప్రరోహైరుదితైశ్శిరస్తః,
మృణాళసూత్రాధికసౌకుమార్యాం బాలస్య లక్ష్మీం గ్లపయన్తమిన్దోః.

వ్యా. కపాలేతి.—కపాలనేత్రాన్తరేణ. బ్రహ్మకరోటినేత్రవివరేణ లబ్ధమార్గైః, శిరస్తః బ్రహ్మరన్ధ్రాత్ పఞ్చమ్యాస్తసిల్, ఉదితైరుద్భూతైర్జ్యోతిఃప్రరోహైస్తేజోఽఙ్కురైర్మృణాలసూత్రాధికం సౌకుమార్యం మార్దవం యస్యాస్తాం, బాలస్యేన్దోః శిరశ్చన్ద్రస్య, లక్ష్మీం గ్లపయన్తమ్.

మనో నవద్వారనిషిద్ధవృత్తి హృది వ్యవస్థాప్య సమాధివశ్యమ్,
యమక్షరం క్షేత్రవిదో విదుస్తమాత్మానమాత్మన్యవలోకయన్తమ్.

వ్యా. మన ఇతి.—నవభ్యో ద్వారేభ్యో నిషిద్ధా నివర్తితా వృత్తిః సంచారో యస్య తత్తథోక్తం, సమాధినా ప్రణిధానేన-వశ్యం వశంగతమ్, యత్ప్రియత్వయః. ని. 'ప్రణిధానం సమాధానం సమాధిశ్చ సమాశ్రయః' ఇతి హలాయుధః. మనో హృది హృదయాఖ్యేఽధిష్ఠానే వ్యవస్థాప్య తథా చ వసిష్ఠః. వి. 'యతో నిర్యాతి విషయా యస్మింశ్చైవ ప్రలీయతే, హృదయం తద్విజానీయాన్మనసః స్థితికారణమ్' ఇతి. క్షేత్రవిదః క్షేత్రజ్ఞాః పురుషాః యం న క్షరతీత్యక్షరమవినాశినం విదుర్విదన్తి 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుస్. తమాత్మానమాత్మని స్వస్మిన్నవలోకయన్తం సాక్షాత్కుర్వన్తమ్ స్వాతిశేకేణ పరమాత్మనోఽభావాదితి భావః.

స్మరస్తథాభూతమయుగ్మనేత్రం పశ్యన్నదూరాన్మనసాఽప్యధృష్యమ్,
నాలక్షయత్ సాధ్వససన్నహస్తః స్రస్తం శరం చాపమపి స్వహస్తాత్.

వ్యా. స్మరేతి.—స్మరః కామస్తథాభూతం పూర్వోక్తరూపం, మనసాఽప్యధృష్యమయుగ్మనేత్రం విషమాక్షమదూరాత్, పశ్యన్ సాధ్వసేన సన్నహస్తో విశ్లథపాణిస్సన్ స్వహస్తాత్ స్రస్తం శరం చాపమపి చాపం చ నాలక్షయత్ న వివేద భీతో ముహ్యతీతి భావః.

నిర్వాణభూయిష్ఠమథాస్య వీర్యం సంధుక్షయన్తీవ వపుర్గుణేన,
అనుప్రయాతా వనదేవతాభ్యామదృశ్యత స్థావరరాజకన్యా. 52

వ్యా. నిర్వాణేతి.—అథ నిర్వాణేన నాశేన భూయిష్ఠం నిర్వాణభూయిష్ఠం నష్టప్రాయమిత్యర్థః. అస్య స్మరస్య వీర్యం బలం వపుర్గుణేన సౌన్దర్యేణ, సంధుక్షయ

స్తీవ పునరుజ్జీవయన్తీవ స్థితా, వనదేవతాభ్యాం సఖీభూతాభ్యామనుప్రయాతాఽనుగతా, స్థావరరాజకన్యా పార్వత్యదృశ్యత దృష్టా.

అవ. తామేవాహ చతుర్భిః.—

అశోకనిర్భర్త్సితపద్మరాగ మాకృష్టహేమద్యుతికర్ణికారమ్,
ముక్తాకలాపీకృతసిన్ధువారం వసన్తపుష్పాభరణం వహన్తీ. 53

వ్యా. అశోకేతి.—అశోకపుష్పేణ నిర్భర్త్సితాస్తిరస్కృతాః పద్మరాగా యేన తత్తథోక్తం, ఆకృష్టహేమద్యుతీన్యాహృతస్వర్ణాభరణవర్ణాని, కర్ణికారాణి యస్మింస్తత్తథోక్తం, ముక్తాకలాపీకృతాని సిన్ధువారాణి నిర్గుణ్డీకుసుమాని యస్మింస్తత్. ని. 'సిన్ధువారేంద్రసురసౌ నిర్గుణ్డీన్ద్రాణికేత్యపి' ఇత్యమరః. వసన్తపుష్పాణ్యేవాభరణం వహన్తీ.

ఆవర్జితా కిఞ్చిదివ స్తనాభ్యాం వాసో వసానా తరుణార్కరాగమ్,
పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా సంచారిణీ పల్లవినీ లతేవ. 54

వ్యా. ఆవర్జితేతి.— స్తనాభ్యాం కిఞ్చిదావర్జితా ఈషదానమితేవ, తరుణార్కస్య రాగ ఇవ రాగో యస్య తత్ బాలార్కారుణమిత్యర్థః. ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. వాసో వసానాఽఽచ్ఛాదయన్తీ అత ఏవ, పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా, పల్లవినీ కిసలయవతీ, సంచారిణీ లతేవ స్థితేతి శేషః.

స్రస్తాం నితమ్బాదవలమ్బమానా పునఃపునః కేసరదామకాఞ్చీమ్,
న్యాసీకృతాం స్థానవిదా స్మరేణ మౌర్వీం ద్వితీయామివ కార్ముకస్య.

వ్యా. స్రస్తామితి.—స్థానవిదా నిక్షేపయోగ్యస్థానవేదినా స్మరేణ న్యాసీకృతాం నిక్షేపీకృతామ్, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుః. 'కర్మణ ఉకఞ్' ఇత్యుకఞ్ ప్రత్యయః. తస్య ద్వితీయాం మౌర్వీమివ స్థితామ్, అత్ర హి న్యస్తా మౌర్వ్యత్ర హరవైరనిర్యాతనాయోపయుజ్యత ఇతి భావః. నితమ్బాత్, స్రస్తాం చలితాం కేసరదామ వకులమాలా సైవ కాఞ్చీ తాం, పునః పునరవలమ్బమానా హస్తేన ధారయన్తీ.

సుగన్ధినిశ్వాసవివృద్ధతృష్ణం బిమ్బాధరాసన్నచరం ద్విరేఫమ్,
ప్రతిక్షణం సంభ్రమలోలదృష్టి ర్లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ. 56

వ్యా. సుగన్ధీతి.—సుగన్ధిభిర్నిశ్వాసైర్వివృద్ధతృష్ణం, బిమ్బతుల్యోఽధరో బిమ్బాధరః. 'వృత్తౌ మధ్యమపదలోపః స్యాత్' ఇతి వామనః. తస్యాసన్నచరం సన్నికృష్టచరం

ద్విరేఫం భృఙ్గం, ప్రతిక్షణం, సంభ్రమేణ లోలదృష్టిశ్చంచలాక్షీ సతీ లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ.

తాం వీక్ష్య సర్వావయవానవద్యాం రతేరపి హ్రీపదమాదధానామ్
జితేంద్రియే శూలిని పుష్పచాపః స్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే. 57

వ్యా. తామితి.—సర్వావయవేష్వనవద్యామగర్హ్యామ్ 'అవద్యపణ్య' ఇతి నిపాతః. రతేః కామకలత్రస్యాపి హ్రీపదం లజ్జానిమిత్తమాదధానామ్ - న్యూనతామావహన్తీమిత్యర్థః. తాం పార్వతీం, వీక్ష్య పుష్పచాపః, కామో జితేంద్రియే దుర్జయేఽపీత్యర్థః. శూలిని శివే విషయే స్వకార్యసిద్ధిం, పునరాశశంసే చకమే. పూర్వం 'సాధ్వససన్నహస్తః' ఇత్యాదినా కార్యసిద్ధేరస్ఖలితత్వాభిధానాదిహ పునరిత్యుక్తమ్.

భవిష్యతః పత్యురుమా చ శంభోః
సమాససాద ప్రతిహారభూమిమ్,
యోగాత్ సచాన్తః పరమాత్మసంజ్ఞం
దృష్ట్వా పరం జ్యోతిరుపారరామ. 58

వ్యా. భవిష్యతఇతి.—ఉమా చ భవిష్యతః పత్యుః శంభోః ప్రతిహారభూమిం ద్వారదేశం సమాససాద. ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః, స శంభుశ్చాన్తః, పరమాత్మేతి సంజ్ఞా యస్య తత్ పరం ముఖ్యమ్. ని. 'పరం దూరాన్యముఖ్యేషు' ఇతియాదవః. జ్యోతిర్దృష్ట్వా సాక్షాత్కృత్య యోగాద్ధ్యానాత్. ని. 'యోగః సన్నహనోపాయధ్యాన సఙ్గతియుక్తిషు' ఇత్యమరః. ఉపారరామోపారతః. 'వ్యాఙ్ పరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్.

తతో భుజఙ్గాధిపతేః ఫణాగ్రైరధః కథంచిద్ధృతభూమిభాగః,
శనైః కృతప్రాణవిముక్తిరీశః పర్యఙ్కబన్ధం నిబిడం బిభేద. 59

వ్యా. తత ఇతి.—తతో భుజఙ్గాధిపతేః శేషస్య, ఫణాగ్రైరధో భూమేరధః, కథంచిదతియత్నేన ధృతో భూమిభాగః స్వోపవేశనభూభాగో యస్య సతథోక్తః. వాయుధారణాహితలాఘవనివృత్త్యా భగవతో గురుత్వాదితి భావః. శనైః కృతా ప్రాణానాం ప్రాక్నిరుద్ధానాం విముక్తిః పునఃసంచారో యేన స కృతప్రాణవిముక్తిరీశో, నిబిడం దృఢం పర్యఙ్కబన్ధం వీరాసనం బిభేద శిథిలీచకార.

తస్మై శశంస ప్రణిపత్య నన్దీ శుశ్రూషయా శైలసుతాముపేతామ్,
ప్రవేశయామాస చ భర్తురేనాం భ్రూక్షేపమాత్రానుమతప్రవేశామ్.

వ్యా. తస్మాఇతి.—అథ నన్దీ తస్మై భగవతే క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, శుశ్రూషయా సేవయా నిమిత్తేనోపేతామ్. సేవార్థమాగతామిత్యర్థః. శైలసుతాం, శశంస నివేదయామాస, భర్తుః స్వామినో, భ్రూక్షేపమాత్రేణ భ్రూసంజ్ఞయైవానుమతప్రవేశామఙ్గీకృతప్రవేశామేనాం శైలసుతాం, ప్రవేశయామాస చ

తస్యాస్సఖీభ్యాం ప్రణిపాతపూర్వం స్వహస్తలూనశ్శిశిరాత్యయస్య,
వ్యకీర్యత త్ర్యమ్బకపాదమూలే పుష్పోచ్చయః పల్లవభఙ్గభిన్నః. 61

వ్యా. తస్యా ఇతి.—తస్యాః పార్వత్యాః, సఖీభ్యాం పూర్వోక్తాభ్యాం. స్వహస్తేన లూన ఉపచితః. పల్లవభఙ్గభిన్నః కిసలయశకలమిశ్రః, శిశిరాత్యయస్య వసన్తస్య సమ్బన్ధీ పుష్పోచ్చయః పుష్పప్రకరః. 'హస్తాదానే చేరస్తేయే' ఇతి ఘఞ్విషయత్వాత్ కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగ ఇతి వల్లభః. త్ర్యమ్బకపాదమూలే ప్రణిపాతపూర్వం నమస్కారపూర్వకం వ్యకీర్యత విక్షిప్తః.

ఉమాఽపి నీలాలకమధ్యశోభి విస్రంసయన్తీ నవకర్ణికారమ్,
చకార కర్ణచ్యుతపల్లవేన మూర్ధ్నా ప్రణామం వృషభధ్వజాయ. 62

వ్యా. ఉమేతి.—ఉమాఽపి, నీలాలకానాం మధ్యే శోభత ఇతి తథోక్తమ్. అలకన్యస్తమిత్యర్థః. నవకర్ణికారం విస్రంసయన్తీ, కర్ణాచ్చ్యుతః పల్లవో యస్య తేన మూర్ధ్నా వృషభధ్వజాయ ప్రణామం చకార* క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్.

అనన్యభాజం పతిమాప్నుహీతి సా తథ్యమేవాభిహితా భవేన,
న హీశ్వరవ్యాహృతయః కదాచిత్పుష్ణన్తి లోకే విపరీతమర్థమ్. 63

వ్యా. అనన్యేతి.—సా కృతప్రణామా దేవీ, భవేన హరేణ, అన్యాం న భజతీతి తమనన్యభాజమ్ 'భజో ణ్విః' ఇతి ణ్విప్రత్యయః. సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పూర్వపదస్య పుంవద్భావః. పతిమాప్నుహీతి, తథ్యం సత్యమేవ అభిహితోక్తా - ఉత్తరత్ర తథైవ సంభవాదితి భావః. అభిదధాతేర్బ్రూఞర్థస్య దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః. తథా హి, ఈశ్వరవ్యాహృతయో మహాపురుషోక్తయః, కదాచిదపి, లోకే భువనే. ని. 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః. విపరీతం విసంవాదినమర్థమభిధేయం, న పుష్ణన్తి న బోధయన్తీత్యర్థః.

కామస్తు బాణావసరం ప్రతీక్ష్య పతఙ్గవద్వహ్నిముఖం వివిక్షుః,
ఉమాసమక్షం హరబద్ధలక్ష్యః శరాసనజ్యాం ముహురామమర్శ.

వ్యా. కామ ఇతి.—కామస్తు, బాణావసరం ప్రతీక్ష్యోమాసన్నిధానాదయమేవ బాణప్రయోగసమయ ఇతి జ్ఞాత్వా, పతఙ్గేన తుల్యం పతఙ్గవచ్ఛలభవత్. ని. 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః. 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయః. వహ్నిముఖం, వివిక్షుః ప్రవేష్టుమిచ్ఛుః విశతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః. ఉమాయాః సమక్షమక్ష్ణః సమీపముమాసమక్షమ్. 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. హరే బద్ధలక్ష్యః సన్, శరాసనస్య జ్యాం మౌర్వీం, ముహురామమర్శ స్పృష్టవాన్.

అథోపనిన్యే గిరిశాయ గౌరీ తపస్వినే తామ్రరుచా కరేణ,
విశోషితాం భానుమతో మయూఖైర్మన్దాకినీ పుష్కరబీజమాలామ్.

వ్యా. అథేతి.—అథ గౌరీ తపోఽస్యాస్తీతి తపస్వీ 'అస్ మాయా మేధా స్రజో వినిః' ఇతి వినిప్రత్యయః. తస్మై తపస్వినే గిరిశాయ, తామ్రరుచా రక్తవర్ణేన కరేణ భానుమతోఽంశుమతో మయూఖైర్విశోషితాం మన్దాకిన్యాః పుష్కరాణి పద్మాని తేషాం బీజాని తేషాం మాలాం జపమాలికాముపనిన్యే సమర్పితవతీ.

ప్రతిగ్రహీతుం ప్రణయిప్రియత్వాత్ త్రిలోచనస్తాముపచక్రమే చ,
సంమోహనంనామచ పుష్పధన్వాధనుష్యమోఘం సమధత్తబాణమ్.

వ్యా. ప్రతిగ్రహీతుమితి.— త్రిలోచనశ్చ ప్రణయిప్రియత్వాదర్థిప్రియత్వాత్ తామక్షమాలాం ప్రతిగ్రహీతుం స్వీకర్తుముపచక్రమే. పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామశ్చ 'వా. సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనజాదేశః. సమ్మోహ్యతేఽనేనేతి సమ్మోహనం నామ నామేతి ప్రసిద్ధౌ. అమోఘం బాణం సాయకం ధనుషి సమధత్త సంహితవాన్.

హరస్తు కించిత్పరిలుప్తధైర్యశ్చన్ద్రోదయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః,
ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని.

వ్యా. హరఇతి.—హరస్తు హరోఽపి చన్ద్రోదయారమ్భేఽమ్బురాశిరివ కిఞ్చిదీషత్ పరిలుప్తధైర్యః. న తు ప్రాకృతజనవదత్యన్తలుప్త ధైర్య ఇతి భావః. బిమ్బఫలతుల్యోఽధరోష్ఠో యస్య తస్మిన్నుమాముఖే విలోచనాని వ్యాపారయామాస త్రిభిరపి లోచనైః సాభిలాషమద్రాక్షీదిత్యర్థః. ఏతేన భగవతో రతిభావోదయ ఉక్తః.

వివృణ్వతీ శైలసుతాఽపి భావ మఙ్గైస్స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైః,
సాచీకృతా చారుతరేణ తస్థౌ ముఖేన పర్యస్తవిలోచనేన. ౬౮

వ్యా. వివృణ్వతీతి.—శైలసుతాఽపి, స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైర్వికసత్కోమలనీపసదృశైః పులకితైరిత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తౌ' ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః. అఙ్గైర్భావం రత్యాఖ్యం వివృణ్వతీ ప్రకాశయన్తీ చారుతరేణ పర్యస్తవిలోచనేన వ్రీడావిభ్రాన్తనేత్రేణ ముఖేనాసాచి సాచి సంపద్యమానాకృతా సాచీకృతా తిర్యక్కృతా. ని.'తిర్యగర్థే సాచి తిరః' ఇత్యమరః. తస్థౌ హ్రియా ముఖం సాచీకృత్య స్థితేత్యర్థః. న కేవలం హరస్యైవ దేవ్యా అప్యుదితో రతిభావ ఇతి భావః.

అథేన్ద్రియక్షోభమయుగ్మనేత్రః పునర్వశిత్వాద్బలవన్నిగృహ్య,
హేతుం స్వచేతోవికృతేర్దిదృక్షుర్దిశాముపాన్తేషు ససర్జ దృష్టిమ్.

వ్యా. అథేతి:-అథ అయుగ్మాని నేత్రాణి యస్యసోఽయుగ్మనేత్రస్త్రినేత్రో వశిత్వాజ్జితేన్ద్రియత్వాదిన్ద్రియక్షోభం పూర్వోక్తమిన్ద్రియవికారం పునర్బలవద్దృఢం నిగృహ్య

నివార్య స్వచేతోవికృతేః స్వచిత్తవికారస్య హేతుం కారణం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛు ర్దిశాముపాన్తేషు దృష్టిం ససర్జ ప్రసారయామాస.

స దక్షిణాపాఙ్గనివిష్టముష్టిం నతాంసమాకుఞ్చితసవ్యపాదమ్,
దదర్శ చక్రీకృతచారుచాపం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిమ్.

వ్యా. స ఇతి.—భగవాన్దక్షిణాపాఙ్గే నివిష్టా స్థితా ముష్టిర్యస్య తం, నతాంస మాకుఞ్చితః సవ్యపాదో యస్య తమ్ ఆలీఢాఖ్యస్థానకే స్థితమిత్యర్థః. చక్రీకృతచారు చాపం మణ్డలీకృతసౌమ్యకోదణ్డం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిం మనోభవం,దదర్శ. ఆలీఢలక్షణమాహ యాదవః. 'స్థానాని ధన్వినాం పఞ్చ తత్ర వైశాఖమస్త్రియామ్, వితస్త్యన్తరగౌ పాదౌ మణ్డలం తోరణాకృతి, సమానౌ స్యాత్సుపదమాలీఢం పద మగ్రతః, దక్షిణం వామమాకుఞ్చ్య ప్రత్యాలీఢం విపర్యయః' ఇతి.

తపఃపరామర్శవివృద్ధమన్యోర్భ్రూభఙ్గదుష్ప్రేక్ష్యముఖస్య తస్య,
స్ఫురన్నుదర్చిస్సహసా తృతీయాదక్ష్ణః కృశానుః కిల నిష్పపాత 71

వ్యా. తపఇతి.—తపః పరామర్శేన తపస ఆస్కన్దనేన వివృద్ధమన్యోః ప్రవృద్ధ కోపస్య, భ్రూభఙ్గేన దుష్ప్రేక్ష్యం దుర్దర్శం ముఖం యస్య తస్య హరస్య, తృతీయా దక్ష్ణః. స్ఫురన్నుద్దీప్యమాన ఉదర్చిరుద్యూతజ్వాలః కృశానురగ్నిః సహసాఽతర్కితమేవ. ని. 'అతర్కితే తు సహసా' ఇత్యమరః. నిష్పపాత కిల నిశ్చక్రామ ఖలు.

క్రోధం ప్రభో సంహర సంహరేతి యావద్గిరః ఖే మరుతాం చరన్తి,
తావత్స వహ్నిర్భవనేత్రజన్మా భస్మావశేషం మదనం చకార. 72

వ్యా. క్రోధమితి.—హే ప్రభో స్వామిన్, క్రోధం సంహర సంహర నివ ర్తయ నివర్తయ 'చాపలే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్'ఇతి వార్తికేన ద్విత్వమ్ 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమ్' ఇతి కాశికా. ఇత్యేవం మరుతాం దేవానాం గిరో వాచః ఖే వ్యోమ్ని యావచ్చరన్తి ప్రవర్తన్తే తావత్తత్కాలమేవ భవస్య నేత్రాజ్జన్మ యస్యస భవనేత్రజన్మా 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. స వహ్నిర్మదనం, భస్మైవావశేషో యస్య తం భస్మావశేషం చకార దదాహేత్యర్థః.

తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణ వృత్తిం మోహేన సంస్తమ్భయతేన్ద్రియాణామ్,
అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా ముహూర్తం కృతోపకారేవ రతిర్బభూవ.

వ్యా. తీవ్రేతి.—తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణాతిదుస్సహాభిభవసంభవేన. ని. 'అభిషఙ్గ స్త్వభిభవే సఙ్గ ఆక్రోశనేఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ. ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం వృత్తిం వ్యాపారం సంస్తమ్భయతా ప్రతిబధ్నతా మోహేన మూర్ఛయా కర్త్రా రతి ర్మదనభార్యా ముహూర్తమజ్ఞాతం భర్తృవ్యసనం భర్తృనాశో యయా సా తథోక్తా సతీ కృతోపకారేవ బభూవ - సహసా దుఃఖోపనిపాతాన్మమూర్ఛేత్యర్థః. మోహేన దుఃఖసంవేదనాభావాత్తస్యోపకారకత్వోక్తిః.

తమాశు విఘ్నం తపసస్తపస్వీ వనస్పతిం వజ్ర ఇవావభజ్య,
స్త్రీసన్నికర్షం పరిహర్తుమిచ్ఛన్నంతర్దధే భూతపతిస్సభూతః. 74

వ్యా. తమితి.—తపస్వీ తపోనిష్ఠో భూతపతిః శివస్తపసో విఘ్నమన్తరాయభూతం తం కామమాశు వజ్రోఽశనిర్వనస్పతిం వృక్షమివావభజ్య భఙ్క్త్వా స్త్రీసన్నికర్షం స్త్రీసన్నిధానం పరిహర్తుమిచ్ఛన్ తస్యానర్థహేతుత్వాదితి భావః. సభూతః సగణః సన్నన్తర్దధే.

శైలాత్మజాఽపి పితురుచ్ఛిరసోఽభిలాషం
వ్యర్థం సమర్థ్య లలితం వపురాత్మనశ్చ,
సఖ్యోః సమక్షమితి చాధికజాతలజ్జా
శూన్యా జగామ భవనాభిముఖీ కథంచిత్. 75

వ్యా. శైలాత్మజేతి.—శైలాత్మజా పార్వత్యప్యుచ్ఛిరస ఉన్నతశిరసో-మహతః, పితురభిలాషం హరో వరోఽస్త్వితి మనోరథం లలితం సున్దరమాత్మనోవపుశ్చ వ్యర్థం నిష్ఫలం, సమర్థ్య విచార్య సఖ్యోః. సమక్షం పుర, ఇతి చ హేతునాఽధికం జాతలజ్జా - సమానజనసమక్షమవమానస్యాతిదుస్సహత్వాదితి భావః. శూన్యా నిరుత్సాహా సతీ, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ భవనస్యాభిముఖీ జగామ.

సపది ముకులితాక్షీం రుద్రసంరమ్భభీత్యా
దుహితరమనుకమ్ప్యామద్రిరాదాయ దోర్భ్యామ్,
సురగజ ఇవ బిభ్రత్ పద్మినీం దన్తలగ్నాం
ప్రతిపథగతిరాసీద్వేగదీర్ఘీకృతాఙ్గః. 76

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే
మహాకావ్యే తృతీయస్సర్గః.

వ్యా. సపదీతి.—సపద్యద్రిర్హిమవాన్ రుద్రస్య సంరమ్భాత్ కోపాద్భీత్యా. ని. 'సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి విశ్వః. ముకులితాక్షీం నిమీలితనేత్రాం 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః. 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీష్. అనుకమ్పితుమర్హామనుకమ్ప్యామ్ 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః. దుహితరం దోర్భ్యామాదాయ దన్తయోర్లగ్నాం, పద్మినీం నలినీం బిభ్రత్ సురగజ ఇవ, వేగేన రయేణ దీర్ఘీకృతాఙ్గః. ఆయతీకృతశరీరః సన్, పన్థానం ప్రతిగతా ప్రతిపథా మార్గానుసారిణీ గతిర్యస్య స ప్రతిపథగతిరాసీత్ పన్థానమనుసృత్య జగామేత్యర్థః.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరవిరచితాయాం సంజీవనీసమాఖ్యాయాం కుమారసమ్భవ
వ్యాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గస్సమాప్తః.

శ్రీః

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

చతుర్థస్సర్గః.

అవ. మూర్ఛితా రతిరిత్యుక్తమ్ - సంప్రతి తద్వృత్తాన్తమేవాహ.—

అథ మోహపరాయణా సతీ వివశా కామవధూర్విబోధితా,
విధినా ప్రతిపాదయిష్యతా నవవైధవ్యమసహ్యవేదనమ్. 1

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరం, మోహో మూర్ఛా పరమయనమాశ్రయో యస్యాః సా మోహపరాయణా మోహైకశరణా సతీ. ని. 'పరాయణమభిప్రేతే తత్పరే పరమాశ్రయే' ఇతి యాదవః. వివశా మూఢత్వాన్నిశ్చేష్టా కామవధూ రతిః, అసహ్యా దుస్సహా వేదనా యస్మింస్తత్తథోక్తం, విధవాయా గతభర్తృకాయా భావో వైధవ్యం, నవం చ తద్వైధవ్యం చేతి నవవైధవ్యం, నవగ్రహణం దుస్సహత్వద్యోతనార్థం, ప్రతిపాదయిష్యతా౽నుభావయిష్యతా క్రియార్థక్రియాయాం లృట్, విధినా దైవేన. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చ' ఇత్యమరః. విబోధితా, వైధవ్యానుభవైకఫలో౽యం విధిరితి భావః. అస్మిన్ సర్గే వియోగినీవృత్తాని. 'విషమే ససజా గురుః సమే సభరా లో౽థ గురుర్వియోగినీ' ఇతి లక్షణాత్.

అవధానపరే చకార సా ప్రలయాన్తోన్మిషితే విలోచనే,
న వివేద తయోరతృప్తయోః ప్రియమత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్. 2

వ్యా. అవేతి.—సా రతిః, ప్రలయాన్తే మూర్ఛావసానే. ని. 'ప్రలయో నష్టచేష్టతా' ఇత్యమరః. ఉన్మిషితే విలోచనే, అవధానం పరం ప్రధానం యయోస్తే ఽవధానపరే దిదృక్షయా౽వహితే చకార. ద్రష్టవ్యాభావాత్తు న వివేదేత్యాహ-నేతి ప్రియం కామమతృప్తయోస్తృప్తిం న గతయోః. నిత్యదిదృక్షమాణయోరిత్యర్థః, తయోర్లోచనయోః దర్శనక్రియాపేక్షయా సంబన్ధే షష్ఠీ. అత్యన్తం విలుప్తం దర్శనం స్వలోచనయోః కరణయోర్యస్య కర్మభూతస్య తమత్యన్తవిలుప్తదర్శనం సన్తం, న వివేద న జ్ఞాతవతీ. ప్రియనాశాపరిజ్ఞానాద్దిదృక్షాఞ్చక్రే ఇతి తాత్పర్యార్థః.

'అయి జీవితనాథ జీవసీ' త్యభిధాయోత్థితయా తయా పురః,
దదృశే పురుషాకృతి క్షితౌ హరకోపానలభస్మ కేవలమ్. 3

వ్యా. అయీతి.—అయీతి ప్రశ్నే. ని. 'అయి ప్రశ్నానునయయోః' ఇతి విశ్వః. అయి జీవితనాథ, జీవసి ప్రాణిషి కచ్చిదిత్యభిభాషోత్థితయా, తయా రత్యా పురోఽగ్రే, క్షితౌ, పురుషస్యాకృతిరివాకృతిర్యస్య తత్పురుషాకృతి కేవలమేకం, హరకోపానలభస్మ దదృశే దృష్టమ్ న తు పురుష ఇతి భావః.

అథ సా పునరేవ విహ్వలా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ,
విలలాప వికీర్ణమూర్ధజా సమదుఃఖామివ కుర్వతీ స్థలీమ్. 4

వ్యా. అథేతి.—అథ భస్మదర్శనానన్తరం పునరేవ విహ్వలా విక్లబా, వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ - వసుధాలిఙ్గనేన క్షితిలుణ్ఠనేన-ధూసరౌ ధూసరవర్ణౌ - స్తనౌ కుచౌ యస్యాః సా తథోక్తా. 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి ఙీష్. వికీర్ణమూర్ధజా-వికీర్ణాః క్షిప్తాః మూర్ధజాః కేశాః యస్యాః సా తథోక్తా సా రతిః. స్థలీం వనభూమిం తత్రత్యాన్ ప్రాణిన ఇత్యర్థః. 'జానపదకుణ్డగోణస్థల' ఇత్యాదినా ఙీష్. సమదుఃఖాం స్వతుల్యశోకాం, కుర్వతీవ, విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవనమ్' ఇత్యమరః.

ఉపమానమభూద్విలాసినాం కరణం యత్తవ కాన్తిమత్తయా,
తదిదం గతమీదృశీం దశాం న విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః. 5

వ్యా. ఉపేతి—తవ, యత్, కరణం గాత్రం. ని. 'కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః. కాన్తిమత్తయా సౌన్దర్యేణ హేతునా, విలాసినాం విలసనశీలానాం 'వౌ కషలస' ఇత్యాదినా ఘినుణ్ప్రత్యయః. ఉపమీయతే యేన తదుపమానమభూత్, తత్కరణమిదమీదృశీం, దశామవస్థాం, గతం ప్రాప్తం భస్మీభూతమిత్యర్థః. తథాఽపి న విదీర్యే న విదీర్ణా భవామి. కర్తరి లట్. తథా హి, స్త్రియః కఠినాః ఖలు-కఠినత్వాదవిదీర్యమాణత్వమిత్యర్థః. కారణాత్ కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః - 'ధీరసంచారిణీ దృష్టిర్గతిర్గోవృషభాఞ్చితా, స్మితపూర్వం తథాఽఽలాపో విలాప ఇతి కీర్తితః.'

క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితాం వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః,
నలినీం క్షతసేతుబన్ధనో జలసంఘాత ఇవాసి విద్రుతః. 6

వ్యా. క్వేతి.—హే ప్రియ క్షతసేతుబన్ధనో భగ్నసేతుబన్ధో జలసంఘాతో జలౌఘో, నలినీమివ జలైకాయత్తజీవితామితి శేషః. త్వదధీనజీవితాం త్వదాయత్తప్రాణాం, మాం క్వను వినికీర్య కుత్ర వా నిక్షిప్య క్షణభిన్నసౌహృదః క్షణత్యక్తసౌహార్దః సన్, విద్రుతః పలాయితోఽసి, సేతుసౌహృదయోః స్థితిహేతుత్వేన సామ్యమ్ - సుహృదయస్య (సుహృదో) భావః సౌహృదమ్-యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. హృదయస్య

'హృల్లేఖయాదణ్ణాసేషు' ఇతి హృదాదేశః. అణిహృద్భావాన్న 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వ పదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. హృద్భూతస్యాణ్విధానే తూభయపదవృద్ధిః స్యాత్ - యథా సుహృదో భావః సౌహార్ద మితి-తదేవాహ వామనః. 'సౌహృదదౌర్హృదశబ్దావణి హృద్భావాత్.' ఇతి.

కృతవానసి విప్రియం న మే ప్రతికూలం న చ తే మయా కృతమ్,
కిమకారణమేవ దర్శనం విలపన్త్యై రతయే న దీయతే. 7

వ్యా. కృతేతి.—హే ప్రియ, త్వం, మే మమ, విప్రియమప్రియం, కృతవాన్నాసి, మయా చ, తే తవ, ప్రతికూలమప్రియం, న కృతమ్ - పరస్పరజీవితస్య పరస్పరాధీనత్వాత్ కుతః పరిభవశఙ్కేతి భావః. అకారణం నిష్కారణమేవ - పరస్పరాపకారరూపకారణాభావేఽపీత్యర్థః. క్రియావిశేషణమేతత్, విలపన్త్యై త్వద్దర్శనార్థిన్యా అపీతి భావః. రతయే,కిం కథం దర్శనం న దీయతే. క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ.

స్మరసి స్మర మేఖలాగుణైరుత గోత్రస్ఖలితేషు బన్ధనమ్,
చ్యుతకేసరదూషితేక్షణాన్యవతంసోత్పలతాడనాని వా. 8

వ్యా. విప్రియమాశఙ్కతే-స్మరసీతి.—హేస్మర, గోత్రస్ఖలితేషు నామవ్యత్యాసేషు - అన్యస్త్రీనామ్నా మమాహ్వానేషు. ని. 'గోత్రం నామ్న్యచలే కులే' ఇతి విశ్వః. మేఖలాగుణైర్బంధనం, స్మరస్యుత స్మరసి వా. ని. 'వికల్పే కిం కిముత చ' ఇత్యమరః. చ్యుతకేసరైర్భ్రష్టకిఞ్జల్కైర్దూషితే ఈక్షణే యేషు తాని; అవతంసోత్పలతాడనాని సధూళిక్షేపతాడనానీత్యర్థః. స్మరసి వా; అపకారస్మరణాదిదమదర్శనమితి భావః.

'హృదయే వససీ' తి మత్ప్రియం యదవోచ స్తదవైమి కైతవమ్,
ఉపచారపదం న చేదిదం త్వమనఙ్గః కథమక్షతా రతిః. 9

వ్యా. హృదయఇతి.—హృదయే వససీతి స్మరవాక్యానువాదః. ఇత్యేవంరూపం, మత్ప్రియం, యదవోచ ఉక్తవానసి. బ్రూఞో లుఙి 'వచ ఉమ్' ఇత్యుమాగమః. తత్, కైతవమవైమి మిథ్యేతి మన్యే. ఇదం వచనం, ఉపచారపదం పరస్య రఞ్జనార్థం యదసత్యభాషణం స ఉపచారః తస్య పదం స్థానమ్ - కైతవస్థానమితి యావత్. న చేత్, త్వమనఙ్గోఽశరీరః, కథం రతిరక్షతాఽవినష్టా ఆశ్రయనాశేఽప్యాశ్రితమవినష్టమితి విరోధాదితి భావః.

అవ. న చ మే కశ్చిద్విచారః కింతు లోకశ్శోచ్యత ఇత్యాహ.—

పరలోకనవప్రవాసినః ప్రతిపత్స్యే పదవీమహం తవ,
విధినా జనఏష వఞ్చిత స్తదధీనం ఖలు దేహినాం సుఖమ్. 1

వ్యా. పరలోకేతి.—పరలోకం ప్రతి - నవప్రవాసినోఽచిరప్రోషితస్య - అనేనానుగమనకాలానతిపాతః సూచ్యతే, తవ - పదవీం మార్గం ప్రతిపత్స్యే త్వామను

గమిష్యామీత్యర్థః. అతో మే నాస్తి విచార ఇతి భావః. కిం తు, విధినా దైవేనైవ జనో లోకః, వఞ్చితః ప్రతారితః. దేహినాం సుఖం, త్వదధీనం త్వయ్యధీనంఖలు' అధిశబ్దస్య శౌణ్డాదికత్వాత్ 'సప్తమీ శౌణ్డైః' ఇతి సమాసః. 'అధ్యుత్తరపదాత్. ఇతి ఖప్రత్యయః. ఏమన్యత్రాపి-సుఖప్రదాభావే కుతః సుఖమితి భావః.

రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లబాః,
వసతిం ప్రియకామినాం ప్రియాస్త్వదృతే ప్రాపయితుం క ఈశ్వరః.

అవ. తదేవాహ.—

వ్యా. రజనీతి.—హే ప్రియ, రజనీతిమిరేణ అవగుణ్ఠిత ఆవృతే పురమార్గే, ఘనశబ్దవిక్లబాః గర్జితభీతాః, ప్రియాః కామినాం వసతిం ప్రాపయితుం, త్వదృతేత్వాం వినా 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాదినా పఞ్చమీ. క ఈశ్వరః శక్తః. న కశ్చిదిత్యర్థః. న హి కామాంధానాం భీతిరస్తీతి భావః.

నయనాన్యరుణాని ఘూర్ణయన్ వచనాని స్ఖలయన్ పదేపదే,
అసతి త్వయి వారుణీమదః ప్రమదానామధునా విడమ్బనా. 12

వ్యా. నయనానీతి.—అరుణాని నయనాని, ఘూర్ణయన్ భ్రమయన్, తథా పదేపదే ప్రతిపదమ్ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. వచనాని, స్ఖలయన్ విపర్యాసయన్, ప్రమదానాం, వారుణీమదః మద్యమదోఽధునా త్వయ్యసతి, విడంబనాఽనుకృతి మాత్రం-మదనాభావే మదస్య నిష్ఫలత్వాదితి భావః. తథా చ శిశుపాలవధే. 'తాం మదో దయితసంగమభూషః' ఇతి.

అవగమ్య కథీకృతం వపుః ప్రియబన్ధోస్తవ నిష్ఫలోదయః,
బహులేఽపి గతే నిశాకరస్తనుతాం దుఃఖమనఙ్గ మోక్ష్యతి. 13

వ్యా. అవగమ్యేతి.—హే అనంగ అశరీర, ప్రియబన్ధోః ప్రియసఖస్య తవ, వపుః శరీరం, కథీకృతమకథా కథా సంపద్యమానం కృతం శబ్దమాత్రావశిష్టమవగమ్య జ్ఞాత్వా, నిష్ఫలోదయః. ఉద్దీప్యాభావాదుద్దీపనవైఫల్యమితి భావ, నిశాకరశ్చన్ద్రో), బహులే కృష్ణపక్షే, గతేఽపి, తనుతాం కార్శ్యం, దుఃఖం యథా తథా కృచ్ఛ్రాత్ మోక్ష్యతి. వృథా మే వృద్ధిరితి దుఃఖయిష్యత ఇత్యర్థః.

హరితారుణచారుబంధనః కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః,
వద సంప్రతి కస్య బాణతాం నవచూతప్రసవో గమిష్యతి. 14

వ్యా. హరితేతి.—హరితం చారుణంచ 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి తత్పురుషః. హరితారుణం-చారుబన్ధనం వృన్తం పుష్పస్య - యస్య స తథోక్తః కలేన మధురేణ పుంస్కోకిలశబ్దేన పురుషకోకిలనాదేన - సూచితోఽనుమాపితశ్చ - చూతచర్వణకార్యత్వాత్ కలశబ్దస్యేతి భావః. నవచూతప్రసవో నవచూతకుసుమం, సంప్రతి కస్య - బాణతాం శరత్వం-గమిష్యతి వద-అన్యస్య పుష్పబాణస్యాభావాదితి భావః.

అలిపఙ్క్తిరనేకశస్త్వయా గుణకృత్యే ధనుషో నియోజితా,
విరుతైః కరుణస్వనైరియం గురుశోకామనురోదితీవ మామ్. 15

వ్యా. అలీతి.—త్వయాఽనేకశో బహుశో, ధనుషః కార్ముకస్య, గుణకృత్యే మౌర్వీకార్యే గుణవత్కర్మణి చ, నియోజితాఽధికృతేయమలిపఙ్క్తిః, కరుణస్వనైర్దీనస్వరైర్విరుతైః కూజితైర్గురుశోకాం దుర్భరదుఃఖామ్. వి. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే' ఇతి శబ్దార్ణవః. మామనురోదితీవ ఉపసర్గాత్సకర్మకత్వమ్. 'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీడాగమః.

ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః పునరప్యాదిశ తావదుత్థితః,
రతిదూతిపదేషు కోకిలాం మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్. 16

వ్యా. ప్రతిపద్యేతి.—తావత్ పునరపి మనోహరం, వపుః శరీరం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ఉత్థితః సన్, మధురాలాపేషు ప్రియోక్తిషు - నిసర్గపండితాం స్వభావప్రగల్భాం, కోకిలాం, రతిదూతిపదేషు సురతదూతీస్థానేష్వాదిశాజ్ఞాపయ ప్రగల్భానామేవ దౌత్యాధికార ఇతి భావః. ఙీబన్తస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయాద్ధ్రస్వః. వి. 'అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గే త్యజేద్గిరమ్' ఇతి కేచిత్. 'ఉణాదయో బహులమ్' ఇతి బహులగ్రహణాద్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః.

శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాన్యుపగూఢాని సవేపథూని చ,
సురతాని చ తాని తే రహస్స్మర సంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే. 17

వ్యా. శిరసేతి.—హే స్మర, శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాని, సవేపథూని సకమ్పాని 'ట్వితోఽథుచ్' ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః. సాత్త్వికాన్తరోపలక్షణమేతత్. వి. 'స్తమ్భప్రలయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః' ఇతి, ఉపగూఢాన్యాలింగనాని చ నపుంసకే భావే క్తః, తాన్యనుభూతప్రకారాణి, రహ ఏకాన్తే, సురతాని చ సంస్మృత్య మే శాన్తిర్నాస్తి. అత్ర సమానకర్తృకత్వం దుర్ఘటం. సమానక్రియాపేక్షాఽస్తీతి కేచిత్.

రచితం రతిపణ్డిత త్వయా స్వయమఙ్గేషు మమేదమార్తవమ్,
ధ్రియతే కుసుమప్రసాధనం తవ తచ్చారు వపుర్న దృశ్యతే. 18

వ్యా. రచితమితి.—హే రతిపండిత రతికుశల, త్వయా మమాఙ్గేష్వవయవేషు, స్వయం రచితమ్, ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవం వాసన్తమ్ 'ఋతోరణ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. కుసుమప్రసాధనం పుష్పాభరణమిదం ధ్రియతేఽవతిష్ఠతే 'ధృఙ్ అవస్థానే' ఇతి ధాతోః స్వాదాదికాత్ కర్తరి లట్. తవ తత్ ప్రసాధకం చారు సున్దరం వపుస్తు న దృశ్యతే.

విబుధైరసి యస్య దారుణైరసమాప్తే పరికర్మణి స్మృతః,
తమిమం కురు దక్షిణేతరం చరణం నిర్మితరాగమేహి మే. 19

వ్యా. విబుధైరితి.—దారుణైః క్రూరైః - ప్రాణాన్తికే కర్మణి నియోగాదితి భావః. విబుధైర్దేవైః - అనభిజ్ఞత్వం చ ధ్వన్యతే. యస్య మచ్చరణస్య, పరికర్మణి ప్రసాధనే ని. 'పరికర్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః. అసమాప్తే సతి, స్మృతోఽసి; తమిమం, దక్షిణేతరం వామం,మే చరణం, నిర్మితరాగం రచితలాక్షారాగం, కుర్వేహ్యాగచ్ఛ.

అహమేత్య పతఙ్గవర్త్మనా పునరఙ్కాశ్రయణీ భవామి తే.
చతురైస్సురకామినీజనైః ప్రియ యావన్న విలోభ్యసే దివి. 20

వ్యా. అహమితి.—అహం, పతంగవర్త్మనా శలభమార్గేణ - అగ్నిప్రవేశేనేత్యర్థః. ని. 'పతఙ్గః శలభే చాగ్నౌ మార్జారేఽర్కే శరే ఖగే' ఇతి వైజయన్తీ.ఏత్యాగత్య, పునస్తేఽఙ్కాశ్రయణ్యుత్సఙ్గవర్తినీ, భవామి సంప్రత్యేవ భవిష్యామి 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్. హే ప్రియ, దివి స్వర్గే, చతురైః, సురకామినీజనైరప్సరోగణైర్యావన్నవిలోభ్యసే న విలోభయిష్యసే 'యావత్పురానిపాతయోర్లడి'తి లట్.

'మదనేన వినా కృతా రతిః క్షణమాత్రం కిల జీవితే'తి మే,
వచనీయమిదం వ్యవస్థితం రమణ త్వామనుయామి యద్యపి. 21

వ్యా. మదనేనేతి.—హే రమణ, త్వా, మనుయామి యద్యప్యనుగమిష్యామ్యేవ 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్. ని. 'యద్యపీత్యవధారణే' ఇతి శేషః. కిం తు రతిర్మదనేన, వినాకృతా వియోజితా సతీత్యర్థః. సుప్సుపేతి సమాసః. క్షణమాత్రం జీవితా కిలేతీదం, వచనీయం నిన్దా, మే మమ, వ్యవస్థితం స్థిరమభూత్.

క్రియతాం కథమన్త్యమణ్డనం పరలోకాన్తరితస్య తే మయా,
సమమేవ గతోఽస్యతర్క్యతాం గతిమఙ్గేన చ జీవితేన చ. 22

వ్యా. క్రియతామితి.—పరలోకేఽన్తరితస్య వ్యవహితస్య-మృతస్యేత్యర్థః, తే తవ, మయాఽన్త్యమణ్డనం, కథం కేన ప్రకారేణ, క్రియతాం. క్రియతామిత్యత్ర కామచారే లోట్ బోధ్యః. ద్రుతదగ్ధస్య తే యథేచ్ఛమణ్డనమపి న సంభవతీత్యర్థః. యతః - అఙ్గేన చ జీవితేన చ, సమంసహైవాతర్క్యతామవిచారితాం, గతిం గతోఽసి, ఇహ మృతశరీరమపి నాస్తి కస్య మణ్డనమితి భావః.

ఋజుతాం నయతస్స్మరామి తే శరముత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః,
మధునా సహ సస్మితాం కథాం నయనోపాన్తవిలోకితం చ యత్. 23

వ్యా. ఋజుతామితి.—శరమృజుతామార్జవం, నయత, ఉత్సఙ్గే నిషణ్ణమఙ్కగతం - ధనుర్యస్య తస్య 'ధనుషశ్చ' ఇత్యనఙాదేశః. తే తవ మధునా వసన్తేన సహ. ని. 'మధుర్దైత్యే వసన్తే చ చైత్రే చ' ఇతివిశ్వః. సస్మితాం, కథామాలాపం, తథా యన్నయనోపాన్తవిలోకితమపాఙ్గవీక్షణమ్ - త ఇత్యనుషఙ్గః. తచ్చ స్మరామి.

క్వ ను తే హృదయఙ్గమస్సఖా కుసుమాయోజితకార్ముకో మధుః,
న ఖలూగ్రరుషా పినాకినా గమితస్సోఽపి సుహృద్గతాం గతిమ్. 24

వ్యా. క్వేతి.—హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయఙ్గమో హృద్యః ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యాన'మితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః. తే తవ, సఖా, కుసుమైరాయోజితమారచితం-కార్ముకం యేన స కార్ముకనిర్మాతా, మధుర్వసన్తః, క్వ ను క్వ వా - గత ఇతి శేషః. అథవా, సోఽప్యుగ్రరుషా తీవ్రకోపేన, పినాకినేశ్వరేణ, సుహృదా మదనేన - గతాం ప్రాప్తాం - గతిం భస్మతామిత్యర్థః. న గమితః ఖలు న ప్రాపితః కిం. ని. 'జిజ్ఞాసానునయే ఖలు' ఇత్యమరః.

అథ తైః పరిదేవితాక్షరైర్హృదయే దిగ్ధశరైరివాహతః,
రతిమభ్యుపపత్తుమాతురాం మధురాత్మానమదర్శయత్పురః. 25

వ్యా. అథేతి.—అథ తైః, పరిదేవితాక్షరైర్విలాపవచనైర్హృదయే, దిగ్ధశరైర్విషలిప్తముఖైః శరైరివాహతః సన్. ని. 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' ఇత్యమరః. మధుర్వసన్త, ఆతురామాపన్నాం, రతిమభ్యుపపత్తుమనుగ్రహీతుమ్ - ఆశ్వాసయితుమిత్యర్థః, ని. 'అభ్యుపపత్తిరనుగ్రహ' ఇత్యమరః. ఆత్మానం పురోఽదర్శయత్ ఆవిరభూదిత్యర్థః.

తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం స్తనసంబాధమురో జఘాన చ,
స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో వివృతద్వారమివోపజాయతే. 26

వ్యా. తమితి.—సా రతిస్తం మధుమవేక్ష్య దృష్ట్వా, భృశం రురోద, స్తనౌ సంబాధ్య స్తనసంబాధమ్ 'పరిక్లిశ్యమానే చ' ఇతి ణముల్. ఉరో, జఘాన తాడితవతీ చ, తథా హి. స్వజనస్యాగ్రతో దుఃఖం, వివృతమపసారితం ద్వారం కవాటం - యస్య తదివోపజాయతే ఆవిర్భవతి - ఉచ్ఛృఙ్ఖలం ప్రవర్తత ఇత్యుత్ప్రేక్షాభిప్రాయః.

ఇతి చైనమువాచ దుఃఖితా 'సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్,
తదిదం కణశో వికీర్యతే పవనైర్భస్మ కపోతకర్బురమ్'. 27

వ్యా. ఇతీతి.—దుఃఖమస్యాః సంజాతం దుఃఖితా - సంజాతదుఃఖేత్యర్థః. తారకాదిత్వాదితచ్. సా రతిరేనం వసన్తమిత్యువాచ చ - చకారః పూర్వోక్తసముచ్చయార్థః. హే వసన్త పశ్య సుహృదస్త్వత్సఖస్య, కిం స్థితం కిమవస్థితం. తదిదం, కపోతకర్బురం పారావతశబలం, కణశః కణచ్చూర్ణీభూతమ్ అల్పార్థాచ్ఛస్ప్రత్యయః. భస్మ పవనైర్వికీర్యతే విక్షిప్యతే, పశ్య - భస్మీభూతస్తే సుహృదిత్యర్థః.

అయి సంప్రతి దేహి దర్శనం స్మర పర్యుత్సుక ఏష మాధవః,
దయితాస్వనవస్థితం నృణాం న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే. 28

వ్యా. అయీతి.—అయి స్మర, సంప్రతి దర్శనం, దేహి, ఏష, మాధవో వసన్తః, పర్యుత్సుకస్త్వద్దర్శనోత్కణ్ఠితః. త్వామప్యనాదృతవతోఽస్య కో మాధవ ఇత్యా

శఙ్కా హా—నృణాం పురుషాణాం, దయితాసు, ప్రేమానవస్థితమస్థిరం - చలమిత్యర్థః. సుహృజ్జనే ప్రేమ తు న చలం ఖలు.

అథ ఈదృశాః సుహృదః కతి న సన్తీత్యాశఙ్క్య న కోఽపీత్యాహ.—

అముసా నను పార్శ్వవర్తినా జగదాజ్ఞాం ససురాసురం తవ,
బిసతన్తుగుణస్య కారితం ధనుషః పేలవపుష్పపత్త్రిణః. 29

వ్యా. అమునేతి.—నను మదన, పార్శ్వవర్తినా సహచరేణాముంనా వసన్తేన, ససురాసురం సురాసురసహితం, జగద్బిసతన్తుగుణస్య మృణాలసూత్రమౌర్వీకస్య, పేలవాని కోమలాని - పుష్పాణ్యేవ - పత్త్రిణో బాణా - యస్య తస్య, తవ ధనుష ఆజ్ఞాం కారితం - జగదాజ్ఞాకారితేత్యర్థః. 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి జగతః కర్మత్వమ్.

గత ఏవ న తే నివర్తతే స సఖా దీప ఇవానిలాహతః,
అహమస్య దశేవ పశ్య మామవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితామ్. 30

వ్యా. గత ఇతి.—స తే సఖా, అనిలాహతో వాయుతాడితో, దీప ఇవ గత ఏవ న నివర్తతే, అహమస్య దీపాయమానస్య, దశావర్తిరివ తిష్ఠామీతి శేషః. వి. 'దశావర్త్తావవస్థాయాం వస్త్రాన్తే స్యుర్దశా అపి' ఇతి విశ్వః. కుతః, అవిషహ్యవ్యసనేన సోఢుమశక్యదుఃఖప్రకర్షేణ, ధూమితాం సంజాతధూమాం, మాం పశ్య; ధూమవత్త్వాన్నష్టదీపదశాసామ్యం ధూమశ్చ వ్యసనమేవేత్యర్థః.

విధినా కృతమర్ధవైశసం నను మాం కామవధే విముఞ్చతా,
అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ. 31

వ్యా. విధినేతి. నను వసన్త, కామవధే, మదనవధే, మాం, విముఞ్చతా వర్జయతా - అమారయతేత్యర్థః. విధినా దైవేన, విశసతి హినస్తీతి విశసో ఘాతుకః పచాద్యచ్. విశసస్య కర్మ వైశసమ్ యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. అర్ధవైశసమర్ధవధః-కృతమ్. వి. 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్ పత్నీ' ఇతి శ్రుతేః. పత్న్యాః స్వస్య చాశ్రయాశ్రయిభూతయోరేకపదార్థత్వాభిప్రాయేణార్ధోక్తిః. తథా చైకదేశవధే దేశాన్తరస్యాపి వధనియమనాన్మామపి విధిరఘ్నన్నేవ హతవానితి తాత్పర్యమ్; ఏతదేవోపపాదయతి - అనపాయిన్యనపాయిత్వేన విశ్వస్తే, సంశ్రయద్రుమే ఆశ్రయవృక్షే, గజభగ్నే సతి, వల్లరీ లతా, పతనాయ - భవతీతి శేషః. పతితుమేవ సాఽలమిత్యర్థః. 'తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్' ఇతి చతుర్థీ.

తదిదం క్రియతామనన్తరం భవతా బన్ధుజనప్రయోజనమ్,
విధురాం జ్వలనాతిసర్జనాన్నను మాం ప్రాపయ పత్యురన్తికమ్. 32

వ్యా. తదితి.—తత్తస్మాత్కారణాదుక్తప్రకారేణ - అన్యథాఽపి మరణస్యావశ్యంభావాదిత్యర్థః. అనన్తరం, భవతేదం వక్ష్యమాణం, బన్ధుజనప్రయోజనం బన్ధు

కృత్యం, క్రియతామ్ - ప్రార్థనాయాం లోట్. తదేవోపదిశతి - నను వసన్త, విధురాం వివశాం, మాం, జ్వలనాతిసర్జనాదగ్నిదానాత్ - పత్యుర న్తికం ప్రాపయ అగ్నిప్రవేశం కారయేత్యర్థః.

అవ. కర్తవ్యశ్చాయమర్థః స్త్రీణామిత్యాహ.—

శశినా సహ యాతి కౌముదీ సహ మేఘేన తటిత్ప్రలీయతే,

ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి. 33

వ్యా. శశినేతి.—కౌముదీ చన్ద్రికా, శశినా సహ యాతి శశివ్యస్తమితేస్వయం నశ్యతీత్యర్థః. తటిత్ సౌదామనీ, మేఘేన సహ, ప్రలీయతే ప్రణశ్యతి కర్తరి లట్. ప్రమదాః స్త్రియః, పతివర్త్మ గచ్ఛన్తీతి పతివర్త్మగాః పతిమార్గానుగామిన్య, ఇత్యేతద్విచేతనైరల్పచేతనైః - అవివేకిభిరపీత్యర్థః. నాథస్తు 'పృథగ్జనైః' ఇతి పపాఠ. ప్రతిపన్నం జ్ఞాతమ్. 'అలవణా యవాగూః' 'అనుదరా కన్యా' ఇతివదల్పత్వాభిప్రాయేణ విచేతనైరపీతి నిర్దేశః. పతివర్త్మగా ఇత్యత్ర స్మృతిః. వి. 'ఆర్తాఽఽర్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా పత్యౌసా స్త్రీజ్ఞేయా పతివ్రతా.'ఇతి.

అమునైవ కషాయితస్తనీ సుభగేన ప్రియగాత్రభస్మనా,

నవపల్లవసంస్తరే యథా రచయిష్యామి తనుం విభావసౌ. 34

వ్యా. అమునేతి.—అమునా పురోవర్తినా, సుభగేన శోభనేన, ప్రియగాత్రభస్మనైవ - ఏవకారో మణ్డనాన్తరనివృత్త్యర్థః. కషాయితస్తనీ రఞ్జితస్తనీ. ని. 'రాగే క్వాథే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభేరసే' ఇతి వైజయన్తీ. నవపల్లవసంస్తరే యథా నవపల్లవతల్ప ఇవ, విభావసౌ వహ్నౌ, తనుం శరీరం, రచయిష్యామి నిధాస్యామీత్యర్థః.

కుసుమాస్తరణే సహాయతాం బహుశస్సౌమ్య గతస్త్వమావయోః,

కురు సంప్రతి తావదాశు మే ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితశ్చితామ్. 35

వ్యా. కుసుమేతి.—హే సౌమ్య సాధో, త్వమావయో రతిపఞ్చబాణయో, ర్బహుశో బహువారం, కుసుమాస్తరణే పుష్పశయనే, సహాయతాం గతః. సంప్రతి, ప్రణిపాతాఞ్జలినా యాచితః అఞ్జలిపూర్వకం ప్రార్థితః సన్నిత్యర్థః. ఆశు మే, చితాం కాష్ఠచయం కురు కురుష్వ; యథేహ తథాఽముత్రోపకర్తవ్యం మిత్రేణేత్యర్థః.

తదను జ్వలనం మదర్పితం త్వరయేర్దక్షిణవాతవీజనైః,

విదితం ఖలు తే యథా స్మరః క్షణమప్యుత్సహతే న మాం వినా.36

వ్యా. తదన్వితి.—తచ్చితాకరణమన్వనంతరం మయ్యర్పితం, జ్వలనమగ్నిం, దక్షిణవాతవీజనైర్మలయమారుతసంచారణైః త్వరయేః త్వరితం జ్వలయేత్యర్థః. త్వరాహేతుమాహ - తే తవ-విదితం ఖలు, 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః - తద్యో

గాత్కర్తరి పక్షీ, యథా యేన ప్రకారేణ, స్మరో, మాం వినా, క్షణమపి, నోత్సహతే న వ్యాప్యతి. తథా త్వయా జ్ఞాతమేవేత్యర్థః.

ఇతి చాపి విధాయ దీయతాం సలిలస్యాఞ్జలిరేక ఏవ నౌ,
అవిభజ్య పరత్ర తం మయా సహితః పాస్యతి తే స బాన్ధవః. 37

వ్యా. ఇతీతి.—అపి, చేత్యేవం, విధాయ కృత్వా, నావావాభ్యామేకఏవ, సలిలస్యాఞ్జలిర్దీయతామ్. తమఞ్జలిం స తే బాన్ధవః సఖాస్మరః, పరత్ర పరలోకే మయా సహితోఽవిభజ్య పాస్యతి.

పరలోకవిధౌ చ మాధవ స్మరముద్దిశ్య విలోలపల్లవాః,
నివపేః సహకారమఞ్జరీః ప్రియచూతప్రసవో హి తే సఖా. 38

వ్యా. పరలోకేతి —కించ, హే మాధవ వసన్త, పరలోకవిధౌ పిణ్డోదకాది కర్మణి, స్మరముద్దిశ్య, విలోలాః పల్లవాః యాసు తాః, సహకారమఞ్జరీశ్చూతవల్లరీ, ర్నివపేర్దేహి. హి యస్మాత్కారణాత్, తే సఖా స్మరః, ప్రియాశ్చూతప్రసవా యస్య స తథోక్తః.

ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం రతిమాకాశభవా సరస్వతీ,
శఫరీం హ్రదశోషవిక్లబాం ప్రథమా వృష్టిరివాన్వకమ్పయత్. 39

వ్యా. ఇతీతి —ఇతి, దేహస్య విముక్తయే శరీరస్య విసర్గాయ స్థితామ్ కృతనిశ్చయామితి యావత్. రతిమాకాశభవా సరస్వత్యశరీరావాగ్ హ్రదశోషవిక్లబాం - హ్రదస్య జలాధారస్య - శోషేణ విక్లబాం, శఫరీం ప్రోష్ఠీం. ని. 'ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః' ఇత్యమరః. ప్రథమా, వృష్టిర్వర్షమివాన్వకమ్పయదనుకమ్పితవతీ, సదయమువాచేత్యర్థః. ని. 'కృపా దయాఽనుకమ్పా స్యాత్' ఇత్యమరః.

కుసుమాయుధపత్ని దుర్లభ స్తవ భర్తా న చిరాద్భవిష్యతి,
శృణు యేన స కర్మణా గతశ్శలభత్వం హరలోచనార్చిషి. 40

వ్యా. కుసుమేతి.—హే కుసుమాయుధపత్ని రతే, తవ భర్తా, చిరాత్ చిరం, దుర్లభో న భవిష్యతి - కింత్వచిరమేవ సులభో భవిష్యతీత్యర్థః. కించ శృణు - తత్కర్మేతి శేషః. యేన కర్మణా స తే భర్తా హరలోచనస్యార్చిర్జ్వాలా. ని. 'జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః' ఇ త్యమరః. తస్మిఞ్ఛలభత్వం పతఙ్గత్వం గతః. ని. 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః.

అవ. తదేవ కర్మోపాచష్టే.—

అభిలాషముదీరితేన్ద్రియః స్వసుతాయామకరోత్ప్రజాపతిః,
అథ తేన నిగృహ్య విక్రియామభిశప్తః ఫలమేతదన్వభూత్. 41

వ్యా. అభిలాషమితి.—ఉదీరితేన్ద్రియః ప్రేరితేన్ద్రియః = స్మరేణేతి శేషః. ప్రజాపతిర్బ్రహ్మా, స్వసుతాయాం సరస్వత్యాం అభిలాషమనురాగమకరోత్. అథ

తేన ప్రజాపతినా, విక్రియామిన్ద్రియవికారం, నిగృహ్య నిరుధ్యాభిశప్తః సన్ ఏతత్ఫలం దాహాత్మకం స్వకర్మఫలమన్వభూత్.

పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా తపసా తత్ప్రవణీకృతో హరః,
ఉపలబ్ధసుఖస్తదా స్మరం వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి. 42
ఇతి చాహ స ధర్మయాచితః స్మరశాపావధిదాం సరస్వతీమ్,
అశనేరమృతస్య చోభయోర్వశినశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః. 43

వ్యా. పరిణేష్యతీతి.—ఇతీతి చ.—ధర్మేణ ధర్మాఖ్యేన ప్రజాపతినా యాచితః ప్రార్థితః, స భగవాన్బ్రహ్మా, తపసా కారణేన, తస్యాం పార్వత్యాం ప్రవణీకృతోఽభిముఖీకృతో, హరః శివో, యదా పార్వతీం, పరిణేష్యత్యుద్వక్ష్యతి, తదోపలబ్ధసుఖః ప్రాప్తానన్దః సన్, స్మరం కామం, స్వేన వపుషా, నియోజయిష్యతి సంగమయిష్యతి, ఇత్యేవం, స్మరశాపస్యావధిదామవసానదాయినీం, సరస్వతీం వాచం చాహ-ఏవం శాపావధిమప్యుక్తవానిత్యర్థః. నను తథా క్రుద్ధస్య కథమీదృశీ శాన్తిరత ఆహ-వశినో జితేన్ద్రియాశ్చామ్బుధరాశ్చాశనేరమృతస్య చేత్యుభయోర్యోనయః ప్రభవాః. శివపక్షేఽశన్యమృతశబ్దౌ కోపప్రసాదపరౌ, అన్యత్ర వైద్యుతాగ్న్యుదకపరౌ. యుగ్మకమ్.

తదిదం పరిరక్ష శోభనే భవితవ్యప్రియసంగమం వపుః,
రవిపీతజలా తపాత్యయే పునరోఘేన హి యుజ్యతే నదీ. 44

వ్యా. తదితి.—హే శోభనే, తత్తస్మాత్ కారణాద్భవితవ్యో భవిష్యన్-ప్రియసంగమో యస్య తత్తథోక్తమిదం వపుః పరిరక్ష తథా హి. రవిపీతజలా నదీ తపాత్యయే ప్రావృషి. ని. 'ప్రావృట్ తపాత్యయే' ఇతి హలాయుధః. పునరోఘేన ప్రవాహేణ, యుజ్యతే సంగచ్ఛతే హి.

ఇత్థం రతేః కిమపి భూతమదృశ్యరూపం మన్దీచకార మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్, తత్ప్రత్యయాచ్చ కుసుమాయుధబన్ధురేనామాశ్వాసయత్ సుచరితార్థపదైర్వచోభిః. 45

వ్యా. ఇత్థమితి.—ఇత్థమనేన ప్రకారేణాదృశ్యరూపం కిమపి భూతం కశ్చిత్ప్రాణీ. ని. 'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' ఇత్యమరః. రతేర్మదనదారాణాం, మరణవ్యవసాయబుద్ధిం మరణోద్యోగబుద్ధిం, మన్దీచకార నివారయామాసేత్యర్థః. ని. 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మన్దాః' ఇత్యమరః. అథ కుసుమాయుధబన్ధుర్వసన్తశ్చ, తత్ప్రత్యయాత్తస్మిన్భూతే విశ్వాసాత్. ని. 'ప్రత్యయోఽధీన

శపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః. ఏనాం రతిం, సూక్ష్మ చరితార్థాని పదాని యేషాం తైర్వచోభిర్వాక్యైరాశ్వాసయత్. సర్వథా తే దేవతాప్రసాదాత్ ప్రియ సంగమో, భవిష్యతీత్యాదివచనైరస్యా దుఃఖమపాచకారేత్యర్థః.

అథ మదనవధూరుపప్లవాన్తం
వ్యసనకృశా పరిపాలయాంబభూవ,
శశిన ఇవ దివాతనస్య లేఖా
కిరణపరిక్షయధూసరా ప్రదోషమ్. 46

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరం వ్యసనేన దుఃఖేన కృశా మదనవధూరతి రుపప్లవాన్తం విపదవధిం కిరణపరిక్షయేణ - ధూసరా మలినా, దివాతనస్య దినభవస్య 'సాయం చిరమ్.' ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః. శశినశ్చన్ద్రస్య లేఖా ప్రదోషం రాత్రి మివ పరిపాలయాంబభూవ ప్రతీక్షాంచక్రే.

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగ రేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే
మహాకావ్యే తృతీయస్సర్గః.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం కుమారసమ్భవ
వ్యాఖ్యాయాం చతుర్థసర్గస్సమాప్తః

శ్రీః

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

పఞ్చమస్సర్గః.

తథా సమక్షం దహతా మనోభవం పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ,
నినిన్దరూపంహృదయేన పార్వతీప్రియేషుసౌభాగ్యఫలాహిచారుతా.

వ్యా. తథేతి.—పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ, తథా తేన ప్రకారేణాక్ష్ణోః సమీపే సమక్షం పురతః, 'అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి' ఇత్యాదినాఽవ్యయీభావః. మనోభవం మన్మథం, దహతా భస్మీకుర్వతా, పినాకినేశ్వరేణ, భగ్నః ఖణ్డితో మనోరథోఽభిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా సతీ, హృదయేన మనసా, రూపం సౌన్దర్యం నినిన్ద ధిక్మేరూపం యద్ధరమనోహరణాయ నాలమితి గర్హితవతీత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యాహ - తథాహి. చారుతా సౌన్దర్యం, ప్రియేషు పతిషు విషయే, సౌభాగ్యం ప్రియవాల్లభ్యం - ఫలం యస్యాః సా తథోక్తా - సౌన్దర్యస్య తదేవ ఫలం యద్భర్తృసౌభాగ్యం లభ్యతే. నోచేత్ విఫలం తదితి భావః.

ఇయేష సా కర్తుమవన్ధ్యరూపతాం సమాధిమాస్థాయ తపోభిరాత్మనః, అవాప్యతే వా కథమన్యథా ద్వయం తథావిధం ప్రేమ పతిశ్చ తాదృశః. 2

అవ. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్.—'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ,' ఇతి లక్షణాత్.—

వ్యా. ఇయేషేతి.— సా పార్వతీ, సమాధిమేకాగ్రతామాస్థాయావలమ్బ్య, తపోభిర్వక్ష్యమాణనియమైః కరణభూతైరాత్మనః స్వస్యావన్ధ్యరూపతాం సఫలసౌన్దర్యం కర్తుమియేషేచ్ఛతి స్మ తపసా శివం వశీకర్తుముద్యుక్తేత్యర్థః. అన్యథా తతోఽన్యప్రకారేణ, కథం వా తద్ద్వయమవాప్యతే. కిం తద్ద్వయమ్. తథా భూతా-విధా ప్రకారో-యస్య తత్తథావిధం, ప్రేమ స్నేహః - యేనార్ధాఙ్గహారా హరస్య భవేదితి భావః. తాదృశః పతిశ్చ - యో మృత్యుంజయ ఇతి భావః. ద్వయమేవ ఖలు స్త్రీణామపేక్షితం యద్భర్తృవాల్లభ్యం శివద్భర్తృకత్వం చేతి. తచ్చ తపశ్చర్యైకసాధ్యమితి నిశ్చితా

యేత్యర్థః. అత్ర మనుః 'యద్దుష్కరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చ దుస్తరమ్, తత్ సర్వం తపసా ప్రాప్యం తపో హి దురతిక్రమమ్.' ఇతి.

నిశమ్య చైనాం తపసే కృతోద్యమాం సుతాం గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్, ఉవాచ మేనా పరిరభ్య వక్షసా నివారయన్తీ మహతో మునివ్రతాత్. 3

వ్యా. నిశమ్యేతి.—మేనా మేనకా చ, గిరీశప్రతిసక్తమానసాం హరాసక్తచిత్తాం, తపసే తపశ్చరణాయ, కృతోద్యమాం కృతోద్యోగాం సుతాం నిశమ్య శ్రుత్వైనాం పార్వతీం, వక్షసా పరిరభ్యాలిఙ్గ్య మహతో, మునివ్రతాత్తపసో, నివారయన్త్యువాచ-మునివ్రతాదిత్యత్ర యద్యపి మునివ్రతస్య మేనకాయా అనీప్సితత్వాత్. 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇతి నాపాదానత్వం. తథాఽపి కృతోద్యమామితి మానసప్రవేశోక్తత్వాత్ 'ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్' ఇత్యపాదానత్వమేవ స్యాత్-యథాహ భాష్యకారః. 'యచ్చ మిథ్యా సంప్రాప్య నివర్తతే తచ్చ ధ్రువమపాయేఽపాదానమితి ప్రసిద్ధమ్' ఇతి.

మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతా స్తపః క్వ వత్సే క్వ చ తావకం వపుః, పదం సహేత భ్రమరస్య పేలవం శిరీషపుష్పం న పునః పతత్త్రిణః. 4

అవ. సామాన్యనిషేధముక్త్వా విశేషనిషేధమాహ.—

వ్యా. మనీషితా ఇతి.—హే వత్సే! మనస ఈషితా ఇష్టా మనీషితాః శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. దేవతాః శచ్యాదయో, గృహేషు సన్తి - త్వం తా ఆరాధయేతి శేషః. తపః క్వ తవేదం తావకమ్ 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. 'తవకమమకావేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః. వపుశ్చ క్వ. తథాహి—పేలవం మృదులం, శిరీషపుష్పం, భ్రమరస్య భృఙ్గస్య, పదం పదస్థితిం, సహేత, పతత్త్రిణః పునః పక్షిణస్తు, పదం న సహేత. అతిసౌకుమార్యాద్దివ్యోపభోగయోగ్యం తే వపుర్న దారుణతపఃక్షమమిత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తాలంకారః.

ఇతి ధ్రువేచ్ఛామనుశాసతీ సుతాం శశాక మేనా న నియన్తుముద్యమాత్, క ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః పయశ్చ నిమ్నాభిముఖం ప్రతీపయేత్. 5

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యేవమనుశాసత్యుపదిశన్తీ మేనా ధ్రువేచ్ఛాం స్థిరవ్యవసాయాం, సుతాం పార్వతీముద్యమాదుద్యోగాత్తపోలక్షణాన్నియన్తుం నివారయితుం, న శశాక సమర్థా నాభూత్. తథాహి—ఈప్సితార్థ ఇష్టార్థే - స్థిరనిశ్చయం మనో నిమ్నాభిముఖం పయశ్చ కః ప్రతీపయేత్ ప్రతికూలయేత్ - ప్రతినివర్తయేదిత్యర్థః. నిమ్నప్రవణం పయ ఇవేష్టార్థాభినివిష్టం మనో దుర్వారమితి భావః. అత్ర దీపకానుప్రాణితోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.

కదాచిదాసన్నసఖీముఖేన సా మనోరథజ్ఞం పితరం మనస్వినీ,
అయాచతారణ్యనివాసమాత్మనః ఫలోదయాన్తాయ తపఃసమాధయే.

వ్యా. కదాచిదితి.—అథ కదాచిన్మనస్వినీ స్థిరచిత్తా సా పార్వతీ, మనోరథజ్ఞ మభిలాషాభిజ్ఞం, పితరం హిమవన్తమాసన్నసఖ్యా ప్తసఖీ-సైవ ముఖముపాయః. ని. 'ముఖం నిఃసరణే వక్త్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి విశ్వః. తేన, ఫలోదయః ఫలోత్పత్తిరన్తోఽవధిర్యస్య తస్మై, తపఃసమాధయే తపోనియమార్థమాత్మనః స్వస్యారణ్యనివాసం వనవాసమయాచత 'దుహ్యాచ్' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్.

అథానురూపాభినివేశతోషిణా కృతాభ్యనుజ్ఞా గురుణా గరీయసా,
ప్రజాసు పశ్చాత్ ప్రథితం తదాఖ్యయా జగామ గౌరీశిఖరం శిఖణ్డిమత్.

వ్యా. అథేతి.—అథ గౌర్యనురూపేణ యోగ్యేనాభినివేశేనాగ్రహేణ తుష్యతీతి తథోక్తేన, గరీయసా పూజ్యతమేన, గురుణా పిత్రా, కృతాభ్యనుజ్ఞా తపః కుర్వితి కృతానుమతిః సతీ, పశ్చాత్తపఃసిద్ధ్యుత్తరకాలం, ప్రజాసు జనేషు, తదాఖ్యయా తస్యా గౌర్యాః సంజ్ఞయా-ప్రథితం గౌరీశిఖరమితి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. శిఖణ్డిమత్ న తు హింస్రప్రాణిప్రచురమితి భావః. శిఖరం శృఙ్గం జగామ యయౌ.

విముచ్య సా హారమహార్యనిశ్చయా విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్,
బబన్ధ బాలారుణబభ్రు వల్కలం పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి. 8

వ్యా. విముచ్యేతి.—అహార్యనిశ్చయాఽనివార్యనిశ్చయా సా గౌరీ విలోలాభిశ్చలాభిః యష్టిభిః ప్రతిసరైః ప్రవిలుప్తం ప్రమృష్టం చన్దనం స్తనాన్తరగతం యేన తం తథోక్తం హారం ముక్తావళీం విముచ్య విహాయ బాలారుణబభ్రు బాలార్కపిఙ్గలం పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధేనోచ్ఛ్రాయేణ విశీర్ణా విఘటితా సంహతిరవయవసంశ్లేషో యస్య తత్తథోక్తం వల్కలం కంఠలంబిస్తనోత్తరీయభూతం బబన్ధ ధారయామాసేత్యర్థః.

యథా ప్రసిద్ధైర్మధురం శిరోరుహైర్జటాభిరప్యేవమభూత్తదాననం,
న షట్పదశ్రేణిభిరేవ పఙ్కజం సశైవలాసఙ్గమపి ప్రకాశతే. 9

వ్యా. యథేతి.—తస్యా దేవ్యా ఆననం తదాననం ప్రసిద్ధైర్భూషితైః. ని. 'ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాతభూషితౌ' ఇత్యమరః. రోహన్తీతి రుహాః 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః. శిరసి రుహాస్తైః శిరోరుహైర్మూర్ధజైర్యథా మధురం ప్రియం అభూత్. ని. స్వాదుప్రియౌ తు మధురౌ ఇత్యమరః. జటాభిరప్యేవం మధురమభూత్. తథాహి-పఙ్కజం పద్మం షట్పదశ్రేణిభిర్భ్రమరపఙ్క్తిభిరేవ న కిం తు సహశైవలాసక్తేన

సశైవలాసఙ్గమపి 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇది బహువ్రీహిః. ప్రకాశతే శైవలేనాపి శోభత ఏవేత్యర్థః.

ప్రతిక్షణం సాకృతరోమవిక్రియాం వ్రతాయ మౌఞ్జీం త్రిగుణాం [బభార యామ్,
అకారి తత్పూర్వనిబద్ధయా తయా సరాగమస్యా రశనాగుణాస్పదమ్.

వ్యా. ప్రతీతి.—సా దేవీ! ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే కృతరోమవిక్రియాం పారుష్యాత్ కృతరోమాఞ్చాం త్రిగుణాం త్రిరావృత్తాం యాం మౌఞ్జీం ముఞ్జమయీం మేఖలాం వ్రతాయ తపసే బభార. తదేవ - పూర్వం ప్రథమం యస్య తత్పూర్వం యథా తథా నిబద్ధయా తయా మౌఞ్జ్యాఽస్యా దేవ్యా రశనాగుణస్యాస్పదం స్థానం జఘనం సహ రాగేణ సరాగం సలోహితమకారి కృతం సౌకుమార్యాతిశయాదితి భావః.

విసృష్టరాగాదధరాన్నివర్తితః స్తనాఙ్గరాగారుణితాచ్చ కన్దుకాత్,
కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః కృతోఽక్షసూత్రప్రణయీ తయా కరః.

వ్యా. విసృష్టేతి.—తయా దేవ్యా విసృష్టరాగాత్ త్యక్తలాక్షారసరఞ్జనాదధరాదధరోష్ఠాన్నివర్తితః. 'నిసృష్టరాగాత్' ఇతి పాఠే నితరాం త్యక్తలాక్షారాగాత్ రాగత్యాగేన నిష్ప్రయోజనత్వాదితి భావః. తథా స్తనాఙ్గరాగేణారుణితాదరుణీకృతాత్. పతనసమయే తస్య స్తనయోరుపరోధాదితి భావః. కన్దుకాచ్చ నివర్తితః కుశాఙ్కురాణామాదానేన లవనేన పరిక్షతా వ్రణితా అఙ్గులయో యస్య స తథోక్తః. కరః పాణిరక్షసూత్రప్రణయ్యక్షమాలాసహచరః, కృతః.

మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః స్వకేశపుష్పైరపి యా స్మ దూయతే,
అశేత సా బాహులతోపధాయినీ నిషేదుషీ స్థణ్డిల ఏవ కేవలే. 12

వ్యా. మహార్హేతి.—మహానర్హో మూల్యం యస్యాః సా మహార్హా శ్రేష్ఠా యా శయ్యా తస్యాం పరివర్తనేన లుణ్ఠనేన చ్యుతైర్భ్రష్టైః స్వకేశపుష్పైరపి యా దేవీ దూయతే స్మ క్లిశ్యతి స్మ పుష్పాధికసౌకుమార్యాదితి భావః. సా దేవీ బాహులతాముపధత్త ఉపధానీకరోతీతి బాహులతోపధాయినీ సతీ కేవలే సంస్తరణరహితే స్థణ్డిలే భూమావేవాశేత శయితవతీ. తథా నిషేదుష్యుపవిష్టా చ. 'క్వసుశ్చ' ఇతి క్వసుః 'ఉగితశ్చ' ఇతి ఙీప్. భూమావేవ శయనాదివ్యవహారో న జాతూపరీత్యర్థః.

పునర్గ్రహీతుం నియమస్థయా తయా ద్వయేఽపి నిక్షేప ఇవార్పితం ద్వయమ్,
లతాసు తన్వీషు విలాసచేష్టితం విలోలదృష్టం హరిణాఙ్గనాసు చ. 13

వ్యా. పునరితి.—నియమస్థయా వ్రతస్థయా తయా దేవ్యా ద్వయే అపి ద్వయం పునర్గ్రహీతుం పునరాదాతుం నిక్షేపోఽర్పితమివ నిక్షేపత్వేనార్పితం కిము క్వచిత్.

'ద్వయీషు' ఇతి ప్రామాదికః పాఠః. కుత్ర ద్వయే కిం ద్వయమర్పితమిత్యాహ. తన్వీషు లతాసు విలాస ఏవ చేష్టితం విలాసచేష్టితం హరిణాఙ్గనాసు విలోలదృష్టం చఞ్చలావలోకితం చ; వ్రతస్థాయాం తస్యాం తయోరదర్శనాల్లతాదిషు దర్శనాచ్చార్పితమివేత్యుత్ప్రేక్షా న తు వస్తుతోఽర్పణమస్తీతి భావః.

అతన్ద్రితా సా స్వయమేవ వృక్షకాన్ ఘటస్తనప్రస్రవణైర్వ్యవర్ధయత్,
గుహోఽపి యేషాం ప్రథమాప్తజన్మనాం న పుత్త్రవాత్సల్యమపాకరిష్యతి.

వ్యా. అతన్ద్రితేతి.—సా దేవీ ! స్వయమేవాతన్ద్రితాఽసంజాతతన్ద్రా సతీ* తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః. వృక్షకాన్ స్వల్పవృక్షాన్ * 'అల్పే' ఇత్యల్పార్థేకప్రత్యయః. ఘటావేవ స్తనౌ తయోః ప్రస్రవణైః ప్రసృతపయోభిర్వ్యవర్ధయత్. గుహః కుమారోఽపి ప్రథమాప్తజన్మనాం ప్రథమలబ్ధజన్మనాం అగ్రజాతానామిత్యర్థః, యేషాం వృక్షకాణాం సంబన్ధి పుత్త్రవాత్సల్యం సుతప్రేమ నాపాకరిష్యతి. ఉత్తరత్ర కుమారోదయేఽపి న తేషు పుత్త్రవాత్సల్యం నివర్తిష్యత ఇత్యర్థః.

అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితాస్తథా చ తస్యాం హరిణా విశశ్వసుః,
యథా తదీయైర్నయనైః కుతూహలాత్ పురస్సఖీనామమిమీత లోచనే.

వ్యా. అరణ్యేతి.—అరణ్యబీజానాం నీవారాదీనామఞ్జలయస్తేషాం దానేన లాలితా హరిణాశ్చ తస్యాం దేవ్యాం తథా విశశ్వసుః విస్రమ్భం జగ్ముః ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః. యథా కుతూహలాదౌత్సుక్యాత్తదీయైర్హారిణసంబన్ధిభిర్నయనైర్నేత్రైః కరణైః స్వకీయే లోచనే సఖీనాం పురః పురతః. అనేన తేషాం సంబన్ధసహత్వముక్తమ్ అమిమీత అక్షిపరిమాణతారతమ్యజ్ఞానాయ మానం చకారేత్యర్థః. కేచిత్తు సా పార్వతీ తదీయైర్నేత్రైః కుతూహలాత్ పురోఽగ్రే వర్తమానానాం సఖీనాం లోచనే అమిమీత ప్రతస్థత్వాన్నాత్మన ఇత్యాహుః. 'మాఙ్ మానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లఙ్. ఇయమేవ ఖలు విశ్వాసస్య పరా కాష్ఠా యదక్షిపీడనేఽపి న క్షుభ్యన్తీతి భావః.

కృతాభిషేకాం హుతజాతవేదసం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమధీతినీమ్,
దిదృక్షవస్తామృషయోఽభ్యుపాగమన్న ధర్మవృద్ధేషు వయస్సమీక్ష్యతే.

వ్యా. కృతేతి.—కృతాభిషేకాం కృతస్నానాం హుతజాతవేదసం హుతాగ్నికామ్ కృతహోమామిత్యర్థః. త్వచా వల్కలేనోత్తరాసఙ్గవతీముత్తరీయవతీం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్ అధీతమస్యా అస్తీత్యధీతినీం స్తుతిపాఠాది కుర్వతీమ్. 'ఇష్టాదిభ్యశ్చ' ఇతీనిప్రత్యయః. తాం దేవీం దిదృక్షవో ద్రష్టుమిచ్ఛవఋషయో మునయోఽభ్యుపాగమన్ సముపాగతాః. న చాత్రకనిష్ఠసేవాదోష ఇత్యాహ. ధర్మవృద్ధే

వయో న సమీక్ష్యతే న ప్రమాణీక్రియతే సతి ధర్మజ్యైష్ఠ్యే వయోజ్యైష్ఠ్యం న ప్రయోజకమిత్యర్థః. తథా చ మనుః. 'న తేన వృద్ధో భవతి యేనాస్య పలితం శిరః, యో వా యువాఽప్యధీయానస్తం దేవాః స్థవిరం విదుః' ఇతి.

విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం ద్రుమైరభీష్టప్రసవార్చితాతిథి,
నవోటజాభ్యన్తరసంభృతానలం తపోవనం తచ్చ బభూవ పావనమ్.

వ్యా. విరోధిభిః-సత్త్వైర్గోవ్యాఘ్రాదిభిః. ఉజ్ఝితపూర్వమత్సరం త్యక్తపూర్వవైరం-హింసారహితమిత్యర్థః. ద్రుమైరభీష్టప్రసవేనేష్టఫలేనార్చితాః పూజితా అతిథయో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, నవానాముటజానాం పర్ణశాలానామభ్యన్తరేషు సంభృతాః సంచితాః. అనలా అగ్నయో యస్మింస్తత్తథోక్తం తచ్చ తపోవనం పావయతీతి పావనం బభూవ అహింసాతిథిసత్కారాగ్నిపరిచర్యాభిర్జగత్పావనం బభూవేత్యర్థః.

యదాఫలంపూర్వతపస్సమాధినానతావతా లభ్యమమంస్త కాంక్షితమ్,
తదాఽనపేక్ష్య స్వశరీరమార్దవం తపో మహత్ సా చరితుం ప్రచక్రమే.

వ్యా. యదేతి.—సా దేవీ, యదా యస్మిన్ కాలే తావతా తావత్ప్రమాణేన పూర్వతపఃసమాధినా పూర్వేణానుష్ఠీయమానప్రకారేణ తపోనియమేన కాఙ్క్షితం ఫలం లభ్యం లబ్ధుం శక్యం నామంస్త అశక్యమమంస్తేత్యర్థః. తదా తత్కాలే అవిలమ్బేనేత్యర్థః. స్వశరీరస్య మార్దవం మృదుత్వం సౌకుమార్యమనపేక్ష్యావిగణయ్య మహద్దుశ్చరం తపశ్చరితుం సాధయితుం ప్రచక్రమ ఉపచక్రమే.

క్లమంయయౌ కన్దు లీలయాపి యాతయామునీనాంచరితంవ్యగాహ్యత,
ధ్రువం వపుః కాంచనపద్మనిర్మితం మృదు ప్రకృత్యా చ ససారమేవ చ.

వ్యా. క్లమమితి.—యా దేవీ, కన్దుకలీలయా కన్దుకక్రీడయాఽపి, క్లమం యయౌ గ్లానిం ప్రాప తయా దేవ్యా మునీనాం చరితం తీవ్రం తపో వ్యగాహ్యత ప్రవిష్టమ్; అత్రోత్ప్రేక్షతే-ధ్రువమస్యా వపుః కాఞ్చనపద్మేన సువర్ణకమలేన నిర్మితం ఘటితమ్, అత ఏవ ప్రకృత్యా పద్మస్వభావేన, మృదు చ సుకుమారమపి కాఞ్చనస్వభావేన ససారం కఠినమేవ తథా చ తదుపాదానకత్వాద్దేవ్యావపుషః సుకుమారస్యాపి తీవ్రతపఃక్షమత్వమిత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

శుచౌ చతుర్ణాం జ్వలతాం హవిర్భుజాం
శుచిస్మితా మధ్యగతా సుమధ్యమా,
విజిత్య నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభా
మనన్యదృష్టిస్సవితారమైక్షత. 20

వ్యా. శుచావితి.—శుచౌ గ్రీష్మే శుచిస్మితా విశదమన్దహాసా సుమధ్యమా పార్వతీ జ్వలతాం దీప్తిమతాం చతుర్ణాం హవిర్భుజామగ్నీనాం మధ్యగతా సతీ నేత్రే

ప్రతిహన్తీతి తాం నేత్రప్రతిఘాతినీం ప్రభాం సావిత్రం తేజో విజిత్య న విద్యతేఽన్యత్ర దృష్టిర్యస్యాః సాఽనన్యదృష్టిః సతీ సవితారం సూర్యమైక్షత దదర్శ. వి. 'గ్రీష్మే పఞ్చాగ్నిమధ్యస్థో వర్షాసు స్థణ్డిలేశయః' ఇతి స్మరణాత్. పఞ్చాగ్నిమధ్యే తపశ్చచారేత్యర్థః. తత్ర సవితైవ పఞ్చమోఽగ్నిః. వి. 'అగ్నిర్వై సవితా సవితైవాగ్నిః' ఇతి శ్రౌతలిఙ్గాత్.

తథాఽతితప్తం సవితుర్గభస్తిభిర్ముఖం తదీయం కమలశ్రియం దధౌ,
అపాఙ్గయోః కేవలమస్య దీర్ఘయోశ్శనైః శనైః శ్యామికయా కృతం పదమ్.

వ్యా. తథేతి.—సవితుః సూర్యస్య గభస్తిభిః కిరణైస్తథా పూర్వోక్తప్రకారేణాతితప్తం సన్తప్తం, తస్యా ఇదం తదీయం ముఖం కమలశ్రియం కమలస్య శోభాం దధౌ ప్రాప. యథా రవితాపాత్కమలం న మ్లాయతి ప్రత్యుత వికసతి తథా తదీయం ముఖమాసీదితి భావః. కిం త్వస్య ముఖస్య దీర్ఘయోరపాఙ్గయోః కేవలం నేత్రాన్తయోరేవ శనైః శనైర్మన్దం మన్దం శ్యామికయా కాలిమ్నా పదం స్థానం కృతం తయోః సౌకుమార్యాదిత్యర్థః.

అయాచితోపస్థితమమ్బు కేవలం రసాత్మకస్యోడుపతేశ్చ రశ్మయః,
బభూవ తస్యాః కిల పారణావిధిర్న వృక్షవృత్తివ్యతిరిక్తసాధనః. 22

వ్యా. అయాచితేతి.—అయాచితోపస్థితమప్రార్థితోపనతం కేవలమమ్బూదకం రసాత్మకస్యామృతమయస్యోడూనాం నక్షత్రాణాం పతిశ్చన్ద్రస్తస్య-రశ్మయశ్చ తస్యాః పార్వత్యాః పారణావిధిరభ్యవహారకర్మ బభూవ తావన్మాత్రసాధనకోఽభూదిత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరభేదేన వ్యపదేశః సాధనాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ వృక్షాణాం యావృత్తిర్జీవనోపాయస్తద్వ్యతిరిక్తం సాధనముపాయో యస్య స తథోక్తః. పారణావిధిర్న బభూవ, వృక్షోఽప్యయాచితోపస్థితేన మేఘోదకేనేన్దుకిరణైశ్చ జీవతీతి ప్రసిద్ధమ్. అమ్బికాఽపి తావన్మాత్రమవాలమ్బతేత్యర్థః.

నికామతప్తా వివిధేన వహ్నినా నభశ్చరేణేన్ధనసమ్భృతేన సా,
తపాత్యయే వారిభిరుక్షితా నవైర్భువా సహోష్మాణమముఞ్చదూర్ధ్వగమ్.

వ్యా. నికామేతి.—వివిధేన పఞ్చవిధేనేత్యర్థః, నభశ్చరేణ ఖేచరేణ ఆదిత్యరూపేణేత్యర్థః. ఇన్ధనసమ్భృతేన కాష్ఠసమిద్ధేన, వహ్నినా నికామమత్యన్తం తప్తా సాఽమ్బికా తపాత్యయే గ్రీష్మాన్తే ప్రావృషీత్యర్థః. నవైర్వారిభిరుక్షితా సిక్తా సతీ భువా పఞ్చాగ్నితప్తయా సహోర్ధ్వగమూర్ధ్వప్రసృతమూష్మాణం బాష్పమముఞ్చత్. ని. 'గ్రీష్మోష్మబాష్పమూష్మాణమ్' ఇతి యాదవః.

స్థితాః క్షణం పక్ష్మసు తాడితాధరాః పయోధరోత్సేధనిపాతచూర్ణితాః,
వలీషు తస్యాః స్ఖలితాః ప్రపేదిరే చిరేణ నాభిం ప్రథమోదబిన్దవః.

వ్యా. స్థితా ఇతి.—ఉదకస్య బిన్దవ ఉదబిన్దవః. 'మన్థౌదన' ఇత్యాదినోదకశబ్దస్యోదాదేశః. ప్రథమ ఉదబిన్దవః. ప్రథమవిశేషణాద్బిన్దూనాం విరలత్వం బహువచనాన్నాతివిరలత్వం చ గమ్యతే. తథా చ చిరత్వనాభ్యన్తరగమనయోర్నిర్వాహః. తస్యాః పార్వత్యాః, పక్ష్మసు నేత్రలోమసు క్షణం స్థితిం గతాః. స్థితా ఇత్యనేన పక్ష్మణాం సాన్ద్రత్వం క్షణమితి స్నైగ్ధ్యం చ గమ్యతే. అనన్తరం తాడితో వ్యథితోఽధర ఓష్ఠో యైస్తే తథోక్తాః. ఏతేనాధరస్య మార్దవం గమ్యతే. తతః పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధ ఉపరిభాగే నిపాతేన పతనేన చూర్ణితా జర్జరితాః కుచకాఠిన్యాదితి భావః. తదను వలీషూదరరేఖాసు స్ఖలితాః. నిమ్నోన్నతత్వాదితి భావః. ఇత్థం చిరేణ న తు శీఘ్రం ప్రతిబన్ధబాహుల్యాదితి భావః. నాభిం, ప్రపేదిరే ప్రవిష్టా న తు నిర్జగ్ముః. ఏతేన నాభేర్గామ్భీర్యం గమ్యతే. అత్ర ప్రతిపదమర్థవత్త్వాత్ పరికరాలంకారః

శిలాశయాం తామనికేతవాసినీంనిరన్తరాస్వన్తరవాతవృష్టిషు,
వ్యలోకయన్నున్మిషితైస్తటిన్మయైర్మహాతపస్సాక్ష్య ఇవ స్థితాః క్షపాః.

వ్యా. శిలాశయామితి —నిరన్తరాసు నీరన్ధ్రాస్వన్తరే మధ్యే. వాతో యాసాం తాదృశ్యో యా వృష్టయస్తాస్వన్తరవాత వృష్టిషు, న నికేతే గృహే వసతీత్యనికేతవాసినీమ్. అనావృతదేశవాసినీమిత్యర్థః. శిలాయాం శేత ఇతి శిలాశయాం శిలాతలశాయినీమ్ 'అధికరణే శేతేః' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. తాం పార్వతీం సాక్షాద్ద్రష్టా సాక్షీ 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీనిప్రత్యయః. తస్య కర్మ సాక్ష్యం-మహాతపసః సాక్ష్యే స్థితాః క్షపాస్తటిన్మయైర్విద్యుద్రూపైరున్మిషితైరవలోకనైర్వ్యలోకయన్నివ. ఇవేతి చక్షుషా విలోకనమేవోత్ప్రేక్ష్యతే. సాక్ష్యం తు. 'ఆదిత్యచన్ద్రావనిలోఽనలశ్చ ద్యౌర్భూమిరాపో హృదయం యమశ్చ, అహశ్చ రాత్రిశ్చ ఉభే చ సంధ్యే ధర్మశ్చ జానాతి నరస్య వృత్తమ్.' ఇతి ప్రమాణసిద్ధత్వాన్నోత్ప్రేక్ష్యమిత్యనుసంధేయమ్.

నినాయ సాఽత్యన్తహిమోత్కిరానిలాః సహస్యరాత్రీరుదవాసతత్పరా,
పరస్పరాక్రన్దిని చక్రవాకయోః పురో వియుక్తే మిథునే కృపావతీ.

వ్యా. నినాయేతి.—సా పార్వతీ ఉత్కిరన్తి క్షిపన్తీత్యుత్కిరాః. 'ఇగుపధజ్ఞా' ఇత్యాదినా కః. అత్యన్తం హిమానాముత్కిరా అనిలా యాసు తాః. సహస్యరాత్రీః పౌషరాత్రీః. ని. 'పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః. ఉదకే వాస ఉదవాసః. 'పేషం వాస వాహన ధిషు చ' ఇత్యుదాదేశః. ఉదవాసే తత్పరా ఆసక్తా తథా పరస్పరమాక్రన్దిన్యన్యోన్యమాక్రోశిని, పురోఽగ్రే వియుక్తే విరహిణి వియోగం ప్రాప్త ఇతి యావత్. చక్రవాకీ చ చక్రవాకశ్చ చక్రవాకౌ తయోశ్చక్రవాకయోర్మిథునే ద్వన్ద్వే కృపావతీ సతీ నినాయ. దుఃఖిషు కృపాలుత్వం మహతాం స్వభావ ఇతి చక్ర

వాకమిథునే కృపా—న తు కామితయేతి వాచ్యానవకాశః. వి. 'అప్సు వాసస్తు హేమన్తే క్రమశో వర్ధయేత్తపః' ఇతి మనుః.

ముఖేన సా పద్మసుగన్ధినా నిశి ప్రవేపమానాధరపత్త్రశోభినా,
తుషారవృష్టిక్షతపద్మసంపదాం సరోజసన్ధానమివాకరోదపామ్. 27

వ్యా. ముఖేనేతి.—సా పార్వతీ నిశి రాత్రౌ పద్మవత్, సుగన్ధినా సురభిణా 'గన్ధస్యేత్' ఇత్యాదినేకారః. ప్రవేపమానః కమ్పమానోఽధర ఓష్ఠ ఏవ పత్త్రం దలం తేన శోభత ఇతి తథోక్తేన ముఖేన తుషారవృష్ట్యా తుహినవర్షేణ క్షతా నాశితాః. పద్మసంపదో యాసాం తాసామపాం సరోజసన్ధానం పద్మసంఘట్టనమకరోదివ. ఇత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః. పద్మాన్తరం తుహినేనోపహన్యతే తన్ముఖపద్మం తు న తథేతి వ్యతిరేకాలంకారో వ్యజ్యత ఇత్యుభయోః సంకరః.

స్వయంవిశీర్ణద్రుమపర్ణవృత్తితా పరాహి కాష్ఠా తపసస్తయా పునః,
తదప్యపాకీర్ణమతః ప్రియంవదాం వదన్త్యపర్ణేతి చ తాం పురావిదః.

వ్యా. స్వయమితి.—స్వయం విశీర్ణాని స్వతశ్చ్యుతాని ద్రుమపర్ణాన్యేవ వృత్తిర్జీవనం యస్య తస్య భావస్తత్తా తపసః. పరా కాష్ఠా పరముత్కర్షో హి. ని. 'కాష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ దిశి' ఇత్యమరః. తయా దేవ్యా పునస్తత్ పర్ణవర్తనమప్యపాకీర్ణం అపాకృతమ్. అతః పర్ణాపాకరణాద్ధేతోః, ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదా 'ప్రియవశే వదః ఖచ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః. తాం పార్వతీం, పురావిదః పురాణజ్ఞాస్తపఃకరణసమయేఽవిద్యమానం పర్ణభక్షణం యస్యాః సాఽపర్ణేతి వదన్తి. నామాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అత్ర 'అపర్ణామ్' ఇత్యపపాఠః. ఇతి శబ్దాభిహితే ద్వితీయానుపపత్తేః. యథాహ వామనః. 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః. పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్.' ఇతి; స్వయం ప్రియంవదాః పరేషామపి ప్రియవాదభాజనాని భవన్తీతి భావః.

మృణాళికాపేలవమేంమాదిభిర్వ్రతైః స్వమఙ్గం గ్లపయన్త్యహర్నిశమ్,
తపశ్శరీరైః కఠినైరుపార్జితం తపస్వినాం దూరమధశ్చకార సా.

వ్యా. మృణాళికేతి.—మృణాలికాపేలవం పద్మినీకన్దకోమలం స్వం స్వకీయమఙ్గం శరీరమేవముక్తప్రకారతో యాగ్నిమధ్యవాసవ్రతమాదిర్యేషాం తైర్వ్రతైరహశ్చ నిశా చాహర్నిశమ్ సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః. అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. గ్లపయన్తీ కర్శయన్తీ సా పార్వతీ కఠినైః క్లేశసహైరిత్యర్థః. శరీరైః ఉపార్జితం సంపాదితం తపస్వినామృషీణాం తపో దూరమత్యన్తమధశ్చకార తిరశ్చకార అతిశిశ్య ఇత్యర్థః, తపస్విభిరప్యేవం తపః కర్తుం న శక్యత ఇతి తాత్పర్యార్థః.

అథాజినాషాఢధరః ప్రగల్భవాగ్జ్వలన్నివ బ్రహ్మమయేన తేజసా,
వివేశ కశ్చిజ్జటిలస్తపోవనం శరీరబద్ధః ప్రథమాశ్రమో యథా. 30

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరమజినం కృష్ణమృగత్వక్ ఆషాఢః ప్రయోజనమస్యే త్యాషాఢః పాలాశదణ్డః. ని. 'పాలాశో దణ్డ ఆషాఢః' ఇత్యమరః. 'విశాఖాషాఢాదణ్ మన్థదణ్డయోః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. తయోర్ధరస్తథోక్తః. ప్రగల్భవాక్ ప్రౌఢవచనో బ్రహ్మమయేన వైదికేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేత్యర్థః. జ్వలన్నివ స్థితః ఇవశబ్దో నిర్ధారణార్థః. కశ్చిదనిర్దిష్టో జటిలో జటావాన్ బ్రహ్మచారీతి శేషః. పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ప్రత్యయః. శరీరబద్ధో బద్ధశరీరః. శరీరవానిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిషు పాఠాత్సాధుః. ప్రథమాశ్రమో యథా బ్రహ్మచర్యాశ్రమ ఇవ యథాశబ్ద ఇవార్థే. తపోవనమ్ దేవ్యా ఇతి శేషః. వివేశ ప్రవిష్టవాన్.

తమాతిథేయీ బహుమానపూర్వయా సపర్యయా ప్రత్యుదియాయ పార్వతీ, భవన్తి సామ్యేఽపి నివిష్టచేతసాం వపుర్విశేషేష్వతిగౌరవాః క్రియాః.

వ్యా. తమితి.—అతిథిషు సాధ్వ్యతిథేయీ. 'పథ్యతిథి' ఇత్యాదినా ఢఞ్ప్రత్యయః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా ఙీప్. పార్వతీ తం బ్రహ్మచారిణం బహుమానపూర్వయా బహుమానః పూర్వో యస్యాస్తయా - గౌరవపూర్వయేత్యర్థః. సపర్యయాఽర్చయా. ని. 'సపర్యార్చార్హణాః సమాః' ఇత్యమరః. ప్రత్యుదియాయ ప్రత్యుజ్జగామ. కథం సమానేఽపి తస్యాస్తాదృశీ ప్రతిపత్తిరత ఆహ- సామ్యే సత్యపి నివిష్టచేతసాం స్థిరచిత్తానాం వపుర్విశేషేషు వ్యక్తివిశేషేష్వతిశయితం గౌరవం యాసు తా అతిగౌరవా అతిగౌరవసహితాః, క్రియాః చేష్టా భవన్తి ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. సాధవో న సామ్యాభినివేశిన ఇతి భావః.

విధిప్రయుక్తాం పరిగృహ్య సత్క్రియాం పరిశ్రమం నామ వినీయ చ క్షణమ్, ఉమాం స పశ్యన్ ఋజునైవ చక్షుషా ప్రచక్రమే వక్తుమనుజ్ఝితక్రమః.

వ్యా. విధీతి.—స బ్రహ్మచారీ, విధినా - ప్రయుక్తామనుష్ఠితాం సత్క్రియాం పూజాం పరిగృహ్య స్వీకృత్య క్షణం పరిశ్రమం విశ్రామం చ వినీయ నామ - నామేత్య పరమార్థే అథోమామృజునైవ విలాసరహితేనైవ చక్షుషా పశ్యన్ననుజ్ఝితక్రమోఽత్యక్తోచితపరిపాటీకః సన్ వక్తుం ప్రచక్రమే ప్రారేభే.

అపి క్రియార్థం సులభం సమిత్కుశం జలాన్యపి స్నానవిధిక్షమాణి తే, అపి స్వశక్త్యా తపసి ప్రవర్తసే శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్.

వ్యా. అపీతి.—అత్రాపిశబ్దః ప్రశ్నే. క్రియార్థం హోమాదికర్మానుష్ఠానార్థం సమిధశ్చ కుశాశ్చ సమిత్కుశం 'జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సులభమపి సులభం కచ్చిత్ ? జలాని తే తవ స్నానవిధిక్షమాణి స్నానక్రియాయోగ్యాన్యపి కచ్చిత్ ? కిఞ్చ స్వశక్త్యా నిజసామర్థ్యానుసారేణ తపసి ప్రవర్తసేఽపి ? దేహమపీడయిత్వా తపశ్చరసి కచ్చిదిత్యర్థః, యుక్తం చ నామైతత్. ఖలు యస్మాచ్ఛరీరమాద్యం ధర్మసాధనం. ధర్మస్తు కాయేన వాచా బుద్ధ్యా ధనాదినా చ బహుభిః సాధ్యతే- తేషు

చ వపురేవ ముఖ్యం సాధనం - సతి దేహే ధర్మార్థకామమోక్షలక్షణశ్చతుర్వర్గః సాధ్యతే-అత ఏవ. వి. 'సతతమాత్మానమేవ గోపాయీత' ఇతి శ్రుతిః.

అపి త్వదావర్జితవారిసంభృతం ప్రవాళమాసామనుబన్ధి వీరుధామ్,
చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన తే తులాం యదారోహతి దన్తవాససా.

వ్యా. అపీతి —త్వయాఽఽవర్జితేన సిక్తేన వారిణా సంభృతం జనితమాసాం వీరుధాం లతానాం ప్రవాలం పల్లవమనుబన్ధ్యప్యనుస్యూతం కిం. యత్ప్రవాలం చిరోజ్ఝితశ్చిరకాలత్యక్తో లాక్షారాగో యేన తత్తథాఽపి పాటలం స్వభావరక్తమిత్యర్థః. తేన చిరోజ్ఝితాలక్తకపాటలేన, తే తవ దన్తవాససాఽధరేణ. ని. 'ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ' ఇత్యమరః. తులాం సామ్యమారోహతి గచ్ఛతీత్యర్థః. అత్ర తులాశబ్దస్య సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేఽపి 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామ్' ఇతి న తృతీయాప్రతిషేధస్తత్ర సూత్రే సదృశవాచిన ఏవ గ్రహణాదితి.

అపి ప్రసన్నం హరిణేషు తే మనః కరస్థదర్భప్రణయాపహారిషు,
యఉత్పలాక్షి ప్రచలైర్విలోచనైస్తవాక్షిసాదృశ్యమివ ప్రయుఞ్జతే.

వ్యా. అపీతి.—కరస్థాన్ దర్భాన్ - ప్రణయేన స్నేహేనాపహరంతీతి తేషు సాపరాధేష్వితిభావః. 'కరస్థదర్భప్రణయాపరాధిషు' ఇతిపాఠే. దర్భాణాం ప్రణయేన ప్రార్థనయాఽపరాధిషు హరిణేషు విషయే తే మనః. ప్రసన్నమపి న క్షుభితం కిం. సాపరాధేష్వపి న కోపితవ్యం తపస్విభిరితి భావః. హేఉత్పలాక్షి యే హరిణాః, ప్రచలైశ్చఞ్చలైర్విలోచనైర్నేత్రైస్తవాక్షిసాదృశ్యం ప్రయుఞ్జత ఇవాభినయన్తీవ. ప్రసన్నత్వాన్మృగనేత్రాణి త్వన్నయనైః సామ్యముపయాన్తీతి భావః. 'ఉత్పలక్షేపచలైః' ఇతి పాఠాన్తర ఉత్పలక్షేపచలైః. భావానయనేన ద్రవ్యానయనమితిన్యాయేన క్షిప్యమాణోత్పలచలైరిత్యర్థః.

యదుచ్యతే పార్వతి పాపవృత్తయే న రూపమిత్యవ్యభిచారి తద్వచః,
తథా హి తే శీలముదారదర్శనే తపస్వినామప్యుపదేశతాం గతమ్.

వ్యా. యదితి.—హే పార్వతి! రూపం సౌమ్యాకృతిః పాపవృత్తయే పాపాచరణాయ న భవతీతి యదుచ్యతే లోకైరితి శేషః. తద్వచో న వ్యభిచరతి న స్ఖలతీత్యవ్యభిచారి సత్యం. వి. 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణాః' 'న సురూపాః పాపసమాచారా భవన్తి' ఇత్యాదయో లోకవాదా న విసంవాదమాసాదయంతీత్యర్థః. కిమితిజ్ఞాయతే తథాహి-హే ఉదారదర్శనే ఆయతాక్షి సురూపే ఇత్యర్థః. అథవోన్నతజ్ఞానే వివేకవతీత్యర్థః తే తవ శీలం సద్వృత్తమ్. ని. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః. తపస్వినామప్యుపదిశ్యతేఽనేనేత్యుపదేశః ప్రవర్తకం ప్రమాణం తత్తాముపదేశతాం గతం ప్రాప్తం. మునయోఽపి త్వాం వీక్ష్య స్వవృత్తే ప్రవర్తన్త ఇతి భావః.

వికీర్ణసప్తర్షిబలిప్రహాసిభిస్తథా న గాఙ్గైః సలిలైర్దివశ్చ్యుతైః,

యథా త్వదీయైశ్చరితైరనావిలైర్మహీధరః పావిత ఏష సాన్వయః.

వ్యా. వికీర్ణేతి.— ఏష మహీధరః హిమవాన్, సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః. 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః. వికీర్ణైః పర్యస్తైః సప్తర్షీణాం సంబన్ధిభిర్బలిభిః పుష్పోపహారైః. ప్రహసన్తి యే తథోక్తైర్దివోఽన్తరిక్షాచ్చ్యుతైర్గాఙ్గైః సలిలైస్తథా న పావితః, అనావిలైరకలుషైస్త్వదీయైశ్చరితైర్యథా సాన్వయః సపుత్త్రపౌత్త్రః పావితః పవిత్రీకృతః.

అనేన ధర్మస్సవిశేషమద్య మే త్రివర్గసారః ప్రతిభాతి భావిని,
త్వయా మనోనిర్విషయార్థకామయా యదేక ఏవ ప్రతిగృహ్య సేవ్యతే.

వ్యా. అనేనేతి.— హే భావిని ప్రశస్తాభిప్రాయే అనేన కారణేన ధర్మః. సవిశేషం సాతిశయమద్య మే త్రయాణాం ధర్మకామార్థానాం వర్గస్త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః' ఇత్యమరః. తత్ర సారః శ్రేష్ఠః ప్రతిభాతి. యద్యస్మాత్కారణాన్మనసో నిర్విషయావర్థకామౌ యస్యాస్తయా త్వయైకో ధర్మ ఏవ ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య సేవ్యతే యత్త్వయాఽర్థకామౌ విహాయ ధర్మ ఏవావలమ్బితః. అతః సర్వేషాం నః శ్రేయానితి ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి మనోరథం జిజ్ఞాసుః ప్రస్తౌతి.—

ప్రయుక్తసత్కారవిశేషమాత్మనా న మాం పరం సంప్రతిపత్తుమర్హసి,
యతస్సతాం సన్నతగాత్రి సఙ్గతం మనీషిభిస్సాప్తపదీనముచ్యతే. 39

వ్యా. ప్రయుక్తేతి.— ఆత్మనా త్వయా ప్రయుక్తః. సత్కారవిశేషః పూజాతిశయో యస్య తం మాం పరమన్యం, సంప్రతిపత్తుమవగన్తుం నార్హసి హే సన్నతగాత్రి సన్నతాఙ్గి 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యః' ఇతి వక్తవ్యాన్ఙీష్. యతః కారణాన్మనస ఈషిభిర్మనీషిభిర్విద్వద్భిః శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. సతాం సంగతం సఖ్యం సప్తభిః పదైరాపద్యత ఇతి సాప్తపదీనం సప్తపదోచ్చారణసాధ్యముచ్యతే - తచ్చావయోస్త్వత్కృతసత్కారప్రయోగాదేవ సిద్ధమిత్యర్థః. 'సాప్తపదీనం సఖ్యమ్' ఇతి నిపాతనాత్ సాధుః.

అతోఽత్ర కిఞ్చిద్భవతీం బహుక్షమాం ద్విజాతిభావాదుపపన్నచాపలః,
అయం జనః ప్రష్టుమనాస్తపోధనే న చేద్రహస్యం ప్రతివక్తుమర్హసి.

వ్యా. అతఇతి.— హే తపోధనే, అతః సఖ్యాద్ధేతోరత్ర ప్రస్తావే బహుక్షమాం బహూక్తిసహాం యద్వా క్షమావతీం, భవతీం త్వాం ద్విజాతిభావాద్బ్రాహ్మణత్వాదుపపన్నచాపలః సులభధార్ష్ట్యోఽయం జనః. స్వయమిత్యర్థః. కిఞ్చిత్ ప్రష్టుం మనో యస్య స కించిత్ ప్రష్టుమనాః ప్రష్టుకామః. 'తుమ్ కామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః. రహసి భవం రహస్యం గోప్యం న చేత్, ప్రతివక్తుమర్హసి.

అవ. ప్రష్టవ్యమాహ.—

కులే ప్రసూతిః ప్రథమస్య వేధస స్త్రిలోకసౌన్దర్యమివోదితం వపుః,
అమృగ్యమైశ్వర్యసుఖం నవం వయ స్తపఃఫలం స్యాత్కిమతః పరం వద.

వ్యా. కులఇతి.—ప్రథమస్య వేధసో హిరణ్యగర్భస్య, కులేఽన్వవాయే ప్రసూతిః ఉత్పత్తిః. వి. 'యజ్ఞార్థం హి మయా సృష్టో హిమవానచలేశ్వరః' ఇతి బ్రహ్మపురాణవచనాత్, వపుః శరీరం త్రయాణాం లోకానాం సౌన్దర్యమివోదితమేకత్ర సమాహృతమ్, ఐశ్వర్యసుఖం సంపత్సుఖమమృగ్యమన్వేషణీయం న భవతి. కిం తు సిద్ధమేవేత్యర్థః. వయో నవం యౌవనమిత్యర్థః. అతః పర మతోఽన్యత్ కిం తపః ఫలం స్యాద్వద అస్తి చేదితి శేషః. నకిఞ్చిదస్తీత్యర్థః.

భవత్యనిష్టాదపి నామ దుస్సహా న్మనస్వినీనాం ప్రతిపత్తి రీదృశీ,
విచారమార్గప్రహితేన చేతసా న దృశ్యతే తచ్చ కృశోదరి త్వయి.

వ్యా. భవతీతి.—దుస్సహాత్ సోఢుమశక్యాదనిష్టాద్భర్త్రాదికృతాదపి, మనస్వినీనాం ధీరస్త్రీణామీదృశీ తపశ్చరణలక్షణా ప్రతిపత్తిః ప్రవృత్తిః. ని. 'ప్రతిపత్తిస్తు గౌరవే ప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ ప్రాగల్భ్యే' ఇతి కేశవః. భవతి నామ నామేతి సంభావనాయాం విచారమార్గే ప్రహితేన చేతసా చిత్తేన తదనిష్టం చ, హే కృశోదరి త్వయి న దృశ్యతే విచార్యమాణే తదపి నాస్త్యసంభావితత్వాదిత్యర్థః.

అవ. అనిష్టాభావమేవ ప్రపఞ్చయతి.—

అలభ్యశోకాభిభవేయమాకృతి ర్విమాననా సుభ్రు కుతః పితుర్గృహే,
పరాభిమర్శో న తవాస్తి కః కరం ప్రసారయేత్ పన్నగరత్నసూచయే.

వ్యా. అలభ్యేతి.—హే సుభ్రు ఇయం త్వదీయా ఆకృతిర్మూర్తిరలభ్యోఽలబ్ధమనర్హః శోకేన భర్త్రాద్యవమానజేన దుఃఖేనాభిభవస్తిరస్కారో యస్యాః సా తథోక్తా దృశ్యత ఇతి శేషః. అసంభావితశ్చాయమర్థ ఇత్యాహ - పితుర్గృహే విమాననాఽవమానః. కుతః న సమ్భావ్యత ఏవేత్యర్థః. 'సుభ్రూః కుతస్తాతగృహేఽవమాననమ్' ఇతి పాఠాన్తరకరణం తు సాహసమేవోక్తోపపత్తిసంభవాత్ - అన్యత్రాపి 'సుభ్రు త్వం కుపితేత్యపాస్తమశనం త్యక్తా కథా యోషితామ్.' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్వంశస్థవృత్తే పాదాదౌ జగణభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చేత్యలం గోష్ఠీభిః. న చాన్యస్మాద్భయమిత్యాహ - పరాభిమర్శః పరధర్షణం తు తవ నాస్తి. పన్నగరత్నసూచయే ఫణిశిరోమణిశలాకాం గ్రహీతుమిత్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః' ఇతి చతుర్థీ. కరం హస్తం కః ప్రసారయేత్. 'సుభ్రు' ఇత్యత్ర భ్రూశబ్దస్యోవఙ్ స్థానీయత్వాత్ 'నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ' ఇతి నదీసంజ్ఞాప్రతిషేధాత్ 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వత్వం నాస్తి. తేన హ్రస్వః ప్రామాదికః ఇతి కేచిత్; అన్యే తు 'అప్రాణిజాతేశ్చారజ్జ్వాదీనామ్' ఇత్యత్ర 'అలాబూః' 'కర్కన్ధూః' ఇత్యూకారాన్తాదప్యూఙ్ ప్రత్యయముదాజ

హార భాష్యకారః. ఏతస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ క్వచిదూకారాన్తస్యాప్యూజన్తత్వాన్నదీత్వే హ్రస్వత్వమిత్యాహుః అత ఏవాహ వామనః. 'ఊకారాదప్యూఙ్ ప్రకృతేః' ఇతి.

కిమిత్యపాస్యాభరణాని యౌవనేధృతంత్వయావార్ధకశోభివల్కలం,
వద ప్రదోషే స్ఫుటచన్ద్రతారకావిభావరీ యద్యరుణాయ కల్పతే.44

వ్యా. కిమితి — హే గౌరి కిమితి కేన హేతునా. యౌవనే త్వయా ఆభరణాన్యపాస్య విహాయ వృద్ధస్య భావో వార్ధకం మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్ప్రత్యయః. ని. 'వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మణి' ఇతి విశ్వః. తత్ర శోభత ఇతి వార్ధకశోభి వల్కలం ధృతం. ప్రదోషే రజనీముఖే స్ఫుటాః ప్రకటాశ్చన్ద్రస్తారకాశ్చ యస్యాః సా స్ఫుటచన్ద్రతారకా విభావరీ రాత్రి రరుణాయ సూర్యసూతాయ కల్పతే యద్యరుణం గన్తుం కల్పతే కిం. వద బ్రూహి. 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. దీప్యమానశశాఙ్కతారకే ప్రదోషే యద్యరుణ ఉదేతి తతో విభూషణాపరిహారేణ తవ వల్కలధారణం సంఘటత ఇతిభావః.

అవ. తపఃప్రయోజనం నిరాకర్తుమాహ.—

దివంయది ప్రార్థయసే వృథా శ్రమఃపితుఃప్రదేశాస్తవదేవభూమయః,
అథోపయన్తారమలం సమాధినానరత్నమన్విష్యతి మృగ్యతేహి తత్.

వ్యా. దివమితి.—దివం స్వర్గం, ప్రార్థయసే కామయసే, యది తర్హి, శ్రమస్తపశ్చరణప్రయాసో వృథా నిష్ఫలః. యది స్వర్గార్థం తప్యసే తతః శ్రమం మాకార్షీః, కుతః - తవ, పితుర్హిమవతః ప్రదేశా దేవభూమయః స్వర్గపదార్థాః తత్రత్యా ఇత్యర్థః. అథోపయన్తారం వరం ప్రార్థయసే తర్హి సమాధినా తపసా - అలం - తపో న కర్తవ్యమిత్యర్థః. నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతి కరణత్వాత్తృతీయా. తథాహి రత్నం కర్తృ నాన్విష్యతి న మృగయతే-గ్రహీతారమితి శేషః. కిం తు తద్రత్నం మృగ్యతే గ్రహీతృభిరితిశేషః. న హి వరార్థం త్వయా తపసి వర్తితవ్యం కిం తు తేనైవ త్వదర్థమితి భావః.

అవ. వరవాచకాక్షరశ్రవణానన్తరమేవ దేవ్యా ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమాలక్ష్య ప్రశ్నేషు చ ప్రత్యుత్తరమనుపలభ్య స్వయమేవాశఙ్క్యాహ.—

నివేదితం నిశ్వసితేన సోష్మణా మనస్తు మే సంశయమేవ గాహతే,
న దృశ్యతే ప్రార్థయితవ్య ఏవ తే భవిష్యతి ప్రార్థితదుర్లభః కథమ్.

వ్యా. నివేదితమితి —సోష్మణా, నిశ్వసితేన నిశ్వాసవాయునా, నివేదితం చిన్తానుభావేనోష్ణోచ్ఛ్వాసేన తే పరార్థిత్వం సూచితమిత్యర్థః. తర్హి కిం ప్రశ్నవ్యసనేనేత్యాహ - మనస్తు తథాఽపి మే సంశయ మేవ గాహతే ప్రాప్నోతి. కుతః తే తవ 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ. ప్రార్థయితవ్యః ప్రార్థయితుమర్హః ఏవ న దృశ్యతే. ప్రార్థితదుర్లభః ప్రార్థితో దుర్లభః స కథం భవిష్యతి - నాస్త్యేవేత్యర్థః.

అవ. అథ పతిప్రార్థనామేవ సిద్ధవత్కృత్యాహ.—

అహోస్థిరః కోఽపి తవేప్సితో యువా చిరాయ కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే,
ఉపేక్షతే యః శ్లథలమ్బినీర్జటాః కపోలదేశే కలమాగ్రపిఙ్గలాః. 47

వ్యా. అహో ఇతి.—అహో చిత్రం తవేప్సిత ఆప్తుమిష్టో యువా కోఽపి స్థిరః కఠినః-వర్తత ఇతి శేషః. కుతః - యో యువా చిరాయ చిరాత్ ప్రభృతి కర్ణోత్పలశూన్యతాం గతే ప్రాప్తే కపోలదేశే గణ్డస్థలే శ్లథాః శిథిలబన్ధనా - అత ఏవ లమ్బిన్యస్తాః శ్లథలమ్బినీః కలమాః శాలివిశేషాస్తేషామగ్రాణి - తద్వత్పిఙ్గలాజటాః, ఉపేక్షతే, యస్త్వామీదృశీం దృష్ట్వా న వ్యథతే స నూనం వజ్రహృదయ ఇత్యర్థః.

మునివ్రతైస్త్వామతిమాత్రకర్శితాం దివాకరాప్లుష్టవిభూషణాస్పదాం,
శశాఙ్కలేఖామివ పశ్యతో దివా సచేతసః కస్య మనో న దూయతే-

వ్యా. మునివ్రతైరితి.—మునివ్రతైశ్చాన్ద్రాయణాదిభిరతిమాత్రమత్యన్తం కర్శితాం కృశీకృతాం దివాకరేణ - సూర్యేణ ఆప్లుష్టాని, దగ్ధాని - వాతాతపసంస్పర్శాత్ మృదుత్వాచ్చ శ్యామీకృతాని - విభూషణాస్పదాని భూషణస్థానాని - యస్యాస్తాం తథోక్తామ్ అతఏవ దివా అహని శశాఙ్కలేఖామివ స్థితాం త్వాం పశ్యతః సచేతసో జీవతః కస్య పుంసో మనో న దూయతే న పరితప్యతే. అపి తు సర్వస్యైవేత్యర్థః.

అవైమి సౌభాగ్యమదేన వఞ్చితం తవ ప్రియం యశ్చతురావలోకినః,
కరోతి లక్ష్యం చిరమస్య చక్షుషో న వక్త్రమాత్మీయమరాలపక్ష్మణః.49

వ్యా. అవైమీతి.—తవ ప్రియం వల్లభం సౌభాగ్యమదేన సౌన్దర్యగర్వేణ కర్త్రా వఞ్చితం విప్రలబ్ధమవైమి వేద్మి యః ప్రియశ్చతురం మధురం. అవలోకత ఇతి - చతురావలోకినో అరాలపక్ష్మణః కుటిలరోమ్ణః.ని. 'అరాలం వృజినం జిహ్మమ్' ఇత్యమరః. అస్య త్వదీయస్య చక్షుషః ఆత్మీయం వక్త్రం ముఖం చిరం లక్ష్యం విషయం న కరోతి- దృష్టిపథం న గచ్ఛతీత్యర్థః. తదయం గర్వేణ హతో నిష్ఫలాత్మలాభో జాతఇతి భావః.

కియచ్చిరం శ్రామ్యసి గౌరి విద్యతే మమాపి పూర్వాశ్రమసంచితం తపః,
తదర్ధభాగేన లభస్వ కాఙ్క్షితం వరం తమిచ్ఛామి చ సాధు వేదితుమ్.

వ్యా. కియదితి.—హే గౌరి కియత్కిం ప్రమాణకమ్ - కిమవధికమిత్యర్థః. చిరం శ్రామ్యసి తపస్యసి-అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా. మమాపి పూర్వాశ్రమః ప్రథమాశ్రమో బ్రహ్మచర్యాశ్రమ-స్తత్ర-సంచితం సంపాదితం, తపో విద్యతే, అర్ధశ్చాసౌ భాగశ్చ తేన-తస్య తపసోఽర్ధభాగేనైకదేశేన కాఙ్క్షితమిష్టం వరముపయన్తారం లభస్వ; తం వరం సాధు సమ్యగ్వేదితుం జ్ఞాతుం ఇచ్ఛామి. యద్యసౌ యోగ్యో భవతి తదా మమాపి సమ్మతిరితిభావః.

ఇతి ప్రవిశ్యాభిహితా ద్విజన్మనా మనోగతం సా న శశాక శంసితుం,
అథో వయస్యాం పరిపార్శ్వవర్తినీం వివర్తితానఞ్జననేత్రమైక్షత.51

వ్యా. ఇతీతి.—ఇతీత్థం, ద్విజన్మనా ద్విజేన, ప్రవిశ్యాన్తర్గత్వా = ఆత్తవద్రహస్యముద్భావ్యేత్యర్థః. అభిహితోక్తా, సా పార్వతీ, మనోగతం హృదిస్థం, వరం శంసితుం వక్తుం న శశాక సమర్థా నాభూత్ లజ్జయేతి శేషః. అథోఽనన్తరం, పరిపార్శ్వవర్తినీం, వయస్యాం సఖీం, వివర్తితం విచాలితమనఞ్జనం వ్రతవశాద్వర్జితకజ్జలం-నేత్రం యస్మిన్ కర్మణి తత్తస్మాత్తత-నేత్రసంజ్ఞయైవ ప్రత్యుత్తరం వాచయాంచకారేత్యర్థః.

సఖీ తదీయా తమువాచ వర్ణినం నిబోధ సాధో తవ చేత్ కుతూహలం,
యదర్థమంభోజమివోష్ణవారణం కృతం తపస్సాధనమేతయా వపుః.

వ్యా. సఖీతి —తస్యాః పార్వత్యాః - ఇయం తదీయా, సఖీ వయస్యా. తం-వర్ణః ప్రశస్తః' ఇతి క్షీరస్వామీ. సోఽస్యాస్తీతి వర్ణినం బ్రహ్మచారిణం 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి' ఇతీనిప్రత్యయః. ఉవాచ బ్రూతే స్మ. కిమితి-హేసాధో విద్వన్, తవకుతూహలం చేత్-శ్రోతుమస్తీతి శేషః. తర్హి నిబోధావగచ్ఛ - ఆకర్ణయేత్యర్థః. 'బుధ అవగమనే' ఇతి ధాతోర్శ్యాదికాల్లోట్. శ్రోతవ్యం కిం తదాహ - యస్మైలాభాయేదం యదర్థమ్ 'అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికనియమాత్క్రియావిశేషణమ్. ఏతయా పార్వత్యా, అమ్భోజం పద్మముష్ణ వారణమాతపత్రమివ, వపుః శరీరం, తపఃసాధనం కృతం - తపఃప్రవృత్తికారణముచ్యతే శ్రూయతామిత్యర్థః

ఇయం మహేన్ద్రప్రభృతీనధిశ్రియశ్చతుర్దిగీశానవమత్య మానినీ,
అరూపహార్యం మదనస్య నిగ్రహాత్ పినాకపాణిం పతిమాప్తుమిచ్ఛతి.

వ్యా. ఇయమితి:—మానినీ ఇన్ద్రాణీప్రభృతీరతిశయ్య వర్తితవ్యమిత్యభిమానవతీ, ఇయం పార్వత్యధిశ్రియోఽధికైశ్వర్యాన్, మహేన్ద్రప్రభృతీనిన్ద్రాదీం, శ్చతస్రూణాం దిశామీశానిన్ద్రవరుణయమకుబేరాన్ 'తద్ధితార్థ-' ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః. అవమత్యావధూయ మదనస్య నిగ్రహాన్నిబర్హణాద్ధేతోః అకాముకత్వాదిత్యర్థః. రూపేణ సౌన్దర్యేణ హార్యో వశీకరణయోగ్యో న భవతీతి తమరూపహార్యం పినాకః పాణౌ యస్య తం పినాకపాణిం హరం 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః' ఇతి సాధుః. పతిం భర్తారమాప్తుమిచ్ఛతి ఏతేన సంకల్పావస్థా సూచితా.

అసహ్యహుంకారనివర్తితః పురా పురారిమప్రాప్తముఖశ్శిలీముఖః,
ఇమాంహృదివ్యాయతపాతమక్షిణోద్విశీర్ణమూర్తేరపిపుష్పధన్వనః.

వ్యా. ఆసహ్యేతి.—పురా పూర్వమసహ్యేన సోఢుమశక్యేన హుంకారేణ రౌద్రేణ నివర్తితః అత ఏవ పురారిం హరమప్రాప్తముఖోఽప్రాప్తఫలో విశీర్ణమూర్తేర్నష్టశరీరస్యాపి పుష్పధన్వనః కామస్య శిలీముఖో బాణ ఇమాం పార్వతీం హృది వ్యాయతః సుదూరావగాఢ ఇతి యావత్. తాదృశాత్పాతః ప్రహారో యస్మిన్ కర్మణి

తత్తథాఽక్షిణోదకర్శత్ దగ్ధదేహస్యాపి మార్గణో లగ్నః. వి. 'మృదుః సర్వత్ర బాధ్యతే' ఇతి భావః. అనేన 'వివృణ్వతీ శైలసుతాఽపి భావమ్' ఇత్యత్రోక్తం చక్షుః ప్రీతి మనఃసఙ్గాఖ్యమవస్థాద్వయమనన్తరావస్థోపయోగితయాఽనూద్య కార్శ్యావస్థాసూచితా.

తదాప్రభృత్యున్మదనా పితుర్గృహే లలాటికాచన్దనధూసరాలకా,
న జాతు బాలా లభతే స్మ నిర్వృతిం తుషారసంఘాతశిలాతలేష్వపి.

వ్యా. తదేతి.—తదేతి చ్ఛేదః తదా ప్రభృతి తత ఆరభ్యేత్యర్థః. సప్తమ్యర్థస్యాపి దాప్రత్యయస్య పఞ్చమ్యర్థే లక్షణా ప్రభృతియోగే పఞ్చమీనియమాత్, పితుర్గృహే ఉన్మదనోత్కటమన్మథా, లలాటస్యాలంకారో లలాటికా తిలకః 'కర్ణలలాటాత్ కనలంకారే' ఇతి కన్ప్రత్యయః. తస్యాశ్చన్దనేన ధూసరా ధూసరవర్ణా అలకాశ్చూర్ణకున్తలా యస్యాః సా తథోక్తా బాలా పార్వతీ జాతు కదాచిదపి తుషారసంఘాతాస్తుషారఘనాస్తఏవ శిలాస్తాసాం తలేష్వపరిభాగేష్వపి నిర్వృతిం సుఖం న లభతే స్మ; ఏతేనారత్యపరసంజ్ఞావిషయవిద్వేషావస్థా ద్వాదశావస్థాపక్షే సంజ్వరశ్చ వ్యజ్యతే.

ఉపాత్తవర్ణే చరితే పినాకినస్సబాష్పకణ్ఠస్ఖలితైః పదైరియమ్,
అనేకశః కిన్నరరాజకన్యకా వనాన్తసంగీతసఖీరరోదయత్. 56

వ్యా. ఉపాత్తేతి.—పినాకినః శంభోశ్చరితే త్రిపురవిజయాదిచేష్టిత ఉపాత్తవర్ణే ప్రారబ్ధగీతక్రమే. ని. 'గీతక్రమే స్తుతౌ వేదే వర్ణశబ్దః ప్రయుజ్యతే' ఇతి హలాయుధః. సబాష్పే గద్గదే - కణ్ఠే స్ఖలితైర్విశ్లిష్టైః పదైః సుప్తిఙన్తరూపైః కరణైః వనాన్తే - సంగీతేన నిమిత్తేన - సఖీర్వయస్యాః, కిన్నరరాజకన్యకా, అనేకశో బహుశో ఽరోదయదశ్రుమోక్షమకారయత్ - హరచరితగానజనితమదనవేదనామేనాం వీక్ష్య కిన్నర్యోఽపి రురుదురితి భావః. అత్ర వర్ణస్ఖలనలక్షణకార్యోక్త్యా పునఃపునస్తత్కారణీభూతమూర్ఛావస్థాప్రాదుర్భావో వ్యజ్యతేఽన్యథా సఖీరోదనానుపపత్తేరితి. ద్వాదశావస్థాపక్షే తు ప్రలాపావస్థా చ వ్యజ్యతే.వి.'ప్రలాపో గుణకీర్తనమ్' ఇత్యాలంకారికాః.

త్రిభాగశేషాసు నిశాసు చక్షణం నిమీల్య నేత్రే సహసా వ్యబుధ్యత,
క్వ నీలకణ్ఠ వ్రజసీత్యలక్ష్యవాగసత్యకణ్ఠార్పితబాహుబన్ధనా. 57

వ్యా. త్రిభాగేతి.—కించేతి చార్థః శిష్యత ఇతి శేషః కర్మణి ఘఞ్ - త్రిభ్యో భాగేభ్యః - శేషాస్వవశిష్టాసు - యద్వా గాత్రేస్త్రియామత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్తృతీయో భాగస్త్రిభాగః సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వమిష్యతే - యథా 'శతాంశః' 'సహస్రాంశః' ఇతి. త్రిభాగః శేషో యాసాం తాసు నిశాసు క్షణం క్షణమాత్రం. నేత్రే నిమీల్య మీలయిత్వా సహసా సద్యః హే నీలకణ్ఠ క్వ వ్రజసి కుత్ర గచ్ఛసీత్యలక్ష్యా నిర్విషయా - వాగ్వచనం - యస్యాః సా తథోక్తా తథాఽసత్యే మిథ్యాభూతే - కణ్ఠేఽర్పితం బాహుబన్ధనం యయా సా తథా సతీ వ్యబుధ్యత విబుద్ధవతీ. ఏతేన జాగరోన్మాదౌ సూచితౌ.

అవ. స్వప్నసాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనతదంగస్పృష్టస్పర్శాఖ్యాశ్చత్వారో విరహిణాం వినోదాః-తత్ర స్వప్నసందర్శనముక్త్వా ప్రతికృతిదర్శనమాహ.—

యదా బుధైః సర్వగతస్త్వముచ్యసే న వేత్సి భావస్థమిమం కథం జనం,
ఇతి స్వహస్తోల్లిఖితశ్చ ముగ్ధయా రహస్యుపాలభ్యత చన్ద్రశేఖరః. 58

వ్యా. యదేతి.—యదా యత ఇత్యర్థః-యదేతి హేతావిత్యుక్త్వా గణవ్యాఖ్యానేఽస్యోదాహృతత్వాత్. త్వం బుధైర్మనీషిభిః సర్వగతః సర్వవ్యాపీత్యుచ్యసే తత ఇత్యధ్యాహారః. భావే రత్యాఖ్యే తిష్ఠతీతి భావస్థా త్వయ్యనురాగిణమిత్యర్థః. ఇమం జనం ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః. కథం న వేత్సి న జానాసీతి ముగ్ధయా మూఢయా-అకిఞ్చిత్కరశ్చిత్రగతో పాలమ్భ ఇత్యజానానయేత్యర్థః. తయా స్వహస్తేనోల్లిఖితశ్చిత్రే లిఖితశ్చంద్రశేఖరో రహస్యేకాన్తే - సఖీమాత్రసమక్షమిత్యర్థః. ఉపాలభ్యత-సాధిక్షేపముక్తశ్చ, ఉక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః. యద్యపి రహసీత్యుక్తం తథాఽపి సఖీసమక్షకరణాల్లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యత ఏవ.

యదా చ తస్యాధిగమే జగత్పతే రపశ్యదన్యం న విధిం విచిన్వతీ,
తదా సహాస్మాభిరనుజ్ఞయా గురోరియం ప్రపన్నా తపసే తపోవనమ్.

వ్యా. యదేతి.—జగత్పతేస్తస్యేశ్వరస్యాధిగమే ప్రాప్తావన్యం విధిముపాయం విచిన్వతీ మృగయమాణా యదా నాపశ్యత్తదేయం పార్వతీ గురోః పితురనుజ్ఞయాఽస్మాభిః సహ తపసే తపశ్చరితుం తపోవనం ప్రపన్నా ప్రాప్తా.

ద్రుమేషు సఖ్యా కృతజన్మసు స్వయం ఫలం తపస్సాక్షిషు దృష్టమేష్వపి,
న చ ప్రరోహాభిముఖోఽపి దృశ్యతే మనోరథోఽస్యాః శశిమౌలిసంశ్రయః.

వ్యా. ద్రుమేష్వితి.—సఖ్యా పార్వత్యా స్వయం కృతం జన్మ యేషాం తేషు స్వయం రోపితేష్విత్యర్థః. తపసః సాక్షిషు సాక్షాద్ద్రష్టృష్వేషు ద్రుమేష్వపి ఫలం దృష్టం లబ్ధం జనితమిత్యర్థః. అస్యాః పార్వత్యాః శశిమౌలిసంశ్రయశ్చన్ద్రశేఖరవిషయో మనోరథస్తు ప్రరోహాభిముఖోఽఙ్కురోన్ముఖోఽపి న దృశ్యతే. ని. 'ప్రరోహస్త్వఙ్కురోఽఙ్కురః' ఇతి వైజయన్తీ. స్వయం రోపితవృక్షఫలకాలేఽప్యస్యా మనోరథస్య నాఙ్కురోదయోఽప్యస్తి ఫలాశా తు దూరాపాస్తేత్యర్థః.

న వేద్మి స ప్రార్థితదుర్లభః కదా సఖీభిరస్రోత్తరమీక్షితామిమామ్,
తపఃకృశామభ్యుపపత్స్యతే సఖీం వృషేవ సీతాం తదవగ్రహక్షతామ్.

వ్యా. న వేద్మీతి.—ప్రార్థితః సన్ దుర్లభః ప్రార్థితదుర్లభః స దేవస్తపఃకృశాం తపసా కృశాం క్షీణామత ఏవ సఖీభిరస్రోత్తరమశ్రుప్రధానం యథా భవతి తథేక్షితామిమాం నః సఖీం తస్యేన్ద్రస్యావగ్రహేణానావృష్ట్యా క్షతాం పీడితామ్. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' ఇత్యమరః. సీతాం కృష్టభువం. ని, 'సీతా లాఙ్గలపద్ధతిః' ఇత్యమరః. వృషా వాసవ ఇవ. ని. 'వాసవో వృత్రహా వృషా' ఇత్యమరః.

కదాఽభ్యుపపత్స్యతే కదాఽనుగ్రహీష్యతి. న వేద్మి. అత్ర వాక్యార్థః కర్మ. తదవగ్రహీష్యతామిత్యత్రావగ్రహీష్యతామిత్యనేనైవ గతార్థత్వే తత్పదస్య వైయర్థ్యాపత్తేస్తదితిభిన్నం పదం వేద్మీత్యస్య కర్మేతి యుక్తముత్పశ్యామః.

అగూఢసద్భావమితీఙ్గితజ్ఞయా నివేదితో నైష్ఠికసున్దరస్తయా,
అయీతి వామేవ పరిహాసపూర్వముమా సఖ్యాభిహితా సహర్ష లక్షణః. 62

వ్యా. అగూఢేతి.—ఇఙ్గితజ్ఞయా పార్వతీహృదయాభిజ్ఞయా. ని. 'ఇఙ్గితం హృద్గతో భావః' ఇతి సజ్జనః. తయా గౌరీసఖ్యా ఇత్యేవమగూఢసద్భావం ప్రకాశితసదభిప్రాయం యథా తథా, నివేదితో జ్ఞాపితో నిష్ఠా మరణమవధిర్యస్య స నైష్ఠికో యావజ్జీవబ్రహ్మచారీ-సున్దరో విలాసీ-నైష్ఠికశ్చాసౌ సున్దరశ్చేతి తథోక్తః. ద్వయోరన్యతరస్య విశేషణత్వవివక్షాయాం విశేషణసమాసః. కిం తు నైష్ఠికత్వ విశేషణేన కామిత్వవిరోధః-అథవా దేవస్యాలౌకికమహిమత్వాదుభయం తాత్త్వికమితి న విరోధః అవ్యంజితం-హర్షలక్షణం ముఖరాగాది హర్షలిఙ్గం - యస్య తథాభూతః సన్ అయి గౌరి-అయీతి కోమలామన్త్రణే ఇదం త్వత్సఖీభాషితమేవం సత్యం కిమిత్యర్థః. పరిహాసః కేలిర్వా. ని. 'ద్రవకేలి పరీహాసాః' ఇత్యమరః. ఇత్యేవముమామపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్.

అథాగ్రహస్తే ముకులీకృతాఙ్గులౌ సమర్పయన్తీ స్ఫటికాక్షమాలికామ్,
కథఞ్చిదద్రేస్తనయా మితాక్షరం చిరవ్యవస్థాపితవాగభాషత. 63

వ్యా. అథేతి —అథానన్తరమద్రేస్తనయా పార్వతీ ముకులీకృతాఙ్గులౌ సంపుటీకృతాఙ్గులౌ అగ్రశ్చాసౌ హస్తశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః - 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదాత్' ఇతి వామనః - తస్మిన్నగ్రహస్తే స్ఫటికానామక్షమాలికాం జపమాలికామర్పయన్త్యాముఞ్చతీ కథంచిన్మహతా కష్టేన చిరవ్యవస్థాపితవాక్ చిరేణ స్వీకృతవాక్ -ఏతేన లజ్జోపరోధో వ్యజ్యతే. మితాక్షరం పరిమితవర్ణం యథా తథా అభాషత బభాషే.

అథ. కిమువాచేత్యాహ.—

యథాశ్రుతం వేదవిదాంవర త్వయా జనోఽయముచ్చైః పదలఙ్ఘనోత్సుకః,
తపః కిలేదం తదవాప్తిసాధనం మనోరథానామగతిర్న విద్యతే. 64

వ్యా. యథేతి.—హే వేదవిదాం వర వైదికశ్రేష్ఠ త్వయా యథా శ్రుతం సమ్యక్ శ్రుతం శ్రుతార్థమేవాహ - అయం జనః స్వయమిత్యర్థః. ఉచ్చైః పదస్య శివలాభరూపోన్నతస్థానస్య - లఙ్ఘన ఆక్రమణ - ఉత్సుకః కిమత్రాయం క్రమిత్యత్రాహ-ఇదం తపస్తదవాప్తేస్తస్యోచ్చైః పదస్యావాప్తేః ప్రాప్తేః - సాధనం కిల - కిలేత్యలీకే - అతితుచ్ఛత్వాదసాధకమేవేత్యర్థః. తర్హి త్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్య దురాశా మాం న ముఞ్చతీత్యాశయేనాహ - మనోరథానాం కామానామగతిరవిషయో న విద్యతే - న హి స్వశక్తిపర్యాలోచనయా కామాః ప్రవర్తన్త ఇతి భావః.

అథాహ వర్ణీ విదితో మహేశ్వర స్తదర్థినీ త్వం పునరేవ వర్తసే,
అమఙ్గలాభ్యాసరతిం విచిన్త్య తం తవానువృత్తిం న చ కర్తుముత్సహే.

వ్యా. అథేతి.—అథ, వర్ణీ బ్రహ్మచారీ ని. 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' ఇత్యమరః. ఆహ - ఉవాచేత్యర్థః. 'ఆహేతి భూతార్థే లట్ ప్రయోగో భ్రాన్తిమూలః' ఇత్యాహ వామనః. కిమిత్యాహ-మహేశ్వరో మహాదేవో, విదితః మయా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. బుద్ధ్యర్థత్వాద్వర్తమానే క్తప్రత్యయః - తద్యోగాత్, షష్ఠీ చ-యేన త్వం ప్రాక్ భగ్నమనోరథా కృతేతి భావః. పునరేవ త్వం తమీశ్వరమర్థయసే తదర్థిన్యేవ తత్కామైవ ప్రవర్తసే - తత్ప్రభావమనుభూయాపీతి భావః. అనుసరణే కో దోష స్తత్రాహ-అమఙ్గలాభ్యాసే౽మఙ్గలాచారే - రతిర్యస్య తథోక్తం తం ఈశ్వరం విచిన్త్య విచార్య తవానువృత్తిమనుసరణం - కర్తుం నోత్సహే - నానుమన్తుం శక్నోమీత్యర్థః.

అవస్తునిర్బన్ధపరే కథం ను తే కరో౽యమాముక్తవివాహకౌతుకః,
కరేణశమ్భోర్వలయీకృతాహినాసహిష్యతేతత్ప్రథమావలమ్బనమ్.

వ్యా. అవస్త్వితి —అవస్తుని తుచ్ఛవస్తుని-నిర్బన్ధో౽భినివేశః-పరం ప్రధానం-యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః అవస్తునిర్బన్ధపరే పార్వతి ఆముక్తమాసఞ్జితం వివాహే-యత్ కౌతుకం హస్తసూత్రం - తద్యస్య స తే౽యం కరః. ని. 'కౌతుకం మఙ్గలే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇతి శాశ్వతః. వలయీకృతాహినా భూషణీకృతసర్పేణ శంభోర్మహాదేవస్య కరేణ కరణభూతేన తదేవ ప్రథమం తత్ప్రథమమ్ - అపరిచితత్వాదతిభయంకరమితి భావః-తచ్చ తదవలమ్బనం గ్రహణంచేతి - కథం ను సహిష్యతే-న కథంచిదపి సహిష్యత ఇత్యర్థః. అగ్రతో యద్భావి తద్దూరే౽వతిష్ఠతాం. ప్రథమం కరగ్రహ ఏవ దుస్సహ ఇతిభావః.

త్వమేవ తావత్పరిచిన్తయ స్వయం కదాచిదేతే యది యోగమర్హతః,
వధూదుకూలం కలహంసలక్షణం గజాజినం శోణితబిన్దువర్షి చ. 67

వ్యా. త్వమేవేతి.—హే గౌరి త్వమేవ స్వయమాత్మనా తావదితి మాత్రార్థే-యావన్మాత్రం విచారణీయం తావన్మాత్రమిత్యర్థః. ఇదమేవోదాహృతం చ గణవ్యాఖ్యానే - పరిచిన్తయ పర్యాలోచయ కిమితి కలహంసలక్షణం కలహంసచిహ్నం. ని. 'చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్' ఇత్యమరః. వధ్వా నవోఢాయా దుకూలం వధూదుకూలం. ని. 'వధూః స్నుషా నవోఢా స్త్రీ' ఇతి విశ్వః. తథా శోణితబిన్దూన్ వర్షతీతి తథోక్తమ్ ఆర్ద్రమిత్యర్థః. గజాజినం చ కృత్తివాసశ్చ తత్పినాకిన ఇత్యాశయః. ఏతే కదాచిజ్జాత్వపి యోగం సంగతిమర్హతో యద్యర్హతః కిమ్ ఏతత్త్వమేవ చిన్తయేతి పూర్వేణాన్వయః. పాణిగ్రహణకాలే వధూవరయోర్వస్త్రాన్తగ్రన్థిః క్రియతే కృత్తివాససా పాణిపీడనే తు దుకూలధారిణ్యాస్తవ కథం సంఘటిష్యత ? ఇతి భావః.

చతుష్క-పుష్పప్రకరావకీర్ణయోఃపరోఽపి కో నామ తవానుమన్యతే,
అలక్తకాఙ్కాని పదాని పాదయోర్వికీర్ణకేశాసు పరేతభూమిషు. 63

వ్యా. చతుష్కేతి.—చతుష్కే గృహవిశేషే యః పుష్పప్రకరస్తత్రావకీర్ణయోర్న్యస్తయోః కుసుమాస్తృతదివ్యభవనభూసఞ్చారోచితయోరిత్యర్థః. తవ పాదయోరలక్తకాఙ్కాని లాక్షారఞ్జితాని పదాని పాదాకారాణి పాదన్యాసచిహ్నాని. ని. 'పదం శబ్దే చ వాక్యే చ వ్యవసాయాపదేశయోః పాదతచ్చిహ్నయోః' ఇతి విశ్వః. వికీర్ణా విక్షిప్తాః కేశాః శవశిరోరుహాః యాసు తాసు వికీర్ణకేశాసు 'అతత్ స్థం తత్రదృష్టం చ' ఇతి వచనాత్ 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న ఙీప్. పరేతభూమిషు ప్రేతభూమిషు శ్మశానేష్విత్యర్థః. పరోఽపి శత్రురపి కో నామానుమన్యతే న కోఽపీత్యర్థః. నామేతి కుత్సాయామ్. పినాకపాణిపాణిగ్రహణే తస్య పరేతభూసఞ్చారిత్వేన సాహచర్యాత్తవాపి తత్ర సఞ్చారోఽవశ్యంభావీతి భావః.

అయుక్తరూపం కిమతఃపరం వద త్రినేత్రవక్షః సులభం తవాపియత్,
స్తనద్వయేఽస్మిన్ హరిచన్దనాస్పదే పదం చితాభస్మరజః కరిష్యతి.

వ్యా. అయుక్తేతి.—త్రినేత్రవక్షః-త్ర్యమ్బకాలిఙ్గనమిత్యర్థః తవ తత్సంబన్ధితయా సులభమపి సుప్రాపం చ భవతీతి శేషః. తవేతి శేషే షష్ఠీ 'న లోకావ్యయ' ఇత్యాదినా కృద్యోగలక్షణషష్ఠ్యా నిషేధాత్. అతఃపరమస్మాత్త్రినేత్రవక్షోలాభాదన్యదయుక్తరూపమత్యన్తాయుక్తం కిం వద న కిఞ్చిదిత్యర్థః 'ప్రశంసాయాం రూపప్' ఇతి రూపప్ ప్రత్యయః. కుతః యద్యస్మాత్ కారణాద్ధరిచన్దనాస్పదే హరిచన్దనస్యాస్పదే స్థానభూతే ఽస్మిన్ స్తనద్వయే చితాభస్మ శ్మశానభస్మ తదేవ రజశ్చూర్ణం కర్తృ,పదం కరిష్యతి పదం నిధాస్యతి భర్తుర్భవస్య భస్మాఙ్గరాగాదితి భావః.

ఇయంచ తేఽన్యా పురతో విడమ్బనా యదూఢయా వారణరాజహార్యయా,
విలోక్య వృద్ధోక్షమధిష్ఠితం త్వయా మహాజనః స్మేరముఖో భవిష్యతి.

వా. ఇయమితి.—ఇయం చ తే తవ, పురత ఆదావేవాన్యా విడమ్బనా - పరిహాస ఇత్యర్థః. కా సేత్యత్రాహ-ఊఢయా పరిణీతయా వహేః కర్మణి క్తః. వారణరాజహార్యయా త్వయాఽధిష్ఠితమారూఢం వృద్ధముక్షాణం వృద్ధోక్షమ్ 'అచతుర.' ఇత్యాదినా నిపాతః. విలోక్య మహాజనః సాధుజనః స్మేరముఖః స్మితముఖో భవిష్యత్యుపహసిష్యతి యత్ ఇయమితి పూర్వేణ సంబన్ధః-స్మేరేతి 'నమికమ్పిస్మ్యజస-' ఇత్యాదినా రప్రత్యయః.

ద్వయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం సమాగమప్రార్థనయా పినాకినః,
కలా చ సా కాన్తిమతీ కలావతస్త్వమస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ.

వ్యా. ద్వయమితి.—పినాకిన ఈశ్వరస్య, సమాగమప్రార్థనయా ప్రాప్తికామనయా-క్రియమాణేతి శేషః సంప్రతి ద్వయం శోచనీయతాం శోచ్యత్వం గతం. కిం తదాహ - సా ప్రాగేవ హరశిరోగతా - అత్ర సేతి ప్రసిద్ధార్థత్వాన్నయచ్ఛబ్దాపేక్షా-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే. వి. 'ప్రక్రాన్తప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దో యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి. కాన్తిమతీ నిత్యయోగే మతుప్. కలావతశ్చన్ద్రస్య కలా షోడశో భాగశ్చాస్య లోకస్య నేత్రకౌముదీ - నేత్రానన్దినీత్యర్థః. త్వం చ కాన్తిమతీత్వనేత్రకౌముదీత్వవిశేషణయోరుభయత్రాప్యన్వయః; ప్రాగేకైవ శోచ్యా సంప్రతి తు త్వమప్యపరేతి ద్వయం శోచ్యమితి పిణ్డితార్థః. శోచ్యత్వం చ నికృష్టాశ్రయణాదితి భావః.

అవ. 'కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతమ్, బాన్ధవాః కులమిచ్ఛన్తి మృష్టాన్నమితరే జనాః' ఇతి లోకానామాభాషణమ్; తత్ర కిఞ్చిదపి నాస్తీత్యాహ.—

వపుర్విరూపాక్షమలక్ష్యజన్మతా దిగమ్బరత్వేన నివేదితం వసు,
వరేషు యద్బాలమృగాక్షి మృగ్యతే తదస్తి కిం వ్యస్తమపి త్రిలోచనే.

వ్యా. వపురితి.—వపుస్తావదస్య విరూపాణి వికృతరూపాణ్యక్షీణి నేత్రాణి యస్య తద్విరూపాక్షం 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః. వైరూప్యం చ త్రినేత్రత్వాదితి క్షీరస్వామీ. అతో న సౌన్దర్యవార్తాపీత్యర్థః. అలక్ష్యమజ్ఞాతం జన్మ యస్య భావస్తత్తా కులమపి న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. 'అలక్షితా జనిః' ఇతి పాఠే జనిరుత్పత్తిరలక్షితా న జ్ఞాతా. నీ. 'జనిరుత్పత్తిరుద్భవః' ఇత్యమరః వసు విత్తం దిగమ్బరత్వేనైవ నివేదితం నాస్తీతి జ్ఞాపితమిత్యర్థః. యది విత్తం భవతి అతో జ్ఞేయం నిర్ధనోఽయమితి కిం బహునా హే బాలమృగాక్షి పార్వతి వరేషు వోఢృషు. ని. 'వరౌ జామాతృవోఢారౌ' ఇతి విశ్వః. యద్రూపవిత్తాదికం మృగ్యతే కన్యాతద్బన్ధుభిరన్విష్యతే తత్త్రిలోచనే త్ర్యమ్బకే వ్యస్తమ్ ఏకమపి సమస్తం మాభూదితి భావః. అస్తి కిమ్ నాస్త్యేవేత్యర్థః.

నివర్తయాస్మాదసదీప్సితాన్మనః క్వ తద్విధస్త్వం క్వ చ పుణ్యలక్షణా,
అపేక్ష్యతే సాధుజనేన వైదికీ శ్మశానశూలస్య న యూపసత్క్రియా.

వ్యా. నివర్తయేతి.—అస్మాదసదీప్సితాదనిష్టమనోరథాన్మనో నివర్తయ నివారయ సా పూర్వోక్తా విధా ప్రకారో యస్య తథోక్తః అమఙ్గలశీల ఇత్యర్థః. క్వ మహదన్తరమిత్యర్థః. పుణ్యలక్షణా ప్రశస్తభాగ్యచిహ్నా త్వం చ క్వ. అతో న తవాయమర్హ ఇత్యర్థః. తథా హి సాధుజనేన. ని. 'సాధుర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాభిధేయవత్' ఇతి విశ్వః. శ్మశానశూలస్య శ్మశానభూమినిఖాతస్య వధ్యశఙ్కోర్వైదికీ వేదోక్తా యూపో నామ పశుబన్ధనసాధనభూతః సంస్కృతదారువిశేషస్తస్య సత్క్రియా

ప్రోక్షణాభ్యుక్షణాదిసంస్కారో యూపసత్క్రియా సాపేక్ష్యతే నేష్యతే. యథా శ్మశానశూలే యూపసత్క్రియా న క్రియతే తథా త్వమపి తస్మై న ఘటస ఇతి తాత్పర్యార్థః.

ఇతి ద్విజాతౌ ప్రతికూలవాదిని ప్రవేపమానాధరలక్ష్యకోపయా,
వికుఞ్చితభ్రూలతమాహితే తయా విలోచనే తిర్యగుపాన్తలోహితే.

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యేవం ప్రకారేణ ద్విజాతౌ ద్విజే ప్రతికూలవాదిని సతి ప్రవేపమానేన చఞ్చలేనాధరేణాధరోష్ఠేన లక్ష్యోఽనుమేయః కోపః క్రోధో యస్యాస్తథోక్తయా తయా పార్వత్యోపాన్తలోహితే ప్రాన్తరక్తే విలోచనే వికుఞ్చితే కుటిలితే భ్రూలతే యస్మిం స్తత్తథా సభ్రూభఙ్గమిత్యర్థః. తిర్యక్ సాచ్యాహితే నిహితే అనాదరాత్తిర్యగీక్షితేత్యర్థః.

ఉవాచ చైనం పరమార్థతో హరం న వేత్సి నూనం యత ఏవమాత్థ మామ్,
అలోకసామాన్యమచిన్త్యహేతుకం ద్విషన్తి మన్దాశ్చరితం మహాత్మనామ్.

వ్యా. ఉవాచేతి.—అథైనం బ్రహ్మచారిణం ఉవాచ చ కిమితి.—పరమార్థతస్తత్త్వతో హరం న వేత్సి న జానాసి నూనం కుతః. యతో మామేవముక్తయా రీత్యాఽఽత్థ బ్రవీషి 'బ్రువః పఞ్చానామాదితః.' ఇతి రూపసిద్ధిః. అజ్ఞానాదేవాయం శివద్వేషస్తవేత్యాశయేనాహ - మన్దా మూఢాః. ని. 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దా' ఇత్యమరః. లోకసామాన్యం ఇతరజనసాధారణం న భవతీత్యలోకసామాన్య మచిన్త్యహేతుకం దుర్బోధకారణకం మహాత్మనాం చరితం ద్విషన్తి హేత్వపరిజ్ఞానాద్దూషయన్తి. విద్వాంసస్తు కోఽప్యత్ర హేతురస్తీతి బహుమన్యన్త ఇత్యర్థః.

విపత్ప్రతీకారపరేణ మఙ్గలం నిషేవ్యతే భూతిసముత్సుకేన వా,
జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషః సతః కిమేభిరాశోపహతాత్మవృత్తిభిః. 76

అవ. సంప్రతి 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' ఇత్యాద్యుక్తం దూషణజాతం 'విపద్' ఇత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైః పరిహర్తుమారభతే.—

వ్యా. విపదితి.—విపత్ప్రతీకారపరేణ అనర్థపరిహారార్థినేత్యర్థః. 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' ఇతి దీర్ఘః. భూతిసముత్సుకేనైశ్వర్యకామేన వా మఙ్గలం గన్ధమాల్యాదికం నిషేవ్యతే. శరణే రక్షణే సాధుః శరణ్యః. 'తత్ర సాధుః ఇతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః. జగతః శరణ్యస్తస్య జగచ్ఛరణ్యస్య నిరాశిషో నిరభిలాషస్య సతః శివస్య. ని. 'ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం విప్రవాక్యాభిలాషయోః' ఇతి శాశ్వతః. ఆశయా తృష్ణయోపహతా దూషితాఽఽత్మవృత్తిరన్తః

రణవృత్తిర్యేషాం తైరేభిర్మంగలైః కిం వృథే త్యర్థః. పూర్వం మఙ్గలమిత్యేకవచనస్య జాత్యభిప్రాయత్వాదేభిరితి బహువచనేన పరామర్శో న విరుధ్యతే - ఇష్టావాప్త్యనిష్టపరిహారార్థినో హి మఙ్గలాచారసమ్బన్ధః. తదుభయాసంస్పృష్టస్య తు యథా కథఞ్చిదాస్తాం కో దోష ఇత్యర్థః. ఏతేన 'అమఙ్గలాభ్యాసరతిమ్' ఇత్యుక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అకించనః సన్ ప్రభవస్స సంపదాం త్రిలోకనాథః పితృసద్మగోచరః,
స భీమరూపః శివ ఇత్యుదీర్యతే న సన్తి యాథార్థ్యవిదః పినాకినః.

వ్యా. అకిఞ్చనేతి.—స హరః న విద్యతే కిఞ్చన ద్రవ్యం యస్య సోఽకిఞ్చనో దరిద్రః సన్ సంపదాం ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం పితృసద్మగోచరః శ్మశానాశ్రయః సన్ త్రయాణాం లోకానాం నాథః. 'తద్ధితార్థ' ఇత్యాదినోత్తర పదసమాసః. స దేవో భీమరూపో భయంకరాకారః సన్ శివః సౌమ్యరూప ఇత్యుదీర్యతే ఉచ్యతే. అతః పినాకినో హరస్య యథాభూతోఽర్థో యథార్థస్తస్య భావో యాథార్థ్యం తత్త్వం తస్య విదో న సన్తి; లోకోత్తరమహిమ్నో నిర్లేపస్య యథాకథంచిదవస్థానం న దోషాయేతి భావః. ఏతేన 'అవస్తు నిర్బన్ధపరే' ఇతి పరిహృతం వేదితవ్యమ్.

విభూషణోద్భాసి పినద్ధభోగి వా గజాజినాలమ్బి దుకూలధారి వా,
కపాలి వా స్యాదథవేన్దుశేఖరం న విశ్వమూర్తేరవధార్యతే వపుః.

అవ. దేవస్య లౌకికమలౌకికం చ ప్రసాధనం నాస్తీత్యాశయేనాహ.—

వ్యా. విభూషణేతి.—విశ్వం మూర్తిర్యస్యేతి విశ్వమూర్తేరష్టమూర్తేః శివస్య. వపుః శరీరం విభూషణైరుద్భాసత ఇతి విభూషణోద్భాసి స్యాత్ పినద్ధభోగ్యాముక్తభుజఙ్గమం వా స్యాత్ పినద్ధేతి నహ్యతేరపి పూర్వాత్ కర్మణి క్తః. 'వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః' ఇత్యకారలోపః. గజాజినాలమ్బి స్యాత్ అథవా దుకూలధారి స్యాత్ కపాలమస్యాస్తీతి కపాలి బ్రహ్మశిరః కపాలశేఖరం వా స్యాత్ ఇన్దుశేఖరం వా స్యాత్ నావధార్యతే న నిర్ధార్యతే; సర్వం సంభవతీత్యర్థః. ఏతేన 'త్వమేవ తావ' దితి శ్లోకోక్తం ప్రత్యుక్తమితి జ్ఞేయమ్.

అవ. "అయుక్తరూపం కిమతః పరం వద" ఇతి శ్లోకోక్తం ప్రత్యాహ.—

తదఙ్గసంసర్గమవాప్య కల్పతే ధ్రువం చితాభస్మరజో విశుద్ధయే,
తథాహి నృత్యాభినయక్రియాచ్యుతం విలిప్యతే మౌలిభిరమ్బరౌకసామ్.

వ్యా. తదితి.—తస్య శివస్యాఙ్గం తస్య సంసర్గమవాప్యాసాద్య చితాభస్మైవ రజః విశుద్ధయే కల్పతే అలం పర్యాప్నోతీత్యర్థః. అలమర్థయోగాత్ 'నమః స్వస్తి స్వాహా' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. ధ్రువం శోధకత్వం ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణమే

వాహ—కథాహి ప్రసిద్ధమేవేత్యర్థః. నృత్యే తాణ్డవే యోఽభినయోఽర్థవ్యఞ్జకచేష్టా విశేషః. స ఏవ క్రియా తయా నిమిత్తేన చ్యుతం పతితం చితాభస్మ రజ ఇతి శేషః. అమ్బరౌకసాం దేవానాం మౌళిభిర్విలిప్యతే ధ్రియతే అశుద్ధం చేత్ కథమిన్ద్రాదిభి ర్ధ్రియేతేత్యర్థాపత్తిరనుమానం వా ప్రమాణమిత్యర్థః.

అవ. యదుక్తం 'దిగంబరత్వేన నివేదితం వసు, ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడంబ' నేత్యాదిచ తత్రోత్తరమాహ:—

అసంపద స్తస్య వృషేణ గచ్ఛతః ప్రభిన్నదిగ్వారణవాహనో వృషా,
కరోతి పాదావుపగమ్య మౌళినా వినిద్రమన్దార రజోఽరుణాఙ్గులీ.

వ్యా. అసంపదఇతి.—ప్రభిన్నో మదస్రావీ దిగ్వారణో దిగ్గజో వా హనం యస్య సః. ఐరావతేనోఢ ఇత్యర్థః. వృషా దేవేన్ద్రోఽసంపదో దరిద్రస్య వృషేణ గచ్ఛతో వృషభారూఢస్య తస్యేశ్వరస్య పాదౌ మౌలినా ముకుటేనోపగమ్య ప్రణమ్యేత్యర్థః. వినిద్రాణాం వికసితానాం మందారాణాం కల్పతరుకుసుమానాం రజోభిః పరాగైః. అరుణా అఙ్గుళయో యయోస్తౌ తథోక్తౌ కరోతి; దిగ్గజారోహిణా మిన్ద్రాదీనామపి వన్ద్యస్యేన్దుమౌలేః కిం సంపదా వృషారోహణే వా కో దోషః ? ఇత్యర్థః.

అవ. యదుక్తమ్ 'అలక్ష్యజన్మతా' ఇతి తత్రోత్తరమాహ —

వివక్షతా దోషమపి చ్యుతాత్మనాత్వయైకమీశం ప్రతి సాధుభాషితమ్,
యమామనన్త్యాత్మభువోఽపి కారణంకథం స లక్ష్యప్రభవో భవిష్యతి.

వ్యా. వివక్షతేతి.—చ్యుతాత్మనా నష్టస్వభావేనాత ఏవ దోషం దూషణం వివక్షతా వక్తుమిచ్ఛతాఽపి త్వయేశం ప్రత్యేకమ్ 'అలక్ష్యజన్మతా' ఇత్యేతదేకమ్. వచ ఇత్యర్థః. సాధు భాషితం సమ్యగుక్తం. కుతః. యమీశ్వర మాత్మభువోఽపి బ్రహ్మణో ఽపి. ని. 'బ్రహ్మాత్మభూః సురజ్యేష్ఠః' ఇత్యమరః. కారణమామనన్త్యుదాహరన్తి. విద్వాంస ఇతి శేషః 'పాఘ్రాధ్మాస్థామ్నా దాణ్' ఇత్యాదినా మనాదేశః. స ఈశ్వరః. కథం లక్ష్యప్రభవో లక్ష్యజన్మా భవిష్యతి; అనాదినిధనస్య భగవతః కారణ శఙ్కాకలఙ్కశ్చ నాన్వీయత ఇత్యర్థః.

అలం వివాదేన యథా శ్రుతస్త్వయాతథావిధస్తావదశేషమస్తు సః,
మమాత్ర భావైకరసం మనః స్థితంన కామవృత్తిర్వచనీయమీక్షతే.

వ్యా. అలమితి.—అథవా వివాదేన కలహేనాలం త్వయా యథా యేన కారేణ స ఈశ్వరః. శ్రుతోఽశేషం కార్త్స్న్యేన తథావిధస్తావత్ తథాప్రకార

ఏవాస్తు. మను మనస్త్వత్రేశ్వరే భావః శృఙ్గార ఏకోఽద్వితీయో రస ఆస్వాద్యో యస్య తత్తథా స్థితం తథా హి. కామవృత్తిః స్వేచ్ఛావ్యవహారీ వచనీయమస్థానసఙ్గాపవాదం నేక్షతే న విచారయతి. న హి స్వేచ్ఛాసంచారిణో లోకాపవాదాద్బిభ్యతీతి భావః.

నివార్యతామాలి కిమప్యయం వటుః పునర్వివక్షుః స్ఫురితోత్తరాధరః,
న కేవలం యో మహతోఽపభాషతే శృణోతి తస్మాదపి యస్స పాపభాక్.

వ్యా. నివార్యతామితి.—హే ఆలి సఖి. ని. 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చ' ఇత్యమరః. స్ఫురితోత్తరాధరః స్ఫురణభూయిష్ఠోఽయం వటుర్మాణవకః. పునః కిమపి వివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛుః బ్రువః సన్నన్తాదుప్రత్యయః. నివార్యతాం తర్హి వక్తుమేవ కథం న దదాసీత్యాహ. తథాహి యో మహతః పూజ్యానపభాషతేఽపవదతి న కేవలం స పాపభాగ్ భవతి. కిం తు తస్మాదపభాషమాణాత్ పురుషాద్యః శృణోతి సోఽపి పాపభాగ్ భవతీతి శేషః. అత్ర స్మృతిః. 'గురోః ప్రాప్తః పరీవాదో న శ్రోతవ్యః కథం చన, కర్ణౌ తత్ర పిధాతవ్యౌ గన్తవ్యం వా తతోఽన్యతః' ఇతి.

అవ. సంప్రతి గన్తవ్యపక్షమాశ్రయతే.—

ఇతో గమిష్యామ్యథవేతి వాదినీ చచాల బాలా స్తనభిన్నవల్కలా,
స్వరూపమాస్థాయ చ తాం కృతస్మితః సమాలలమ్బే వృషరాజకేతనః

వ్యా. ఇత ఇతి.—అథవేతోఽన్యత్ర గమిష్యామీతి వాదినీ వదన్తీ స్తనాభ్యాం భిన్నవల్కలా రయవశాత్ కుచస్రస్తచీరా బాలా పార్వతీ చచాల; వృషరాజకేతనో వృషభధ్వజశ్చ స్వరూపమాస్థాయ నిజరూపమాశ్రిత్య కృతస్మితః సన్ తాం పార్వతీం సమాలలమ్బే జగ్రాహ.

తం వీక్ష్య వేపథుమతీ సరసాఙ్గయష్టిర్నిక్షేపణాయ పదముద్ధృతముద్వహన్తీ,
మార్గాచలవ్యతికరాకులితేవ సిన్ధుః శైలాధిరాజతనయా న యయౌ న తస్థౌ.

వ్యా. తమితి.—తం దేవం వీక్ష్య వేపథుమతీ కమ్పవతీ సరసాఙ్గయష్టిః స్విన్నగాత్రీ మహాదేవదర్శనేన దేవ్యాః సాత్వికభావోదయ ఉక్తః. నిక్షేపణాయాన్యత్ర విన్యాసాయోద్ధృతముత్క్షిప్తం పదమఙ్ఘ్రిముద్వహన్తీ శైలాధిరాజతనయా పార్వతీ మార్గేఽచలస్తస్య వ్యతికరేణ సమాహత్యా అవరోధనేనేతి యావత్. ఆకులితా సంభ్రమితా సిన్ధుర్నదీవ. ని. 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సిన్ధుర్నా సరితి స్త్రియామ్' ఇత్యమరః. న యయౌ న తస్థౌ లజ్జయేతి భావః. వసన్తతిలకావృత్తమేతత్.

అద్యప్రభృత్యవనతాఙ్గితవాస్మి దాసః క్రీత స్తపోభిరితివాదినిచన్ద్రమౌళౌ,
అహ్నాయసానియమజం క్లమముత్ససర్జ క్లేశః ఫలేనహిపునర్నవతాంవిధత్తే.

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే
మహాకావ్యే పఞ్చమస్సర్గః.

వ్యా. అద్యేతి.—చన్ద్రమౌళౌ శివే హే అవనతాఙ్గి పార్వతి అద్యప్రభృతి అస్మాద్దినాదారభ్యేత్యర్థః. ప్రభృతియోగాదద్యేతి సప్తమ్యర్థవాచినా పఞ్చమ్యర్థో లక్ష్యతే. తవ తపోభిః క్రీతః, 'దాసృ దానే' దాసత ఆత్మానం దదాతీతి దాసోఽస్మీతి వాదిని వదతి సతి సా దేవ్యహ్నాయ సపది. ని. 'స్రాక్ఝటిత్యఞ్జసాఽహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. నియమజం తపోజన్యం క్లమం క్లేశముత్ససర్జ ఫలప్రాప్త్యా క్లేశం విసస్మారేత్యర్థః. తథాహి—క్లేశః ఫలేన ఫలసిద్ధ్యా పునర్నవతాం విధత్తే పూర్వవదేవాక్లిష్టతామాపాదయతీత్యర్థః. సఫలః క్లేశో న క్లేశ ఇతి భావః.

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరి విరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాళిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే రతివిలాపో నామ
పఞ్చమ సర్గః.

శ్రీః

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

షష్ఠస్సర్గః.

అథ విశ్వాత్మనే గౌరీ సందిదేశ మిథః సఖీమ్,
దాతా మే భూభృతాం నాథః ప్రమాణీక్రియతామితి. 1

వ్యా. అథేతి.—అథ దేవదేవానుగ్రహానన్తరం గౌరీ పార్వతీ విశ్వ మాత్మా స్వరూపం యస్యేతి విశ్వస్యాత్మేతి వా. విశ్వాత్మనే శివాయ మిథో రహసి. ని 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః. సఖీం సందిదేశాతిససర్జ క్రియామాత్రప్రయోగేఽపి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. కిమితి భూభృతాం నాథో హిమవాన్ మే మమ దాతా సః ప్రమాణీక్రియతామితి దాతృత్వేన ప్రమాణీక్రియతామిత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. పిత్రా దీయమానాయాః పరిగ్రహో మమ మహాననుగ్రహ ఇతి భావః.

తయా వ్యాహృతసందేశా సా బభౌ నిభృతా ప్రియే,
చూతయష్టిరివాభ్యాశే మధౌ పరభృతోన్ముఖీ. 2

వ్యా. తయేతి.—తయా సఖ్యా సఖీముఖేనేత్యర్థః. వ్యాహృతసందేశోక్త వాచికా ప్రియే హరవిషయే నిభృతా నిశ్చలా పరమాసక్తేత్యర్థః. సా గౌరీ మధౌ వసన్తే నిభృతా స్థిరా పరభృతయా కోకిలయోన్ముఖీ ముఖరా పరభృతోన్ముఖీ ముఖశబ్దేనాభిభాషణవ్యాపారో లక్ష్యతే. తథా చ పరభృతాముఖేన వ్యాహరన్తీత్యర్థః. పరభృతేతి క్రియాశబ్దవివక్షాయాం 'జాతేరస్త్రీ' ఇతి ఙీష్ ప్రత్యయో న భవతి. తయేత్యుపమేయస్య వ్యస్తత్వాదుపమానవాచిపరభృతాశబ్దస్య సమాసః సోఢవ్యః అథవా భృద్భరణం సంపదాదిత్వాత్క్విప్ పరైర్భృద్యస్యాస్తయా పరభృతేతి వ్యాసేన వ్యాఖ్యేయం. పదమఞ్జరీకారస్తు పరైర్భ్రియత ఇతి కర్మణి క్విపమాహ.—చూతయష్టిశ్చూతశాఖేవాభ్యాశేఽన్తికే బభౌ. 'సదేశాభ్యాశ సవిధసమర్యాదసవేశవత్, ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమ్' ఇత్యమరః.

స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ విసృజ్య కథమప్యుమామ్,
ఋషీన్ జ్యోతిర్మయాన్ సప్త సస్మార స్మరశాసనః. 3

వ్యా. స ఇతి.— స ప్రకృతః శాస్తీతి శాసనః బహులగ్రహణాత్ కర్తరి ల్యుట్. స్మరస్య శాసన ఈశ్వరస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ తథా కరిష్యామీత్యుక్త్వేత్యర్థః. ఉమాం కథమపి కృచ్ఛ్రేణ విసృజ్య తత్ర గాఢానురాగత్వాదితి భావః. జ్యోతిర్మయాం స్తేజోరూపాన్ సప్తర్షీన్ సస్మార స్మృతవాన్.

తే ప్రభామణ్డలైర్వ్యోమ ద్యోతయన్తస్తపోధనాః,
సారున్ధతీకాస్సపది ప్రాదురాసన్ పురః ప్రభోః. 4

వ్యా. త ఇతి— తే తప ఏవ ధనం యేషాం తే తపోధనాః తే సప్తర్షయః ప్రభామణ్డలైస్తేజఃపుఞ్జైర్వ్యోమాకాశం ద్యోతయన్తః ప్రకాశయన్తః అరున్ధత్యా సహ వర్తన్త ఇతి సారున్ధతీకాః సన్తః. 'నద్యృతశ్చ' ఇతి కప్. సపది ప్రభోరీశ్వరస్య పురః పురోభాగే ప్రాదురాసన్ ప్రత్యక్షా బభూవుః.

ఇతః పరం షడ్భిః శ్లోకైస్తానేవ మునీన్ వర్ణయతి.—

ఆప్లుతాస్తీరమన్దారకుసుమోత్కిరవీచిషు,
వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేషు దిఙ్నాగమదగన్ధిషు. 5

వ్యా. ఆప్లుతా ఇతి.—ఉత్కిరన్తి విక్షిపన్తీత్యుత్కిరాః. 'ఇగుపధ' ఇత్యాదినా కప్రత్యయః. తీరే యే మన్దారాః కల్పవృక్షాస్తేషాం కుసుమానాముత్కిరా వీచయస్తరఙ్గా యేషాం తేషు దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం మదగన్ధో యేష్వితి తథోక్తేషు వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేషు ఆకాశగఙ్గాస్రోతస్సు ఆప్లుతాః స్నాతాః.

ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని బిభ్రతో హైమవల్కలాః,
రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం కల్పవృక్షా ఇవాశ్రితాః. 6

వ్యా. ముక్తేతి.—ముక్తానాం మౌక్తికానాం యజ్ఞోపవీతాని ముక్తామయానీత్యర్థః. బిభ్రతో దధానాః హేమమయాని వల్కలాని యేషాం తే హైమవల్కలాః, రత్నమయాన్యక్షసూత్రాణి యేషాం తే రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం ప్రవ్రజనం 'వ్రజ యజోర్భావే క్యప్' ఇతి క్యప్. ఆశ్రితాః కల్పవృక్షా ఇవ స్థితాః; అత్ర చతుర్థాశ్రమవాచినా ప్రవ్రజ్యాశబ్దేన వానప్రస్థాశ్రమో లక్ష్యతే. 'జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః' ఇతి సపత్నీకత్వాభిధానాత్. 'సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయా వానుగతోఽపి సన్' ఇతి వానప్రస్థస్యోభయథా స్మరణాత్.

అధః ప్రస్థాపితాశ్వేన సమావర్జితకేతునా,
సహస్రరశ్మినా సాక్షాత్ సప్రణామముదీక్షితాః. 7

వ్యా. అధ ఇతి.—అధఃప్రస్థాపితాశ్వేన సూర్యమండలోపరివర్తిత్వాత్ సప్తర్షిమణ్డలస్యేతి భావః. సమావర్జితకేతునా తన్మణ్డలాఘాతశఙ్కయా నామితధ్వజేన సహస్ర

రశ్మినా సూర్యేణ సాక్షాత్ స్వయమేవ సప్రణామముదీక్షితాః గమనాభ్యనుజ్ఞాదాన పర్యన్తమిత్యర్థః. భగవతః సూర్యస్యాప్యుపాస్యా ఇతి భావః.

ఆసక్తబాహులతయా సార్ధముద్ధృతయా భువా,
మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః ప్రలయాపది. 8

వ్యా. ఆసక్తేతి.—పునః కిం విధాః ప్రలయాపది కల్పాన్తసంకట ఆసక్తబాహులతయా దంష్ట్రాయామితి శేషః. ఉద్ధృతయా దంష్ట్రయేతి శేషః. భువా సార్ధం ధరణ్యా సహ మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః మహాప్రలయేఽప్యవినాశిన ఇత్యర్థః.

సర్గశేషప్రణయనాద్విశ్వయోనేరనన్తరమ్,
పురాతనాః పురావిద్భిర్ధాతార ఇతి కీర్తితాః. 9

వ్యా. సర్గేతి.—విశ్వయోనేర్బ్రహ్మణోఽనన్తరం సర్గశేషస్య ప్రణయనాత్ బ్రహ్మసృష్టావశిష్టసృష్టేః కరణాద్ధేతోరిత్యర్థః. పురావిద్భిః పురాణవేదిభిర్వ్యాసాదిభిః పురాతనా ధాతార ఇతి కీర్తితాః. విశ్వయోనేరితి సంబన్ధమాత్రే షష్ఠీ తస్యానన్తరమితి భాష్యే దర్శనాత్. అపాదానత్వవివక్షాయాం తు పఞ్చమీ. 'అయమదఃశబ్దో యథా శబ్దావృత్తాదనన్తరస్యే' తి శాబరభాష్యే దర్శనాత్. తథా 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా వేదాధ్యాయాదనన్తరమ్' ఇత్యాచార్యాః. కవిశ్చ 'పురాణపత్త్రాపగమాదనన్తరమ్' ఇతి; ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ప్రాక్తనానాం విశుద్ధానాం పరిపాకముపేయుషామ్,
తపసాముపభుఞ్జానాః ఫలాన్యపి తపస్వినః. 10

వ్యా. ప్రాక్తనానామితి.—ప్రాక్తనానాం జన్మాన్తరభవానాం విశుద్ధానాం నిర్మలానాం పరిపాకం ఫలదానోన్ముఖత్వముపేయుషాం గతానాం, తపసాం ఫలాన్యుపభుఞ్జానా అపి తపస్వినః తపోనిష్ఠాః. ప్రారబ్ధభోగినో నిస్పృహాశ్చేతి భావః. కులకమ్.

తేషాం మధ్యగతా సాధ్వీ పత్యుః పాదార్పితేక్షణా,
సాక్షాదివ తపఃసిద్ధిర్బభాసే బహ్వరున్ధతీ. 11

వ్యా. తేషామితి.—తేషామృషీణాం మధ్యగతా సాధ్వీ పతివ్రతా అత ఏవ పత్యుర్వసిష్ఠస్య పాదయోరర్పితేక్షణా నివిష్టదృష్టిరరున్ధతీ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షా తపస్సిద్ధిరివ తేషామేవేతి శేషః. తేషాం మధ్యగతేతి లిఙ్గవచనాదిసామ్యాదియముపమా బహుభూయిష్ఠం బభాసే భాతిస్మ.

తామగౌరవభేదేన మునీంశ్చాపశ్యదీశ్వరః,
స్త్రీపుమానిత్యనాస్థైషా వృత్తం హి మహితం సతామ్. 12

వ్యా. తామితి.—ఈశ్వరో భగవాంస్తామరుంధతీం మునీంశ్చ గౌరవభేదేన సమానప్రతిపత్త్యాఽపశ్యద్ద్రష్టవాన్ న చాయమవివేక ఇత్యాహ-హి యస్మాత్ స్త్రీ పుమాంశ్చేత్యేషాఽనాస్థా స్త్రీపుంభేదో న వివక్షితః కింతు సతాం సాధూనాం వృత్తం చరిత్రమేవ మహితం పూజ్యం. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లిఙ్గం న చ వయః' ఇతి భావః.

తద్దర్శనాదభూచ్ఛంభోర్భూయాన్ దారార్థమాదరః,
క్రియాణాం ఖలు ధర్మ్యాణాం సత్పత్న్యో మూలకారణమ్. 13

వ్యా. తదితి.—తద్దర్శనాదరుంధతీదర్శనాచ్ఛంభోర్దారార్థం దారపరిగ్రహార్థమాదరో భూయాన్ బహుతరోఽభూత్. నను దారాః కుత్రోపయుజ్యన్త ఇత్యత్రాహ - ధర్మ్యాణాం ధర్మాదనపేతానాం 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః. క్రియాణామిజ్యాదీనాం సత్యః పతివ్రతాః. పత్న్యః సత్పత్న్యః 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే' ఇతి ఙీప్. నకారశ్చ మూలకారణం ఖలు.

ధర్మేణాపి పదం శర్వే కారితే పార్వతీం ప్రతి,
పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్యోచ్ఛ్వసితం మనః. 14

వ్యా. ధర్మేణేతి.—ధర్మేణ దారసంజిఘృక్షాలక్షణేనాపి కర్త్రా శర్వ ఈశ్వరే పార్వతీం ప్రతి పదం కారితే సతి 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి శర్వస్యాణి కర్తుః కర్మత్వం. పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్య మన ఉచ్ఛ్వసితం పునరుజ్జీవనావకాశో భవతీతి సప్రత్యాశమభూదిత్యర్థః.

అథ తే మునయః సర్వే మానయిత్వా జగద్గురుమ్,
ఇదమాచురనూచానాః ప్రీతికణ్టకితత్వచః. 15

వ్యా. అథేతి.—అథానూచానాః సాఙ్గవేదప్రవక్తారః. ని. 'అనూచానః ప్రవచనే సాఙ్గేఽధీతీ గురోస్తు యః' ఇత్యమరః. 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' ఇతి నిపాతః. ప్రీత్యా కణ్టకితాః పులకితాస్త్వచో యేషాం తే తథోక్తాః. తే సర్వే మునయో జగద్గురుం హరం మానయిత్వా పూజయిత్వేదం వక్ష్యమాణమాచుః.

యద్బ్రహ్మ సమ్యగామ్నాతం యదగ్నౌ విధినా హుతమ్,
యచ్చ తప్తం తపస్తస్య విపక్వం ఫలమద్య నః. 16

వ్యా. యదితి.—బ్రహ్మ వేదః ని. 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యమరః. సమ్యఙ్నియమపూర్వకమామ్నాతమధీతమితి యత్ అగ్నౌ విధినా హుతమితి యత్ తపశ్చాన్ద్రాయణాదికం తప్తమితి చ యత్తస్యాధ్యయనేజ్యాతపోరూపస్య అత్రామత్ర యసాధ్యస్య కృత్స్నస్యాపి కర్మణ ఇత్యర్థః. సముదాయాఽభిప్రాయక మేకవచనమన్య

థాఽవృత్త్యాఽన్వయప్రసఙ్గాత్. న చ నపుంసకైకవద్భావోఽనపుంసకేనేతి నియమాత్. ఫలం కార్యం అద్య నోఽస్మాకం విపక్వం సునిష్పన్నమిత్యర్థః. కర్మణి క్తః 'పచో వః' ఇతి నిష్ఠాతస్య వత్వమ్.

అవ. తదేవ ఫలమాహ.—

యదధ్యక్షేణ జగతాం వయమారోపితాస్త్వయా,
మనోరథస్యావిషయం మనోవిషయమాత్మనః. 17

వ్యా. యదితి.—యద్యస్మాత్ కారణాజ్జగతామధ్యక్షేణాధిపేన త్వయా వయం మనోరథస్యాభిలాషస్యావిషయమగోచరమాత్మనః స్వస్య మనోవిషయం మనోదేశమారోపితాః ప్రాపితాః తస్మాద్విపక్వం ఫలమితి పూర్వేణ సంబన్ధః. సకలజగదధ్యక్షస్య భగవతోఽపి వయమన్వేష్యా భవామ ఇతి పరమోత్కృష్టా వయమితి భావః.

అవ. తదేవోపపాదయతి.—

యస్య చేతసి వర్తేథాః స తావత్కృతినాం వరః,
కిం పునర్బ్రహ్మయోనేర్యస్తవ చేతసి వర్తతే. 18

వ్యా. యస్యేతి.—యస్య జనస్య చేతసి వర్తేథాః. యేన స్మర్యస ఇత్యర్థః. స తావత్ స ఏవ కృతినాం కృతకృత్యానాం వరః శ్రేష్ఠః. బ్రహ్మణో వేదస్య వేధసో వా యోనేః కారణస్య. యద్వా వేదప్రమాణకస్య తవ చేతసి యో వర్తతే త్వయా స్మర్యత ఇత్యర్థః. కిం పునః స కృతినాం వర ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

సత్యమర్కాచ్చ సోమాచ్చ పరమధ్యాస్మహే పదమ్,
అద్య తూచ్చైస్తరం తాభ్యాం స్మరణానుగ్రహాత్తవ. 19

వ్యా. సత్యమితి.—అర్కాత్ సూర్యాచ్చ సోమాచ్చన్ద్రాచ్చ పరముచ్చైః పదం స్థానమధ్యాస్మహేఽధితిష్ఠామః వయమితి శేషః. సత్యమ్ 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వమ్. అద్య తు తవ కర్తుః స్మరణమేవానుగ్రహః ప్రసాద స్తస్మాద్ధేతోః తాభ్యామర్కేన్దుభ్యాముచ్చైస్తరమత్యుచ్చంపదమ్ అధ్యాస్మహే ఇతి సంబన్ధః. ఉచ్చైస్తరమితి ద్రవ్యప్రకర్షత్వాన్నామ్ ప్రత్యయః.

త్వత్సంభావితమాత్మానం బహుమన్యామహే వయమ్,
ప్రాయః ప్రత్యయమాధత్తే స్వగుణేషూత్తమాదరః. 20

వ్యా. త్వదితి.—వయం త్వయా సంభావితం సత్కృతం త్వత్సంభావితమాత్మానమాత్మస్వరూపం బహ్వధికం యథా తథా మన్యామహే. తథాహి ఉత్తమాదరః సత్పురుషకర్తృకః సత్కారః. స్వగుణేషు విషయే ప్రాయేణ భూమ్నా ప్రత్యయం విశ్వాసమాధత్తే జనయతి. సర్వస్యాపి మహాజనపరిగ్రహ ఏవ పూజ్యతాహేతురిత్యర్థః.

యా నః ప్రీతిర్విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవా,
సా కిమావేద్యతే తుభ్యమన్తరాత్మాఽసి దేహినామ్. 21

వ్యా. యేతి.—హే విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవాత్త్వత్కర్తృకస్మరణజన్యా నోఽస్మాకం యా ప్రీతిః. సా ప్రీతిస్తుభ్యం కిమావేద్యతే కిమర్థం నివేద్యతే. తథా హి—దేహినాం ప్రాణినామన్తరాత్మాఽన్తర్యామ్యసి సర్వసాక్షిణా త్వయాఽస్మత్ప్రీతిరనావేదితాఽపి జ్ఞాయత ఏవ యతస్తతో న బుద్ధబోధనం సంభవతీతి భావః.

సాక్షాద్దృష్టోఽసి న పునర్విద్మస్త్వాం వయమఞ్జసా,
ప్రసీద కథయాత్మానం న ధియాం పథి వర్తసే. 22

వ్యా. సాక్షాదితి.—హే దేవ, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షేణ దృష్టోఽసి అఞ్జసా పునస్తత్త్వతస్తు త్వాం వయం న విద్మః. దృశ్యమానస్య రూపస్యాతాత్త్వికత్వాదితి భావః. అతః ప్రసీదానుగృహాణ ఆత్మానం నిజస్వరూపం కథయ. న చాకథితం తత్సుబోధమిత్యాహ-ధియాం బుద్ధీనాం పథి న వర్తసే. అతస్త్వయైవ త్వద్రూపం కథనీయమిత్యర్థః.

అవ. తాత్త్వికం రూపం తావదాస్తాం న దృశ్యమానమపి రూపం తత్త్వతో రూపయితుం శక్యమిత్యాహ.—

కిం యేన సృజసి వ్యక్తముత యేన బిభర్షి తత్,
అథ విశ్వస్య సంహర్తా భాగః కతమ ఏష తే. 23

వ్యా. కిమితి.—హే దేవ ఏష దృశ్యమానస్తే భాగో మూర్తిః. కిం యేన భాగేన వ్యక్తం ప్రపఞ్చం సృజసి సః. యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్ సర్వత్ర తచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. ఉత యేన భాగేన తద్వ్యక్తం బిభర్షి పాలయసి. స వా. కిమాదయః సందేహే. కతమః బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరేష్వయం కతమో భాగస్తదుచ్యతామిత్యర్థః.

అవ. నను హర ఇత్యేవం నిశ్చయాత్ కథమయం సంశయస్తత్రాహ.—

అథవా సుమహత్యేషా ప్రార్థనా దేవ తిష్ఠతు,
చిన్తితోపస్థితాంస్తావచ్ఛాధి నః కరవామ కిమ్. 24

వ్యా. అథవేతి.—అథవా హే దేవ సుమహతీ గుహ్యతమత్వాదతిదుర్లభేత్యర్థః. ఏషా ప్రార్థనా నిజరూపనిరూపణప్రార్థనా తిష్ఠతు కిం తు చిన్తితేన చిన్తితా ఏవోపస్థితా శ్చిన్తితోపస్థితా స్తాన్నోఽస్మాంస్తావచ్ఛాధ్యాజ్ఞాపయ కిం కరవామ ప్రార్థనాయాం లోట్. అలమప్రస్తుతేన ప్రస్తుతే తావన్నియుఙ్క్ష్వేత్యర్థః.

అథ మౌలిగతస్యేన్దోర్విశదైర్దశనాంశుభిః,
ఉపచిన్వన్ ప్రభాం తన్వీం ప్రత్యాహ పరమేశ్వరః. 25

వ్యా. అథేతి.—అథ పరమేశ్వరో మౌళిగతస్యేన్దోస్తన్వీమల్పాం కలామాత్రత్వాదితి భావః. ప్రభాం కాన్తిం విశదైః శుభ్రైర్దశనాంశుభిరుపచిన్వన్ వర్ధయన్ ప్రత్యాహ ప్రత్యువాచేత్యర్థః.

విదితం వో యథా స్వార్థా న మే కాశ్చిత్ ప్రవృత్తయః,
నను మూర్తిభిరష్టాభిరిత్థంభూతోఽస్మి సూచితః. 26

వ్యా. విదితమితి.—హే మునయః కాశ్చిదపి మే ప్రవృత్తయో వ్యాపారాః స్వార్థా న భవన్తి యథా తథా వో యుష్మాకం విదితం. వాక్యార్థః కర్మ బుద్ధ్యర్థత్వాద్వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ షష్ఠీ ప్రవృత్తిపారార్థ్యే ప్రమాణమాహ-అష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్థంభూత మిమం ప్రకారం పరార్థ ప్రవృత్తిరూపం ప్రాప్తః. 'భూప్రాప్తౌ' ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః. సూచితో జ్ఞాపితోఽస్మి మత్స్వమూర్తిచేష్టయా స్వపారార్థ్యమనుమేయ మిత్యర్థః.

సోఽహం తృష్ణాతురైర్వృష్టిం విద్యుత్వానివ చాతకైః,
అరివిప్రకృతైర్దేవైః ప్రసూతిం ప్రతి యాచితః. 27

వ్యా. సోఽహమితి.—స పరార్థవృత్తిరహం తృష్ణాతురైశ్చాతకైర్వృష్టిం విద్యుత్వాన్ మేఘ ఇవారివిప్రకృతైశ్శత్రుపీడితైర్దేవైః. ప్రసూతిం పుత్రోత్పాదనం ప్రతి యాచితః యాచతేర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః.

అత ఆహర్తు మిచ్ఛామి పార్వతీమాత్మజన్మనే,
ఉత్పత్తయే హవిర్భోక్తుర్యజమాన ఇవారణిమ్. 28

వ్యా. అతఇతి.—అతః సురప్రార్థితత్వాద్ధేతో రాత్మజన్మనే పుత్రాయ పుత్రముత్పాదయితు మిత్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. పార్వతీం యజమానో యష్టా 'పూఙ్యజోః శానన్' ఇతి శానన్ప్రత్యయః. హవిర్భోక్తురగ్నేరుత్పత్తయేఽరణిం మన్థనదారువిశేషమివ. ని. 'నిర్మన్థ్య దారుణి త్వరణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః, ఆహర్తుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛామి.

తామస్మదర్థే యుష్మాభిర్యాచితవ్యో హిమాలయః,
విక్రియాయై న కల్పన్తే సంబన్ధాః సదనుష్ఠితాః. 29

వ్యా. తామితి.—అస్మదర్థేఽస్మత్ప్రయోజనే నిమిత్తే సతి యుష్మాభిస్తాం పార్వతీం హిమాలయో హిమవాన్ యాచితవ్యః యాచేర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి తవ్యప్రత్యయః. ఆవశ్యకం చైతదిత్యాహ-సద్భిః సత్పురుషైరనుష్ఠితాః సంఘటితాః సంబన్ధా యానాదయో విక్రియాయై వైకల్యోత్పాదనాయ న కల్పన్తే న పర్యాప్నువన్తి న సమర్థా ఇత్యర్థః. అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ.

అవ. న చాహం లౌల్యాత్ స్త్రియమిచ్ఛామి కిం తు దేవోపకారాయ. - యద్యేవం నిఖిలదేవేషు విద్యమానేషు హిమగిరేః శిలాభూతస్య కన్యాపరిణయేచ్ఛా కథమిత్యుక్తే స ఏవ మే శ్లాఘ్యసంబన్ధోఽత్ర భవాన్హిమవానిత్యాహ.—

ఉన్నతేన స్థితిమతా ధురముద్వహతా భువః,
తేన యోజితసంబన్ధం విత్త మామప్యవఞ్చితమ్. 30

వ్యా. ఉన్నతేనేతి.—ఉన్నతేన ప్రాంశునా ప్రసిద్ధేన చ, స్థితిమతా ప్రతిష్ఠావతా, భువో, ధురం భారముద్వహతా నిర్వాహకేణేత్యర్థః. తేన హిమవతా, యోజితః సంఘటితః, సంబన్ధో యౌనసంబన్ధో యస్య తం మామప్యవఞ్చితమవ్యామోహితం విత్త జానీత 'విద జ్ఞానే' ఇతి ధాతోర్లోట్.

అవ. తర్హి స కిం వాచ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

ఏవం వాచ్యస్స కన్యార్థమితి వో నోపదిశ్యతే,
భవత్ప్రణీతమాచారమామనన్తి హి సాధవః. 31

వ్యా. ఏవమితి.—కన్యార్థం కన్యాప్రదానాయ, స హిమవానేవం వాచ్య ఇతి, వో యుష్మభ్యం, నోపదిశ్యతే;యతః హి యస్మాత్, సాధవో విద్వాంసో, భవద్భిః ప్రణీతం స్మృతిరూపేణ నిబద్ధమాచారమామనన్త్యుపదిశన్తి; న హి స్వయముపదేష్టారః పరోపదేశమపేక్షన్త ఇత్యర్థః.

ఆర్యాఽప్యరున్ధతీ తత్ర వ్యాపారం కర్తుమర్హతి,
ప్రాయేణైవంవిధే కార్యే పురన్ధ్రీణాం ప్రగల్భతా. 32

వ్యా. ఆర్యేతి.—ఆర్యా పూజ్యా, అరున్ధత్యపి, తత్ర వివాహకృత్యే, వ్యాపారం సాహాయ్యం, కర్తుమర్హతి. తథాహి, ప్రాయేణ ప్రాచుర్యేణైవంవిధే కార్యే వివాహాదికార్యే - దుర్ఘట ఇత్యర్థః. పురన్ధ్రీణాం కుటుమ్బినీనాం. ని. 'స్యాత్తు కుటుమ్బినీ పురన్ధ్రీ' ఇత్యమరః. ప్రగల్భతా చాతుర్యమ్; స్త్రీప్రధానేషు కృత్యేషు స్త్రీణామేవ ఘటనాపాటవమితి భావః.

తత్ ప్రయాతౌషధిప్రస్థం సిద్ధయే హిమవత్పురమ్,
మహాకోశీప్రపాతేఽస్మిన్ సఙ్గమః పునరేవ నః. 33

వ్యా. తదితి.—తత్తస్మాత్కారణాత్, ఓషధిప్రస్థం నామ, హిమవత్పురం హిమవన్నగరం సిద్ధయే కార్యసిద్ధ్యర్థం, ప్రయాత గచ్ఛత అస్మిన్ పురోవర్తిని, మహాకోశీ నామ తత్రత్యా కాచిన్నదీ తస్యాః- ప్రపాతే భృగావేవ-సా నదీ యత్ర పతతి తస్మిన్నిత్యర్థః. ని. 'ప్రపాతస్తు తటో భృగుః' ఇత్యమరః. నోఽస్మాకం పునః సంగమః- అస్త్వితి శేషః. భగవత్సమాగమం ప్రతిపాలయన్నహమిహైవ నివత్స్యామీత్యర్థః.

తస్మిన్సంయమినామాద్యే జాతే పరిణయోన్ముఖే,
జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః. 34

వ్యా. తస్మిన్నితి.—సంయమినాం యోగినామాద్యే తస్మిన్నీశ్వరే పరిణయోన్ముఖే వివాహోత్సుకే జాతే సతి ప్రజాపతేరిమే ప్రాజాపత్యాః బ్రహ్మపుత్త్రా ఇత్యర్థః. తపస్వినో మునయః పరిగ్రహైః పత్నీభిర్వ్రీడాం గార్హస్థ్యనిమిత్తామిత్యర్థః. ని. 'పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహః' ఇత్యమరః. జహుస్తత్యజుః జహాతేర్లిటి రూపమ్. న హి సమానగుణదోషేషు వ్రీడాగమోఽస్తీతి భావః.

తతః పరమమిత్యుక్త్వా ప్రతస్థే మునిమణ్డలమ్,
భగవానపి సంప్రాప్తః ప్రథమోద్దిష్టమాస్పదమ్. 35

వ్యా. తత ఇతి.—తతోఽనన్తరం, మునిమణ్డలం మునిసమూహః పరమమిత్యుక్త్వా ఓమిత్యుక్త్వా అనుమన్యేత్యర్థః. అవ్యయమేతత్. ని. 'ఓమేవం పరమం మతమ్' ఇత్యమరః. ప్రతస్థే భగవానీశ్వరోఽపి ప్రథమోద్దిష్టం పూర్వసంకేతితమాస్పదం స్థానం మహాకోశీప్రపాతం సంప్రాప్తః.

తే చాకాశమసిశ్యామముత్పత్య పరమర్షయః,
ఆసేదురోషధిప్రస్థం మనసా సమరంహసః. 36

వ్యా. తఇతి.—మనసా సమరంహసో మనస్తుల్యవేగాస్తే పరమర్షయశ్చ పూర్వశ్లోకోక్తేశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః, అసివచ్ఛ్యామం నీలమాకాశం ఖం ప్రత్యుత్పత్యౌషధిప్రస్థం హిమవత్పురమాసేదుః సద్యః ప్రాపురిత్యర్థః.

అవ. ఇతః పరం దశభిః శ్లోకైరోషధిప్రస్థమేవ వర్ణయతి.—

అలకామతివాహ్యేవ వసతిం వసుసంపదామ్,
స్వర్గాభిష్యన్దవమనం కృత్వేవోపనివేశితమ్. 37

వ్యా. అలకామితి.—వసుసంపదాం ధనసమృద్ధీనాం, వసతిం స్థానమలకాం కుబేరనగరీమతివాహ్యాఽపరిచ్ఛిద్యేతి యావత్. ఉపనివేశితమివ స్థితం, తథా, స్వర్గస్యాభిష్యన్దోఽతిరేకః-అతిరిక్తజన ఇతి యావత్. తస్య వమనం నిఃసారణం కృత్వోపనివేశితమివ స్థితమ్. ఉభయత్రాపి కౌటిల్యః. పి. 'భూతపూర్వమభూతపూర్వం వా జనపదం పరదేశాపవాదేన స్వదేశాభిష్యన్దవమనేన వా నివేశయేత్' ఇతి; అలకామరావత్యతిశయితసమృద్ధికమిత్యర్థః.

గఙ్గాస్రోతః పరిక్షిప్తం వప్రాన్తర్జ్వలితౌషధి,
బృహన్మణిశిలాసాలం గుప్తావపి మనోహరమ్. 38

వ్యా. గఙ్గేతి.—గఙ్గాయాః-స్రోతోభిః ప్రవాహైః-పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం-తైరేవ సపరిఖమిత్యర్థః. వప్రశ్చయః - ప్రాకారచైత్యమితి యావత్. ని. 'స్యాచ్చయో వప్రమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః, తస్యాన్తర్మధ్యే - జ్వలితాః ప్రకాశమానాః ఓషధయో యస్య తత్తథోక్తం జ్వలితౌషధిత్వాద్రాత్రిషు సంచారిణాం దీపనిరపేక్షమిత్యర్థః. బృహన్విపులో మణిశిలానాం మాణిక్యానాం సాలః ప్రాకారో యస్య తత్తథోక్తం. ని. 'ప్రాకారో వరణః సాలః' ఇత్యమరః. అత ఏవ గుప్తావపి సంవరణేఽపి మనోహరం. అకృత్రిమదుర్గసంవరణమితి భావః.

జితసింహభయా నాగా యత్రాశ్వా బిలయోనయః,
యక్షాః కింపురుషాః పౌరా యోషితో వనదేవతాః. 39

వ్యా. జితేతి.—యత్ర పురే, నాగా గజా, జితం సింహేభ్యో భయం యైస్తే తథోక్తాః సింహాధికబలా ఇత్యర్థః. నాథస్తు 'పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తమ్' ఇత్యేతద్విరోధభయాత్ 'వీతవీతభయాః' ఇతి పపాఠ. తథా న భేతవ్యం తత్ర వనగజానాం సింహహతత్వాభిధానాత్ అత్రతోఽవధిప్రస్థగజానాం హిమవన్మహిమ్నా సింహాతిరేకసంభవేనావిరోధాదితి 'వీతవీతభయాః' ఇతి పాఠే వీతం విగతం వీతాత్ పాదాఙ్కుశకర్మభ్యాం భయం యేషాం తే తథోక్తాః స్వభావవినీతా ఇత్యర్థః. ని. 'పాదకర్మయుతం ప్రోక్తం యాతమఙ్కుశవారణమ్, ఉభయం వీతమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాదవః. అశ్వా బిలయోనయో బిలసంభవాః అన్యత్ర తు న తథేతి వైచిత్ర్యమ్. ఉక్తంచ. వి. 'అమృతాద్బ్రహ్మతో వహ్నేర్వేదేభ్యోఽణ్డాచ్చ గర్తతః, సామ్నో హయానాముత్పత్తిః సప్తధా పరికీర్తితా.' ఇతి యక్షాః ప్రసిద్ధాః కింపురుషాః కింనరాశ్చ పౌరాః పురజనాః వనదేవతా ఏవ యోషితః న తు మానుష్య ఇత్యర్థః.

శిఖరాసక్తమేఘానాం వ్యజ్యన్తే యత్ర వేశ్మనామ్,
అనుగర్జితసందిగ్ధాః కరణైర్మురజస్వనాః. 40

వ్యా. శిఖరేతి.—యత్ర పురే శిఖరేష్వాసక్తాః మేఘా యేషాం తేషాం వేశ్మనాం సంబన్ధినః అనుగర్జితాని ప్రతిగర్జితాని తైః సందిగ్ధా మురజస్వనాః కరణైస్తాలవ్యవస్థాపకైస్తాడనవిశేషైః. తదుక్తం రాజకన్దర్పేణ. వి. 'నృత్యవాదిత్రగీతానాం ప్రయోగవశభేదినామ్, సంస్థానం తాడనం రోధః కరణాని ప్రచక్షతే.' ఇతి. వ్యజ్యన్తే స్ఫుటీక్రియన్తే.

యత్ర కల్పద్రుమైరేవ విలోలవిటపాంశుకైః,
గృహయన్త్రపతాకాశ్రీరపౌరాదరనిర్మితా. 41

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర నగరే విలోలాని చఞ్చలాని విటపేష్వంశుకాని యేషాం తైః కల్పద్రుమైరేవ పౌరాదరేణ పౌరాదరం వినైవ నిర్మితా అయత్నసిద్ధే త్యర్థః. గృహేషు యాని యన్త్రాణ్యాధారదారూణి తేషు పతాకాస్తాసాం శ్రీః సంభవతీతి శేషః. తత్ర లమ్బాంశుకరాః కల్పతరవ ఏవ వైజయన్త్య ఇతి సంభావ్యన్త ఇత్యర్థః.

యత్ర స్ఫటికహర్మ్యేషు నక్తమాపానభూమిషు,
జ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాప్నువన్త్యుపహారతామ్. 42

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర పురే నక్తం రాత్రౌ స్ఫటికహర్మ్యేష్వాపానభూమిషు పానగోష్ఠీప్రదేశేషు, జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం, ప్రతిబిమ్బాన్యుపహారతాం పుష్పోపహారత్వం మౌక్తికోపహారత్వం వా ప్రాప్నువన్తి.

యత్రౌషధిప్రకాశేన నక్తం దర్శితసంచరాః,
అనభిజ్ఞాస్తమిస్రాణాం దుర్దినేష్వభిసారికాః. 43

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర పురే దుర్దినేషు మేఘచ్ఛన్నదివసేషు, నక్తమోషధీనాం తృణజ్యోతిషాం, ప్రకాశేన సంచరన్త ఏభిరితి సంచరాః పంథానః 'గోచరసంచర-' ఇత్యాదినా ఘప్రత్యయాన్తో నిపాతః - దర్శితసంచరాః ప్రకాశితమార్గా అభిసారికాః కాంతార్థిన్యః. ని. 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సా ఽభిసారికా' ఇత్యమరః. తమిస్రాణాం తమసాం కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ. అనభిజ్ఞాః తమాంసి నాభిజానన్తీత్యర్థః.

యౌవనాన్తం వయో యస్మిన్నాన్తకః కుసుమాయుధాత్,
రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా సంజ్ఞావిపర్యయః. 44

వ్యా. యౌవనాన్తమితి.—యస్మిన్ పురే వయో యౌవనాన్తం యౌవనావధికం - సర్వేఽప్యజరా ఇత్యర్థః. తథా కుసుమాయుధాత్ కామాత్ - అన్య ఇతి శేషః. అన్తకో మృత్యుర్న - అస్తీతి శేషః. విరహిణాం తాదృగ్దుఃఖోత్పాదకత్వాదన్తకత్వోపచారః. కామం వినా మృత్యుర్నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ తత్కార్యభూతమరణాభావ ఇత్యాశయేనాహ.—రతీతి - రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా, సుప్తిరేవ సంజ్ఞావిపర్యయశ్చేతనాపగమః - న తు దీర్ఘనిద్రారూప ఇత్యర్థః. అత్రత్యాః సర్వేఽజరామరా ఇతి శ్లోకతాత్పర్యార్థః. అన్తయత్యన్తం కరోతీత్యన్తకః - అన్తయతేస్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్ ణ్వుల్ప్రత్యయః.

భ్రూభేదిభిస్సకమ్పోష్ఠైర్లలితాఙ్గుళితర్జనైః,
యత్ర కోపైః కృతాః స్త్రీణామాప్రసాదార్థినః ప్రియాః. 45

వ్యా. భ్రూభేదిభిరితి.—యత్ర పురే ప్రియా యువానో భ్రూభేదిభిర్భ్రూభఙ్గవద్భిః సకమ్పా ఓష్ఠా యేషు తైర్లలితాన్యఙ్గులితర్జనాని యేషు తైః స్త్రీణాం కోపై

ర్థానామైశ్వర్యైరా ప్రసాదార్థిన ఆప్రసాదం ప్రసాదపర్యన్త మర్థినో యాచకాః కృతాః. న తు శత్రుశోషైరితి భావః.

సంతానకతరుచ్ఛాయాసుప్త విద్యాధరాధ్వగమ్,
యస్య చోపవనం బాహ్యం గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్. 46

వ్యా. సంతానకేతి.—కిం చేతి చార్థః. సంతానకతరోశ్ఛాయాసు సుప్తా విద్యాధరా దేవతావిశేషా స్తఏవాధ్వగా యస్మింస్తత్తథోక్తం గన్ధవద్గన్ధాఢ్యం గన్ధమాదనం నామ గిరిర్యస్య పురస్య బహిర్భవం బాహ్యముపవనమారామః సంతానకతరుచ్ఛాయే త్యత్ర పూర్వపదార్థబాహుల్యసంభవేఽపి 'శలభచ్ఛాయమ్' 'ఇక్షుచ్ఛాయమ్' ఇతివత్ సమర్థచ్ఛాయానిష్పత్తే స్తదపేక్షాభావాత్ 'ఛాయాబాహుళ్యే' ఇతి నపుంసకత్వం నాస్తీత్యనుసంధేయమ్. అత్ర 'గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్' ఇత్యాగన్తుకః పాఠః. ప్రాచీనపాఠస్తు 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి పుల్లిఙ్గాన్తః. అత ఏవ క్షీరస్వామినా 'గన్ధమాదనమన్యే చ' ఇత్యత్ర 'గన్ధేన మాదయతీతి గన్ధమాదన' ఇతి వ్యాఖ్యాయ ప్రయోగే చ పుల్లిఙ్గతా దృశ్యత ఇత్యాశయేనోక్తం 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి కాలిదాస ఇతి.

అథ తే మునయో దివ్యాః ప్రేక్ష్య హైమవతం పురమ్,
స్వర్గాభిసన్ధిసుకృతం వఞ్చనామివ మేనిరే. 47

వ్యా. అథేతి.—అథ తే దివి భవా దివ్యాః మునయో హిమవత ఇదం హైమవతం పురం ప్రేక్ష్య స్వర్గాభిసంధినా స్వర్గోద్దేశేన యత్ సుకృతం జ్యోతిష్టోమాద్యనుష్ఠానం తత్ స్వర్గాభిసంధిసుకృతం వఞ్చనాం ప్రతారణామివ మేనిరే; హిమవన్నగరమవేక్ష్య స్వర్గస్య పుణ్యఫలత్వం వదతా వేదేన వయం విప్రలబ్ధా ఇత్యమన్యన్తేత్యర్థః. స్వర్గాదతిరమణీయమితి భావః.

తే సద్మని గిరేర్వేగాదున్ముఖద్వాఃస్థవీక్షితాః,
అవతేరుర్జటాభారైర్లిఖితానలనిశ్చలైః, 43

వ్యా. త ఇతి.—లిఖితానలనిశ్చలైః - చిత్రగతజ్వలననిష్పన్దైరితి వేగప్రకర్షోక్తిః. జటాభారైరుపలక్షితాస్తే మునయః ద్వారం తిష్ఠన్తీతి ద్వాఃస్థా ద్వారపాలకాః ని. 'ప్రతీహారో ద్వారపాల ద్వాఃస్థ ద్వాఃస్థిత దర్శకాః' ఇత్యమరః. ఉన్ముఖైరూర్ధ్వముఖైః ద్వాఃస్థైర్వీక్షితాః సన్తః, న తు వినివారితా ఇత్యర్థః. గిరేర్హిమవతః సద్మని వేగాదవతేరురవతీర్ణవన్తః.

గగనాదవతీర్ణా సా యథావృద్ధపురస్సరా,
తోయాన్తర్భాస్కరాలీవ రేజే మునిపరమ్పరా. 49

వ్యా. గగనాదితి.— గగనాదవతీర్ణా అవరూఢా యథావృద్ధం వృద్ధానుక్రమేణ స్థితాః. పురఃసరా అగ్రేసరా యస్యాం సా తథోక్తా అనుపసర్జనాధికారాన్న ఙీప్. సా మునిపరమ్పరా మునిపఙ్క్తిః స్తోయాన్తస్తోయాభ్యన్తరే భాస్కరాలీ ప్రతిబిమ్బితార్కపఙ్క్తిరివ రేజే. ఏతేన మునీనాం తేజస్విత్వేఽపి సుఖసందర్శనం సూచయతి భాస్కరాణాం భూయిష్ఠత్వసంభావనార్థం తోయాన్తరిత్యుక్తమ్ అత ఏవ బహుత్వసిద్ధిశ్చ.

తానర్ఘ్యానర్ఘ్యమాదాయ దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ గిరిః,
నమయన్ సారగురుభిః పాదన్యాసైర్వసున్ధరామ్. 50

వ్యా. తానితి.— గిరిర్హిమవానర్ఘ్యమర్ఘార్థం జలమాదాయ సారగురుభిరన్తఃసారదుర్భరైః పాదన్యాసైర్వసున్ధరాం నమయన్నధః ప్రాపయన్ అర్ఘమర్హన్తీత్యర్ఘ్యాన్ పూజ్యాన్ దణ్డాదిత్వాద్యత్ప్రత్యయః. తాన్ మునీన్ దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ.

అవ. సంప్రతి హిమవన్తమేవ జఙ్గమస్థావరరూపద్వయసాధారణై ర్విశేషణైర్విశినష్టి —

ధాతుతామ్రాధరః ప్రాంశుర్దేవదారుబృహద్భుజః,
ప్రకృత్యైవ శిలోరస్కః సువ్యక్తో హిమవానితి. 51

వ్యా. ధాత్వితి.— ధాతువత్తామ్రోఽధరో యస్య స తథోక్తః. అన్యత్ర ధాతుశేవ తామ్రోఽధరో యస్య ప్రాంశురున్నతః. ఉభయత్రాపి సమానం దేవదారువద్బృహన్తౌ భుజౌ యస్య స తథోక్తః దేవదారవ ఏవ బృహన్తో భుజా యస్యేత్యన్యత్ర ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ శిలావదురో యస్య స శిలోరస్కః. శిలైవేత్యన్యత్ర 'ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్' ఇతి కప్. అతో హిమవానితి సువ్యక్తః వర్తమానే క్తః సత్యం స ఏవాయం హిమవానితి తద్దర్శనప్రత్యభిజ్ఞానాదవధారిత ఇత్యర్థః.

విధిప్రయుక్తసత్కారైః స్వయం మార్గస్య దర్శకః,
స తైరాక్రమయామాస శుద్ధాన్తం శుద్ధకర్మభిః. 52

వ్యా. విధీతి.— స హిమవాన్విధినా శాస్త్రేణ ప్రయుక్తసత్కారైః కృతార్చనైః శుద్ధకర్మభిరదుష్టచరితైః. శుద్ధాన్తప్రవేశార్హై రిత్యర్థః. తైర్మునిభిః స్వయం మార్గస్య దర్శయతీతి దర్శకో దర్శయితా సన్ పశ్యతేర్ణ్యన్తాణ్ణ్వుల్ ప్రత్యయః. శుద్ధాన్తమన్తఃపురమాక్రమయామాస ప్రవేశయామాసేత్యర్థః. అత్ర క్రమేరగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి' ఇత్యాదినా తైరిత్యస్య న కర్మత్వమ్.

తత్ర వేత్రాసనాసీనాన్ కృతాసనపరిగ్రహః,
ఇత్యువాచేశ్వరాన్ వాచం ప్రాఞ్జలిర్భూధరేశ్వరః. 53

వ్యా. తత్రేతి.—వేత్రం లతావిశేషః. తత్ర శుద్ధాన్తే వేత్రాసనాసీనాన్ వేత్రమయ విష్టరోపవిష్టానీశ్వరాన్ ప్రభూన్ మునీన్ భూధరేశ్వరో హిమవాన్ కృతాసనపరిగ్రహః ఉపవిష్టః సన్నిత్యర్థః. ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్ ఇత్యేవం వాచమువాచ.

అపమేఘోదయం వర్షమదృష్టకుసుమం ఫలమ్,
అతర్కితోపపన్నం వో దర్శనం ప్రతిభాతి మే. 54

వ్యా. అపేతి.—అతర్కితోపపన్నమవిచారితమేవోపగతం అత్యన్తాసంభావితమిత్యర్థః. వో యుష్మాకం దర్శనమపమేఘోదయం వర్షమనభ్రా వృష్టిస్తథాఽదృష్టం కుసుమం యస్య తత్తథోక్తం ఫలం చ తస్మై ప్రతిభాతి అతిదుర్లభలాభః సంవృత్త ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘోదయకుసుమరూపకారణయోరభావేఽపి వర్షఫలరూపకార్యయోరుదయాభిధానాద్విభావనా. మునిదర్శనస్య విశిష్టవృత్తిత్వేన చ రూపణాద్రూపకాలంకారశ్చేత్యుభయోః సంసృష్టిః.

మూఢం బుద్ధమివాత్మానం హైమీభూతమివాయసమ్,
భూమేర్దివమివారూఢం మన్యే భవదనుగ్రహాత్. 55

వ్యా. మూఢమితి.—భవదనుగ్రహాదాత్మానం మాం మూఢం బుద్ధివినాకృతం బుద్ధమివ మూఢో భూత్వా యః బుద్ధవాం స్తమివ కర్తరి క్తః. ఆయసమయోవికారం హైమీభూతమ్ ఆయసత్వం విహాయ సౌవర్ణత్వం ప్రాప్తమివేత్యర్థః. భూమేర్భూలోకాద్దివం స్వర్గమారూఢమివ మన్యే జ్ఞానరూపస్థానాన్యద్య మే పరముత్కృష్యన్త ఇతి భావః.

అద్యప్రభృతి భూతానామధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధయే,
యదధ్యాసితమర్హద్భిస్తద్ధి తీర్థం ప్రచక్షతే. 56

వ్యా. అద్యేతి.—అద్య ప్రభృతీతి ఆరభ్య భూతానాం ప్రాణినాం శుద్ధయేఽధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధ్యర్థినాం తీర్థభూతోఽస్మీత్యర్థః. భవదాగమనాదితి శేషః. హి యస్మాత్ యదర్హద్భిః సద్భిరధ్యాసితమధిష్ఠితం జుష్టమితి యావత్ తత్తీర్థం ప్రచక్షతే. ని. 'నిపానాగమయోస్తీర్థమృషిజుష్టజలే గురౌ' ఇత్యమరః.

అవైమి పూతమాత్మానం ద్వయేనైవ ద్విజోత్తమాః,
మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన ధౌతపాదామ్భసా చ వః. 57

వ్యా. అవైమీతి—హే ద్విజోత్తమాః ఆత్మానం మాం ద్వయేనైవ పూతం శుద్ధమవైమ్యవగచ్ఛామి కేన ద్వయేన మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన మన్దాకినీపాతేన వో యుష్మాకం ధౌతయోః క్షాలితయోః. పాదయోరమ్భసా చ గఙ్గాజలవత్ పాదామ్భసః పావనత్వమిత్యౌపమ్యం గమ్యతే. తచ్చ 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోః' ఇతి దీపకాలంకారః 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్' ఇతి లక్షణాత్ప్రేయోఽలంకార ఇతి కేచిత్.

జఙ్గమం ప్రైష్యభావే వః స్థావరం చరణాఙ్కితమ్,
విభక్తానుగ్రహం మన్యే ద్విరూపమపి మే వపుః. 58

వ్యా. జఙ్గమమితి.— హే మునయః ద్విరూపం జఙ్గమస్థావరాత్మకత్వాత్ ద్విప్రకారకమపి మే వపుః విభక్తానుగ్రహం విభజ్య కృతప్రసాదం మన్యే కుతః జఙ్గమం వపుర్వో యుష్మాకం ప్రైష్యభావే కైఙ్కర్యే స్థితమితి శేషః. 'ప్రాదూహోఢోఢ్యేషైష్యేషు వృద్ధిర్వక్తవ్యా' ఇతి వృద్ధిః. ని. 'నియోజ్య కిఙ్కర ప్రైష్యభుజిష్యపరిచారకాః' ఇత్యమరః. స్థావరం వపుశ్చరణాఙ్కితమ్ అయమేవ హి మహాననుగ్రహో దాసజనస్య యత్ కర్మసు నియోజనం మూర్ధ్ని పాదన్యాసశ్చేతి తాత్పర్యార్థః.

భవత్సంభావనోత్థాయ పరితోషాయ మూర్ఛతే,
అపి వ్యాప్తదిగన్తాని నాఙ్గాని ప్రభవన్తి మే. 59

వ్యా. భవదితి.—వ్యాప్తా దిగన్తా యైస్తాని వ్యాప్తదిగన్తాని మహాన్త్యపీత్యర్థః. మే మమాఙ్గాని భవత్సంభావనోత్థాయ యుష్మదనుగ్రహజన్యాయ మూర్ఛతే వ్యాప్నువతే పరితోషాయ న ప్రభవన్తి న పర్యాప్నువన్తి అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ; యథా మహాత్స్వపి మద్గాత్రేషు న మాతి తథా మే హర్షో వర్ధత ఇత్యర్థః.

న కేవలం దరీసంస్థం భాస్వతాం దర్శనేన వః,
అన్తర్గతమపాస్తం మే రజసోఽపి పరం తమః. 60

వ్యా. నేతి.—భాస్వతాం తేజస్వినాం వివస్వతాం చ వో యుష్మాకం దర్శనేన కేవలం దరీసంస్థం గుహాగతం తమో ధ్వాన్తరూపమేవ నాపాస్తమ్ కిం తు మేఽన్తర్గతమన్తరాత్మగతం రజసో రజోగుణాత్ పరమనన్తరం తమోఽజ్ఞానరూపమప్యపాస్తమ్ రజస్తు పాదన్యాసైరేవాపాస్తమితి భావః. ప్రసిద్ధైర్భాస్వద్భిర్బాహ్యం తమోఽపాస్యత ఏభిస్త్వాన్తరమపీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే.

కర్తవ్యం వో న పశ్యామి స్యాచ్చేత్ కిం నోపపద్యతే,
మన్యే మత్పావనాయైవ ప్రస్థానం భవతామిహ. 61

వ్యా. కర్తవ్యమితి.—కర్తవ్యం కార్యం వో యుష్మాకం న పశ్యామి నిస్స్పృహత్వాదితి భావః, అథ స్యాచ్చేద్విద్యేత యది కిం నోపపద్యతే కిం నామ న సంభవతి సర్వం సులభమేవేత్యర్థః. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయేత్యాహ—మత్పావనాయ మచ్ఛోధనాయైవ భవతామిహ విషయే ప్రస్థానం ఇమం దేశముద్దిశ్య ఇదం ప్రయాణమిత్యర్థః. మన్యే తర్కయామి.

తథాఽపి తావత్ కస్మింశ్చిదాజ్ఞాం మే దాతుమర్హథ,
వినియోగప్రసాదా హి కింకరాః ప్రభవిష్ణుషు. 62

వ్యా. తథాపీతి.—తథాఽపి భవతాం నిస్స్పృహత్వేఽపి, కస్మింశ్చిత్ - కర్మణీతి శేషః. ఆజ్ఞామిదం కుర్విత్యాదేశం తావదిదానీం మే మహ్యాం దాతుమర్హథ - మదనుగ్రహబుద్ధ్యేతి భావః. హి యస్మాత్ కింకరా భృత్యాః ప్రభవన్తీతి ప్రభవిష్ణవః- తేషు ప్రభవిష్ణుషు ప్రభుషు విషయే 'భువశ్చ' ఇతీష్ణుచ్ప్రత్యయః. విశేషేణ నియోగో వినియోగః ప్రేషణమేవ ప్రసాదోఽనుగ్రహో యేషాం తే తథోక్తాః - అన్యథా స్వస్వామిభావో నిష్ఫల ఇతి భావః.

ఏతే వయమమీ దారాః కన్యేయం కులజీవితమ్,
బ్రూత యేనాత్ర వః కార్యమనాస్థా బాహ్యవస్తుషు. 63

వ్యా. ఏత ఇతి.—కిం బహునా ఏతే వయమమీ దారా ఇయం కులస్య-జీవితం ప్రాణభృతాం - పరమప్రేమాస్పదమిత్యర్థః. కన్యా అత్రైషాం మధ్యే యేన జనేన వః కార్యం ప్రయోజనం బ్రూత-తమితి శేషః. యేన సోఽపి దీయత ఇతి భావః. రత్నహిరణ్యాదికం తు న మే గణ్యమిత్యాహ-బాహ్యవస్తుషు కనకరత్నాదిష్వనాస్థా ఽనాదరః ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే-ఆదేయం న కిఞ్చిదస్తీతి భావః.

ఇత్యూచివాంస్తమేవార్థం గుహాముఖవిసర్పిణా,
ద్విరివ ప్రతిశబ్దేన వ్యాజహార హిమాలయః. 64

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యూచివానుక్తవాన్ వచేః క్వసుప్రత్యయః. హిమాలయో హిమవాన్ గుహానాం ముఖేషు వివరేషు-విసర్పతీతి తథోక్తేన ప్రతిశబ్దేన తమేవ పూర్వోక్తమేవార్థం ద్విర్ద్వివారమ్ 'ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్' ఇతి సుచ్ ప్రత్యయః. వ్యాజహార బభాషే ఇవ.

అథాఙ్గిరసమగ్రణ్యముదాహరణవస్తుషు,
ఋషయో నోదయామాసుః ప్రత్యువాచ స భూధరమ్. 65

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరమృషయ ఉదాహరణాని కథాప్రసఙ్గాస్త ఏవ వస్తూన్యర్థాస్తేష్వగ్రం నయతీత్యగ్రణీస్తమగ్రణ్యం ప్రగల్భమ్ 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా క్విప్ 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే'రితి వక్తవ్యమ్ఇతి ణత్వమ్-అఙ్గిరసం నామర్షిం నోదయామాసుః ప్రతివక్తుం ప్రేరయామాసుః సోఽఙ్గిరా భూధరం హిమవన్తం ప్రత్యువాచ.

ఉపపన్నమిదం సర్వమతఃపరమపి త్వయి,
మనసః శిఖరాణాం చ సదృశీ తే సమున్నతిః 66

వ్యా. ఉపపన్నమితి.—ఇదమ్ 'ఏతే వయమమీ దారాః' ఇత్యాద్యుక్తం సర్వమతః పరమతోఽధికమపి త్వయ్యుపపన్నం యుజ్యతే తథా హి తే మనసః శిఖరాణాం చ సమున్నతిః సదృశీ-శిఖరాణీవ మనో మహోన్నతమిత్యర్థః. కిం నామ దుష్కర

మున్నతచిత్తానామితి భావః. ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్మనఃశిఖరయోరౌపమ్యస్య గమ్యత్వా ద్దీపకాలంకారః.

స్థానే త్వాం స్థావరాత్మానం విష్ణుమాహు స్తథా హి తే,
చరాచరాణాం భూతానాం కుక్షిరాధారతాం గతః. 67

వ్యా. స్థానఇతి.—త్వాం స్థావరాత్మానం స్థావరరూపిణం విష్ణుమాహుః. ని. 'స్థావరాణాం హిమాలయః' ఇతి గీతావచనాత్. స్థానే యుక్తం యుక్తార్థేఽవ్యయమే తత్. ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః. తథాహి - తే తవ కుక్షిశ్చరాచరాణాం జఙ్గమస్థావరరూపాణాం భూతానాం పృథివ్యాదీనామాధారతాం గతః, తవేవ విష్ణోః కుక్షిరేవంభూత ఇతి భావః.

గామధాస్యత్ కథం నాగో మృణాలమృదుభిః ఫణైః,
ఆ రసాతలమూలాత్ త్వమవాలమ్బిష్యథా న చేత్. 68

వ్యా. గామితి.—నాగః శేషాహిర్మృణాలమృదుభిర్బిసకోమలైః ఫణైర్గాం భువం కథం అధాస్య ద్ధారయేత్ త్వమారసాతలమూలాత్ పాతాలపర్యన్తమ్ వికల్పాద సమాసః. నావాలమ్బిష్యథాశ్చేత్ పాదైర్నావలమ్బథా యది; త్వదవలమ్బనాదేవ భుజగరాజోఽపి భువం బిభర్తీత్యర్థః. అత్ర క్రియాతిపత్త్యభావాత్ లృఙ్ ప్రయోగశ్చిన్త్యః.

అచ్ఛిన్నామలసంతానాః సముద్రోర్మ్యనివారితాః,
పునన్తి లోకాన్ పుణ్యత్వాత్ కీర్తయస్సరితశ్చ తే. 69

వ్యా. అచ్ఛిన్నేతి.—అచ్ఛిన్నా అవిచ్ఛిన్నా - అమలాశ్చ - సంతానాః ప్రబన్ధాః ప్రవాహాశ్చ - యాసాం తాస్తథోక్తాః సముద్రోర్మిభిరనివారితాః - పారగమనాదన్తఃప్రవేశాచ్చేతి భావః. తే తవ కీర్తయః సరితశ్చ గఙ్గాదయః పుణ్యత్వాత్ పవిత్రత్వాల్లోకాన్ పునన్తి పావయన్తి - లోకపావనాః ఖలు పుణ్యశ్లోకా ఇతి భావః. కేవలప్రకృతవిషయస్తుల్యయోగితాలంకారః.

యథైవ శ్లాఘ్యతే గఙ్గా పాదేన పరమేష్ఠినః,
ప్రభవేణ ద్వితీయేన తథైవోచ్ఛిరసా త్వయా. 70

వ్యా. యథేతి.—గఙ్గా భాగీరథీ. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవస్తేన కారణేన పరమే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠినో విష్ణోః పరమే కిత్ప్రత్యయః 'తత్పురుషే కృతిబహులమ్' ఇత్యలుక్ 'పరమే బర్హిర్దివ్యగ్నిభ్యః స్థః' ఇతి షత్వం పాదేన చరణేన యథైవ శ్లాఘ్యతే ప్రశస్యతే తథైవ ద్వితీయేన ప్రభవేణోచ్ఛిరసా త్వయా శ్లాఘ్యతే హరిచరణవత్తీర్థస్యాపి తీర్థభూతస్త్వమితి భావః.

తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకో మహిమా హరేః,
త్రివిక్రమోద్యతస్యాసీత్ స తు స్వాభావికస్తవ. 71

వ్యా. తిర్యగితి.—తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకః సర్వవ్యాపీత్యర్థః. మహిమా మహత్త్వం హరేర్విష్ణోస్త్రిషు విక్రమేషూద్యతస్య సత ఆసీత్ త్రివిక్రమోద్యతస్యాస్తి కదాచిదేవ [illegible]న తు సర్వదేత్యర్థః. తవ తు వ్యాపకో మహిమా స్వాభావికః నిత్యసిద్ధ ఇత్యర్థః.

యజ్ఞభాగభుజాం మధ్యే పదమాతస్థుషా త్వయా,
ఉచ్చైర్హిరణ్మయం శృఙ్గం సుమేరోర్వితథీకృతమ్. 72

వ్యా. యజ్ఞేతి.—యజ్ఞభాగభుజామిన్ద్రాదీనాం మధ్యే పదమాతస్థుషా నిహిత వతా త్వయోచ్చైరున్నతం హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం 'దాణ్డినాయన హాస్తి నాయన' ఇత్యాదినిపాతనాత్ సాధు సుమేరోః శృఙ్గం శిఖరం ప్రాధాన్యం చ ధ్వన్యతే ని. 'శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః. వితథీకృతం వ్యర్థీకృతం తస్య యజ్ఞభాగాభావాదితి భావః. అస్య తు తత్సద్భావే ప్రమాణం 'హిమవతో హాస్తీ' ఇతి శ్రుతిః.

కాఠిన్యం స్థావరే కాయే భవతా సర్వమర్పితమ్,
ఇదం తు తే భక్తినమ్రం సతామారాధనం వపుః. 73

వ్యా. కాఠిన్యమితి.—భవతా సర్వం కాఠిన్యమ్ అనమ్రత్వమిత్యర్థః. స్థావరే స్థిరే కాయే శిలామయ ఇత్యర్థః అర్పితం న్యస్తం సతామర్హతామారాధనం పూజా సాధనం త ఇదం వపుస్తు జఙ్గమమిత్యర్థః. భక్తినమ్రం కాఠిన్యలేశోఽప్యత్ర నాస్త్యన్యథా న నమ్రత్వాసంభవాదిత్యర్థః. తథా చాసాధారణ్యం ధ్వన్యతే.

తదాగమనకార్యం నః శృణు కార్యం తవైవ తత్,
శ్రేయసాముపదేశాత్తు వయమత్రాంశభాగినః. 74

వ్యా. తత్తస్మాన్నోఽస్మాకమాగమనస్య కార్యం ప్రయోజనం శృణు తత్ కార్యం చ తవైవ న త్వస్మాకమిత్యవధారణార్థ ఏవకారః, వయం తు శ్రేయసాముపదేశాదత్ర కార్యేఽంశభాగినః త్వమేవాత్ర ఫలభాగ్వయముపదేష్టార ఇతి భావః.

అవ. కార్యమేవాహ.—

అణిమాదిగుణోపేతమస్పృష్టపురుషాన్తరమ్,
శబ్దమీశ్వర ఇత్యుచ్చైః సార్ధచన్ద్రం బిభర్తి యః. 75

వ్యా. అణిమేతి.—యః శంభురణిమాదిగుణోపేతమణిమాదిభిరష్టభిర్గుణైర్వాచ్యభూతైరుపేతమ్ అష్టైశ్వర్యవాచకమిత్యర్థః. అత ఏవాస్పృష్టం పురుషాన్తరం యేన తం తథోక్తం పురుషాన్తరస్యానభిధాయకమ్ తస్యైవైవంగుణత్వాదిత్యర్థః. ఉచ్చైః పరమమీశ్వర ఇతి శబ్దం నిరుపపదేశ్వరశబ్దమిత్యర్థః, సార్ధచన్ద్రమర్ధచన్ద్రయుక్తమ్ అర్ధచన్ద్రం చేత్యర్థః బిభర్తి.

కలితాన్యోన్యసామర్థ్యైః పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః,
యేనేదం ధ్రియతే విశ్వం ధుర్యైర్యానమివాధ్వని. 76

వ్యా. కలితేతి.—యేన శంభునా కలితం ధృతిసంగ్రహాది స్వస్వగుణసంపాదితమన్యోన్యసామర్థ్యం పరస్పరసహకారరూపం యైస్తథోక్తైః స్వస్వరూపసామర్థ్యమన్యోన్యాధేయశేషంవేతి భావః. పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః అష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్యర్థః, ఇదం వ్యక్తం విశ్వం ధురం వహన్తీతి ధుర్యాస్తైః ధుర్యైరశ్వైః 'ధురో యడ్ఢకౌ' ఇతి యత్ప్రత్యయః, అధ్వని యానం గథ ఇవ ధ్రియతే.

యోగినో యం విచిన్వన్తి క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినమ్,
అనావృత్తిభయం యస్య పదమాహుర్మనీషిణః. 77

వ్యా. యోగిన ఇతి.—యోగినోఽధ్యాత్మవేదినః, క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినం శరీరాన్తశ్చరం సర్వభూతాన్తర్యామిణం పరమాత్మస్వరూపిణమిత్యర్థః. ని. 'క్షేత్రం పత్నీశరీరయోః' ఇత్యమరః. యం శంభుం విచిన్వన్తి మృగయన్తే మనీషిణో విద్వాంసో యస్య శంభోః పదం స్థానమవిద్యమానమావృత్తేః పునః సంసారాపత్తేర్భయం యత్ర తత్తథాభూతమాహుః.

స తే దుహితరం సాక్షాత్ సాక్షీ విశ్వస్య కర్మణాం,
వృణుతే వరదః శమ్భురస్మత్సంక్రామితైః పదైః. 78

వ్యా. స ఇతి.—విశ్వస్య జగతః కర్మణాం సాక్షీ ద్రష్టా 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీనిప్రత్యయః. వరానిష్టాన్దదాతీతి వరదః 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః. స పూర్వోక్తః శంభురస్మత్సంక్రామితైః పదైరస్మాసు నివేశితైర్వాక్యైస్తే దుహితరం సాక్షాత్ వృణుతే అస్మన్ముఖేన స్వయమేవ యాచత ఇత్యర్థః.

తమర్థమివ భారత్యా సుతయా యోక్తుమర్హసి,
అశోచ్యా హి పితుః కన్యా సద్భర్త్రే ప్రతిపాదితా. 79

వ్యా. తమితి.—శంభుం భారత్యా వాచాఽర్థమభిధేయమివ సుతయా దుహిత్రా యోక్తుం సంఘటయితుమర్హసి. అత్ర వాగర్థయోరుపమానత్వసామర్థ్యాచ్ఛివయోర్నిత్యయోగో వివక్షిత ఇత్యుక్తం 'వాగర్థావివ సంపృక్తౌ' ఇత్యత్రాపి. తథాహి - సద్భర్త్రే ప్రతిపాదితా దత్తా కన్యా పితురశోచ్యా.

అవ. గుణాన్తరమప్యాహ.—

యావన్త్యేతాని భూతాని స్థావరాణి చరాణి చ,
మాతరం కల్పయన్త్వేనామీశో హి జగతః పితా. 80

వ్యా. యావన్తీతి.—స్థావరాణి చరాణి చ యావన్త్యేతాని భూతాని సన్తీతి శేషః. సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. ఏషాం తే దుహితరం మాతరం కల్పయన్తు. హి యస్మాదీశో జగతః పితా పిత్రుదారేషు మాతృభావో న్యాయ్య ఇతి భావః.

ప్రణమ్య శితికణ్ఠాయ విబుధా స్తదనన్తరమ్,
చరణౌ రఞ్జయ న్త్వస్యాశ్చూడామణిమరీచిభిః. 81

వ్యా. ప్రణమ్యేతి.—విబుధా దేవాః శితికణ్ఠాయ శివాయ ప్రణమ్య తదనన్తరం నీలకణ్ఠప్రణామానన్తరమస్యాశ్చరణౌ చూడామణిమరీచిభీ రఞ్జయన్తు ఈశ్వరపరిగ్రహాదఖిలదేవతావన్ద్యా భవత్విత్యర్థః.

ఉమా వధూర్భవాన్ దాతా యాచితార ఇమే వయమ్,
వరశ్శమ్భురలం హ్యేష త్వత్కులోద్భూతయే విధిః. 82

వ్యా. ఉమేతి. ఉమా వధూః భవాన్ దాతా ఇమే వయం యాచితారః ప్రార్థకాః. శమ్భుర్వరో వోఢా ఏష . విధిరేషా సామగ్రీ త్వత్కులస్యోద్భూతయ ఉచ్ఛ్రాయాయాలం పర్యాప్తం హి ।'నమః స్వస్తి స్వాహా స్వధా'—ఇత్యాదినా చతుర్థీ.

అస్తోతుస్స్తూయమానస్య వన్ద్యస్యానన్యవన్దినః,
సుతాసమ్బన్ధవిధినా భవ విశ్వగురోర్గురుః. 83

వ్యా. అస్తోతురితి.—స్వయమన్యస్తోతా న భవతీత్యస్తోతుః కిం తు స్తూయమానస్య సర్వస్తుత్యస్య వన్ద్యస్య జగద్వన్ద్యస్య స్వయమన్యం న వన్దత ఇత్యనన్యవన్దినో విశ్వగురోర్దేవస్య సుతాసంబన్ధవిధినా యానసంబన్ధాచరణేన గురుర్భవ యో నాన్యం స్తౌతి న వన్దతే తస్యాపి త్వం స్తుత్యో వన్ద్యశ్చేత్యహో తవ భాగ్యవత్తేత్యర్థః.

ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ,
లీలాకమలపత్త్రాణి గణయామాస పార్వతీ. 84

వ్యా. ఏవమితి.—దేవర్షావఙ్గిరస్యేవంవాదిని సతి పార్వతీ పితుః పార్శ్వేఽధోముఖీ సతీ లజ్జయేతి శేషః. లీలాకమలపత్త్రాణి గణయామాస సంచఖ్యౌ లజ్జావశాత్ కమలదలగణనావ్యాజేన హర్షం జుగోపేత్యర్థః. అనేనావహిత్థాఖ్యః సంచారీ భావ ఉక్తః. తదుక్తమ్. 'అవహిత్థా తు లజ్జాదేర్హర్షాద్యాకారగోపనమ్' ఇతి.

శైలస్సంపూర్ణకామోఽపి మేనాముఖముదైక్షత,
ప్రాయేణ గృహిణీనేత్రాః కన్యార్థేషు కుటుమ్బినః. 85

వ్యా. శైలఇతి.—శైలో హిమవాన్ సంపూర్ణకామోఽపి దాతుం కృతనిశ్చయోఽపీత్యర్థః. మేనాముఖముదైక్షత ఉచితోత్తరజిజ్ఞాసయేతి. భావః. తథాహి—

ప్రాయేణ కుటుమ్బినో గృహస్థాః కన్యార్థేషు కన్యాప్రయోజనేషు గృహిణ్యేవ నేత్రం కార్యజ్ఞానకారణం యేషాం తే తథోక్తాః. కళత్రప్రధానప్రవృత్తయ ఇత్యర్థః.

మేనే మేనాఽపి తత్ సర్వం పత్యుః కార్యమభీప్సితమ్,
భవన్త్యవ్యభిచారిణ్యో భర్తురిష్టే పతివ్రతాః. 86

వ్యా. మేన ఇతి.— మేనాఽపి పత్యుర్హిమాలయస్య తత్సర్వమభీప్సితం కార్యం మేనేఽఙ్గీచకార. తథా హి పతిరేవ వ్రతం యాసాం తా భర్తురిష్టేఽభీప్సితే న విద్యతే వ్యభిచారో యాసాం తా అవ్యభిచారిణ్యో భవన్తి భర్తృచిత్తాభిప్రాయజ్ఞా భవన్తీతి భావః.

ఇదముత్తరం న్యాయ్యమితి బుద్ధ్యా విమృశ్య సః,
ఆదదే వచసామన్తే మఙ్గలాలంకృతాం సుతామ్. 87

వ్యా. ఇదమితి.— స హిమవాన్ వచసామన్తే మునివాక్యావసానేఽత్ర మునివాక్య ఇదముత్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం దానమేవ న్యాయ్యం న్యాయాదనపేతముత్తరమితి బుద్ధ్యా చిత్తేన విమృశ్య విచిన్త్య మఙ్గలం యథా తథాఽలంకృతాం మఙ్గలాలంకృతాం సుతామాదదే హస్తాభ్యాం జగ్రాహ.

ఏహి విశ్వాత్మనే వత్సే భిక్షాఽసి పరికల్పితా,
అర్థినో మునయః ప్రాప్తం గృహమేధిఫలం మయా. 88

వ్యా. ఏహీతి.— హే వత్సే పుత్రి ఏహ్యాగచ్ఛ త్వం విశ్వాత్మనే శివాయ భిక్షా పరికల్పితాఽసి నిశ్చితాఽసి. వి. 'రత్నాదిస్తనుపర్యన్తం సర్వం భిక్షా తపస్వినః' ఇతి వచనాదితి భావః. అర్థినో యాచితారో మునయః. మయా గృహమేధినో గృహస్థస్య ఫలం ప్రాప్తమ్ ఇహ పరత్ర చ తారకత్వాత్ పాత్రే కన్యాదానం గార్హస్థ్యస్య ఫలమిత్యర్థః.

ఏతావదుక్త్వా తనయామృషీనాహ మహీధరః,
ఇయం నమతి వః సర్వాన్ త్రిలోచనవధూరితి. 89

వ్యా. ఏతావదితి.— మహీధరో హిమవాంస్తనయా మేతావత్ పూర్వోక్తముక్త్వా ఋషీనాహ-కిమితి. ఇయం త్రిలోచనవధూస్త్ర్యమ్బకపత్నీ వః సర్వాన్నమతీతి త్రిలోచనవధూరితి సిద్ధవదభిధానేనావిప్రతిపన్నం దానమితి సూచయతి.

ఈప్సితార్థక్రియోదారం తేఽభినన్ద్య గిరేర్వచః,
ఆశీర్భిరేధయామాసుః పురఃపాకాభిరమ్బికామ్. 90

వ్యా. ఈప్సితార్థేతి — తే మునయః ఈప్సితార్థక్రియయేష్టార్థకరణేనోదారం మహత్. ని. 'ఉదారో దాతృమహతోః' ఇత్యమరః. గిరేర్హిమవతో వచో వచనమభి

నన్ద్య సాధ్వీతి సంస్తుత్యామ్బికామమ్బాం పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం పురఃపాకాభిః పురస్కృతఫలాభిరాశీర్భిరాశీర్వాదైః ఏధయామాసుః సంవర్ధయామాసుః.

తాం ప్రణామాదరస్రస్తజాంబూనదవతంసకామ్,
అఙ్కమారోపయామాస లజ్జమానామరున్ధతీ. 91

వ్యా. తామితి.—ప్రణామాదరేణ నమస్కారాసక్త్యా స్రస్తే జామ్బూనదే సువర్ణవికారౌ వతంసకే కనకకుణ్డలే యస్యాస్తాం లజ్జమానాం తామమ్బికామరున్ధత్యఙ్కమారోపయామాస. 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి పకారః.

తన్మాతరం చాశ్రుముఖీం దుహితృస్నేహవిక్లబామ్,
వరస్యానన్యపూర్వస్య విశోకామకరోద్గుణైః. 92

వ్యా. తదితి.—దుహితృస్నేహేన పుత్త్రికాప్రేమ్ణా విక్లబాం వియోక్ష్యత ఇతి భీతామ్ అత ఏవాశ్రూణి ముఖే యస్యాస్తామశ్రుముఖీం తస్యా అమ్బికాయా మాతరం మేనాం చ అన్యా పూర్వం యస్యాస్తి సోఽన్యపూర్వః. 'సర్వనామ్నో వృత్తివిషయే పుంవద్భావః' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావః. స న భవతీత్యనన్యపూర్వస్తస్యానన్యపూర్వస్య సాపత్న్యదుఃఖమకుర్వత ఇత్యర్థః. వరస్య వోఢుర్గుణై ర్మృత్యుఞ్జయత్వాదిభి ర్విశోకాం విదుఃఖా మకరోత్.

వైవాహికీం తిథిం పృష్టాస్తత్క్షణం హరబన్ధునా,
తే త్ర్యహాదూర్ధ్వమాఖ్యాయ చేరుశ్చీరపరిగ్రహాః. 93

వ్యా. వైవాహికీమితి.—చీరపరిగ్రహా వల్కలమాత్రవసనాస్తే తపస్వినస్తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే హరబన్ధునా హిమవతా వైవాహికీం వివాహయోగ్యాం తిథిం పృష్టాః కేత్యనుయుక్తాః సన్తః. త్రయాణామహ్నాం సమాహారస్త్ర్యహః 'తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాసః. 'రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్ప్రత్యయః. ద్విగుత్వాదేకవచనమ్ 'రాత్రాహ్నాహాః పుంసి' ఇతి పుంలిఙ్గతా. తస్మాత్త్ర్యహాదూర్ధ్వముపర్యాఖ్యాయ చతుర్థేఽహని వివాహ ఇత్యుక్త్వా చేరుశ్చలితాః.

తే హిమాలయమామన్త్ర్య పునః ప్రాప్య చ శూలినమ్,
సిద్ధం చాస్మై నివేద్యార్థం తద్విసృష్టాః ఖముద్యయుః. 94

వ్యా. త ఇతి.—తే మునయో హిమాలయమామన్త్ర్య సాధు యామేత్యాపృచ్ఛ్య పునః శూలినం హరం సంకేతస్థానస్థం ప్రాప్య సిద్ధం నిష్పన్నమర్థం ప్రయోజనమస్మై నివేద్య చ జ్ఞాపయిత్వా చ తద్విసృష్టాస్తేన శూలినా విసృష్టాః ఖమాకాశం ప్రత్యుద్యయురుత్పేతుః అత్ర సంక్షిప్తార్థాభిధానాత్ సంక్షేపో నామ గుణ ఉక్తః తదుక్తమ్. 'సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తితః' ఇతి.

పశుపతిరపి తాన్యహాని కృచ్ఛ్రా-
దగమయదద్రిసుతాసమాగమోత్కః,
కమపరమవశం న విప్రకుర్యు-
ర్విభుమపి తం యదమీ స్పృశన్తి భావాః. 95

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే
ఉమాప్రదానం నామ సప్తమస్సర్గః.

వ్యా. పశుపతిరితి.—ఉత్కం మనో యస్య స ఉత్కః. 'ఉత్క ఉన్మనాః' ఇతి నిపాతః. అద్రిసుతాసమాగమోత్కః పార్వతీపరిణయోత్సుకః. పశుపతిరపి తాని త్రీణీతి శేషః. అహాని కృచ్ఛ్రాదగమయదయాపయత్. కవిరాహ—అమీ భావా ఔత్సుక్యాదయః సంచారిణోఽవశమిన్ద్రియపరతన్త్రమపరం పృథగ్జనం కం న విప్రకుర్యుర్న వికారం నయేయుః. యద్యస్మాద్విభుం సమర్థం జితేన్ద్రియమితి యావత్. తం స్మరహరమపి స్పృశన్తి వికుర్వన్తీత్యర్థః. అత్ర విభువికారసమర్థనాదర్థాదితరజనవికారః. కైముతికన్యాయాదాపతతీత్యర్థాపత్తిరలంకారః. తథా చ సూత్రమ్. 'దణ్డాపూపికయార్థాన్తరపతనమర్థాపత్తిః' ఇతి. అర్థాన్తరన్యాస ఇతి కేచిత్. తదుపేక్షణీయమ్ యుక్తిస్తు విస్తరభయాన్నోచ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం
సంజీవినీసమాఖ్యాయాం కుమారసంభవవ్యాఖ్యాయాం
సప్తమస్సర్గస్సమాప్తః.

శ్రీః

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః.

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

సప్తమస్సర్గః.

అథౌషధీనామధిపస్య వృద్ధౌ తిథౌ చ జామిత్రగుణాన్వితాయామ్,
సమేతబంధుర్హిమవాన్సుతాయా వివాహదీక్షావిధిమన్వతిష్ఠత్. 1

అథేతి. అథ త్ర్యహానన్తరం హిమవాన్ ఓషధీనామధిపస్య చంద్రస్య వృద్ధౌ శుక్లపక్ష ఇత్యర్థః. శుభకర్మస్వాపూర్యమాణపక్షప్రాశస్త్యాత్ తిథౌ చ జామిత్రం లగ్నాత్సప్తమం స్థానం తస్య గుణః శుద్ధిః సా చ గ్రహరాహిత్యం తేన అన్వితాయాం సత్యాం యద్యపి జామిత్రశుద్ధిర్లగ్నధర్మః తథాపి తద్ద్వారా తిథేరపి తథా వ్యపదేశే న దోషః, సమేతబంధుర్యుక్తబంధుస్సన్ సుతాయాః దుహితుః వివాహదీక్షా వివాహసంస్కారః సైవ విధిః కర్మ తమన్వతిష్ఠత్ కృతవాన్.

వైవాహికైః కౌతుకసంవిధానైర్గృహేగృహే వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్,
ఆసీత్పురం సానుమతోఽనురాగాదంతఃపురం చైకకులోపమేయమ్. 2

వైవాహికైరితి. అనురాగాత్ప్రీతివశాత్ గృహేగృహే ప్రతిగృహం వీప్సాయాం ద్విర్భావః. వివాహః ప్రయోజనమేషామితి వైవాహికాని తైః 'ప్రయోజన'మితి ఠక్. కౌతుకసంవిధానైః మంగళార్థసంపాదనైః వ్యగ్రో వ్యాకులః పురంధ్రివర్గః కుటుంబిజనో యస్మిన్ తత్తథోక్తం సానుమతో హిమాద్రేః పురః బాహ్యమోషధిప్రస్థం అంతఃపురం అవరోధనం చ ఏకకులేన ఏకగృహేణ ఏకగోత్రేణ వా ఉపమేయమాసీత్. వి. 'సజాతీయగణే గోత్రే గృహేఽపి కథితం కుల'మితి విశ్వః. సర్వేషామపి గృహమేకమేవేదం శోభనం వర్తత ఇత్యభిమానోఽభూదిత్యర్థః. ఏతేన హిమాద్రేః ప్రజానురాగ ఉక్తః. అత్ర సర్వం సంపన్నమేవేత్యర్థః.

సంతానకాకీర్ణమహాపథం తచ్చీనాంశుకైః కల్పితకేతుమాలమ్,
భాసోజ్జ్వలత్కాంచనతోరణానాం స్థానాంతరం స్వర్గ ఇవాబభాసే. 3

సంతానకేతి. సంతానకైర్మందారకుసుమైరాకీర్ణాః ఆస్తృతాః మహాపథాః రాజవీథయః యస్మిన్ తత్తథోక్తం చీనాంశుకైః పట్టవస్త్రైః కల్పితాః విరచితాః కేతుమాలాః ధ్వజపఙ్క్తయో యస్య తత్తథోక్తం కాంచనతోరణానాం భాసా ప్రభయా ఉజ్జ్వలద్దీప్యమానం తత్పురం స్థానాంతరం సురలోకస్యాత్ర స్థితః స్వర్గఇవ ఆబభాసే ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

ఏకైవ సత్యామపి పుత్రపఙ్క్తౌ చిరస్య దృష్టేవ మృతోత్థితేవ,
ఆసన్నపాణిగ్రహణేతి పిత్రోరుమా విశేషోచ్ఛ్వసితం బభూవ. 4

ఏకేతి. పుత్రాశ్చ దుహితరశ్చ పుత్రాః 'భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యా'మిత్యేకశేషః. ని. 'పుత్రః పుత్రశ్చ దుహితా చే'త్యమరః. తేషాం పఙ్క్తౌ సంఘే సత్యామపి ఉమా ఏకైవ చిరస్య దృష్టేవ చిరాన్నష్టలబ్ధేవ మృతోత్థితేవ మృత్వా పునరుత్పన్నేవ ఆసన్నపాణిగ్రహణా ఆసన్నవివాహేతి భర్తృగృహం గమిష్యతీతి హేతోరిత్యర్థః. పిత్రోర్మాతాపిత్రోః. 'పితా మాత్రే'త్యేకశేషః. విశేషేణోచ్ఛ్వసితం ప్రాణభూతా బభూవ. పునరపత్యాంతరేఽపి అధికప్రేమాస్పదమభూదిత్యర్థః.

అంకాద్యయావంకముదీరితాశీః సా మండనాన్మండనమన్వభుఙ్క్త,
సంబంధిభిన్నోఽపి గిరేః కులస్య స్నేహస్తదేకాయతనం జగామ. 5

అంకాదితి. సా పార్వతీ ఉదీరితాశీః ప్రయుక్తాశీర్వాదా సతీ అంకాదంకముత్సంగం యయౌ మండనాన్మండనానంతరం మండనం అన్వభుఙ్క్త తదా సర్వే బంధవః ప్రత్యేకం తామంకమారోప్య మండనం ప్రాయచ్ఛన్నిత్యర్థః. తచ్చ స్నేహనిబంధనమేవేత్యాహ.—సంబంధిభిః స్వపుత్రాదిభిః భిన్నో విభక్తోఽపి గిరేః కులస్య వంశస్య స్నేహస్తదేకాయతనం సైవైకమాయతనం స్థానం తజ్జగామ, తదేకనిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకత్వమితి సర్వే బంధవః స్వాపత్యేభ్యోఽపి తస్యామధికమస్నిహ్యన్నితి తాత్పర్యార్థః.

మైత్రేముహూర్తే శశలాంఛనేన యోగం గతాసూత్తరఫల్గునీషు,
తస్యాశ్శరీరే ప్రతికర్మ చక్రుర్బంధుస్త్రియో యాః పతిపుత్రవత్యః. 6

మైత్రఇతి. అథ మైత్రే మిత్రదైవత్యే ముహూర్తే ఉదయముహూర్తాత్తృతీయముహూర్త ఇత్యర్థః. 'ఆర్ద్రాసార్ద్రాస్తథా మైత్రః శుభోవాసవపివచే'తి బృహస్పతిస్మరణాత్ ఉత్తరఫల్గునీషు ఫల్గునీనక్షత్రే ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రఇత్యేకస్మిన్నపి బహువచనం. శశలాంఛనేన చంద్రేణ యోగం గతాసు సతీషు తస్యాః పార్వత్యాః, శరీరే బంధుస్త్రియః ప్రతికర్మప్రసాధనం. ని. 'ప్రతికర్మప్రసాధన'మిత్యమరః. చక్రుః. కీదృశ్యః. యాః పతిపుత్రవత్యః జీవద్భర్తృకాః జీవదపత్యాశ్చేత్యర్థః.

అవ. ప్రతికర్మప్రకారమేవ ప్రపంచయతి:—

సా గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిర్దూర్వాప్రవాళైః ప్రతిభిన్నశోభమ్,
నిర్నాభి కౌశేయముపాత్తబాణమభ్యంగనేపథ్యమలంచకార. 7

సేతి. సా గౌరీ గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః శ్వేతసర్షపప్రక్షేపవద్భిః దూర్వాప్రవాళైః దూర్వాంకురైః ప్రతిభిన్నశోభం విశేషితశోభం నిర్నాభి అతిక్రాంతనాభి కౌశేయం వస్త్రవిశేషో యస్మిన్ తత్తథోక్తం. ని. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ' మిత్యమరః. ఉపాత్తబాణం గృహీతశరం 'శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్య' ఇతి మనుస్మరణాత్. అభ్యంగనేపథ్యం అభ్యంగవేషం అలంచకార అలంకారమప్యలంచకారేత్యర్థః.

బభౌ చ సంపర్కముపేత్య బాలా నవేన దీక్షావిధిసాయకేన,
కరేణ భానోర్బహులావసానే సంధుక్ష్యమాణేవ శశాంకలేఖా. 8

బభావితి. కించేతి చార్థః. బాలా నవేన దీక్షావిధౌ వివాహకృత్యే యః సాయకః తేన సంపర్కముపేత్య బహులావసానే కృష్ణపక్షాత్యయే శుక్లపక్షాదావిత్యర్థః. భానోః కరేణ కిరణేన సంధుక్ష్యమాణా ఉపచీయమానా 'సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమో నైశం, క్షపయంతీ' త్యాదివచనాత్. శశాంకరేఖేవ బభౌ.

తాం లోధ్రకల్కేన హృతాంగతైలామాశ్యానకాలేయకృతాంగరాగామ్, వాసో వసానామభిషేకయోగ్యం నార్యశ్చతుష్కాభిముఖం వ్యనైషుః. 9

తామితి. లోధ్రకల్కేన లోధ్రచూర్ణేన హృతమంగతైలం యస్యాస్తాం కృతోద్వర్తనామిత్యర్థః. ఆశ్యానమీషచ్ఛుష్కం తేన కాలేయేన గంధద్రవ్యేణ కృతాంగరాగాం కృతపత్రలేఖామిత్యర్థః ని. 'అథ జాయకం కాలేయకం చ కాలానుసార్యం చే' త్యమరః. అభిషేకయోగ్యం వాసో వస్త్రం వసానాం స్నానశాటీమాచ్ఛాదయంతీం తాం పార్వతీం నార్యః చతుష్కం చతుస్తంభగృహం తదభిముఖం వ్యనైషుః. స్నానగృహం నిన్యురిత్యర్థః.

విన్యస్తవైడూర్యశిలాతలేఽస్మిన్నాబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే,
ఆవర్జితాష్టాపదకుంభతోయైః సతూర్యమేనాం స్నపయాంబభూవుః.

విన్యస్తేతి. విన్యస్తం వైడూర్యశిలాతలం మరకతశిలాప్రదేశో యస్మిన్ తస్మిన్ ఆబద్ధానాం ముక్తాఫలానాం భక్తిభిః రచనాభిః చిత్రే అస్మిన్ చతుష్కే ఏనాం పార్వతీం ఆవర్జితానాం ఆనమితానాం అష్టాపదకుంభానాం కనకకలశానాం తోయైః సతూర్యమంగళవాద్యయుక్తం యథా తథా స్నపయాంబభూవుః. అత్రసు లోహేషు

పదం ప్రతిష్ఠా యస్యేత్యష్టాపదం 'అష్టనః సంజ్ఞాయా'మితి దీర్ఘః. ని. 'అష్టాపదం స్యాత్కనక' మితి విశ్వః.

సా మంగళస్నానవిశుద్ధగాత్రీ గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా,
నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా ప్రఫుల్లకాశా వసుధేవ రేజే. 11

సేతి. మంగళార్థస్నానేన విశుద్ధగాత్రీ నిర్మలాంగీ పత్యుర్వరస్య ఉద్గమనీయ వస్త్రం ధౌతవస్త్రం. ని. 'ధౌతముద్గమనీయం స్యా' దితి హలాయుధః. ని 'తత్స్యా దుద్గమనీయం యద్ధౌతయోర్వస్త్రయోర్యుగ'మిత్యమరః. యుగగ్రహణం తు ప్రాయికాభిప్రాయం. అతఏవాత్ర క్షీరస్వామీ 'యుగం ప్రాయశః యల్లక్ష్యం తదేవ'ఇతి వ్యాఖ్యాయ 'గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా' ఇత్యేతదేవోదాహృతవాన్. గృహీతం పతిం ప్రత్యుద్గమనీయవస్త్రం యయా సా ధౌతవస్త్రమాచ్ఛాదితవతీత్యర్థః. సా పార్వతీ నిర్వృత్తో నిష్పన్నః పర్జన్యస్య జలేనాభిషేకో యస్యాః సా తథోక్తా ప్రఫుల్లేతి ప్రఫుల్లం కాశం కాశపుష్పం యస్యాః సా తథోక్తా వసుధేవ రేజే శుశుభే.

తస్మాత్ప్రదేశాచ్చ వితానవంతం యుక్తం మణిస్తంభచతుష్టయేన,
పతివ్రతాభిః పరిగృహ్య నిన్యే క్లృప్తాసనం కౌతుకవేదిమధ్యమ్. 12

తస్మాదితి. కించేతి చార్థః. తస్మాత్ ప్రదేశాత్ స్నానప్రదేశాత్ వితానవంతం ఉల్లోచయుక్తం. ని. 'అస్త్రీ వితానముల్లోచ' ఇత్యమరః. మణిస్తంభచతుష్టయేన యుక్తం క్లృప్తం సజ్జీకృతమాసనం యస్మిన్ తం కౌతుకవేదిమధ్యం పతివ్రతాభిః పరిగృహ్య దోర్భిరాలింగ్య నిన్యే నీతా ప్రసాధనార్థమిత్యర్థః.

తాం ప్రాఙ్ముఖీం తత్ర నివేశ్య తన్వీం క్షణం వ్యలంబంత పురోనిషణ్ణాః,
భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః ప్రసాధనే సన్నిహితేఽపి నార్యః. 13

తామితి. నార్యః ప్రసాధికాః తాం తన్వీం పార్వతీం తత్ర వేదిమధ్యే ప్రాఙ్ముఖీం నివేశ్య ఉపవేశ్య పురోనిషణ్ణాః అగ్రే స్థితాస్సత్యః ప్రసాధ్యతే అనేనేతి ప్రసాధనే అలంకారసాధనవర్గే సన్నిహితేఽపి భూతార్థా సత్యరూపా స్వాభావికీతి యావత్. యా శోభా రామణీయకం తయా హ్రియమాణాని ఆకృష్యమాణాని నేత్రాణి యాసాం తాః తథోక్తాః క్షణం వ్యలంబంత స్వభావసుందర్యాః కిమస్యాః ప్రసాధనేనేతి తూష్ణీం తస్థురిత్యర్థః.

ధూపోష్మణా త్యాజితమార్ద్రభావం కేశాంతమంతఃకుసుమం తదీయమ్,
పర్యాక్షిపత్కాచిదుదారబంధం దూర్వావతా పాండుమధూకదామ్నా.

ధూపేతి. కాచిత్ప్రసాధికా ధూపోష్మణా కరణేన ఆర్ద్రభావమార్ద్రత్వం త్యాజితమ్ పచాదిషు పాఠాద్ద్వికర్మకత్వం. త్యజతేర్ణ్యంతాదప్రధానే కర్మణి క్తః. అంతః

కుసుమం అంతర్నిక్షిప్తకుసుమం తస్యా ఇమం తదీయం కేశాంతం కేశపాశం దూర్వావతా మధ్యేమధ్యే గ్రథితదూర్వేణ పాండుమధూకదామ్నా హారితమధుద్రుమకుసుమమాల్యేన. ని. 'మధూకే తు గుడపుష్ప మధుద్రుమా' విత్యమరః. ఉదారబంధం రమ్యబంధం యథా తథా పర్యాక్షిపత్ బబంధ:—

విన్యస్తశుక్లాగురుచక్రురంగం గోరోచనాపత్త్ర విభక్తమస్యాః,
సా చక్రవాకాంకితసైకతాయాస్త్రిస్రోతసః కాంతిమతీత్య తస్థౌ. 15

విన్యస్తేతి. అస్యాః గౌర్యాః అంగం గాత్రం విన్యస్తం విరచితం శుక్లాగురు యస్మిన్ తత్ గోరోచనాయాః పత్త్రైః పత్త్రరచనాదిభిః విభక్తం విశేషితం చ చక్రుః. సా తథాభూతా గౌరీ చక్రవాకైరంకితం సైకతం యస్యాస్తస్యాః త్రిస్రోతసః గంగాయాః కాంతిం శోభామతీత్య అతిక్రమ్య తస్థౌ అత్ర గోరోచనాచక్రవాకయోః పీతత్వేన సామ్యం త్రిస్రోతసో ధావళ్యం తు ప్రసిద్ధత్వాన్న స్వపదేనోపాత్తమ్.

లగ్నద్విరేఫం పరిభూయ పద్మం సమేఘలేఖం శశినశ్చ బింబమ్,
తదాననశ్రీరలకైః ప్రసిద్ధైశ్చిచ్ఛేద సాదృశ్యకథాప్రసంగమ్. 16

లగ్నేతి. ప్రసిద్ధైః భూషితైః. ని. 'ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాతభూషితౌ' విత్యమరః. అలకైరుపలక్షితా తస్యాః గౌర్యాః ఆననశ్రీర్లగ్నద్విరేఫం పద్మం సమేఘలేఖం మేఘరేఖాయుక్తం శశినో బింబం చ పరిభూయ తిరస్కృత్య సాదృశ్యముపమా తస్య కథా ఉక్తిః తస్యాః ప్రసంగం ప్రసక్తిం వాఙ్మాత్రప్రసక్తమపి సాదృశ్యం చిచ్ఛేద అభినత్. ప్రసక్తయోః పద్మచంద్రయోః పరిభూతత్వాదన్యత్ర చాప్రసంగాదిత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్ధవాక్యార్థస్య సాదృశ్యకథాచ్ఛేదం ప్రతిహేతుత్వేనోపన్యాసాత్కావ్యలింగమలంకారః. లక్షణం తూక్తమ్.

కర్ణార్పితో లోధ్రకషాయరూక్షే గోరోచనాక్షేపనితాంతగౌరే,
తస్యాః కపోలే పరభాగలాభాద్బబంధ చక్షూంషి యవప్రరోహః. 17

కర్ణేతి. తస్యా గౌర్యాః కర్ణే అర్పితః నిక్షిప్తః యవప్రరోహో యవాంకురః లోధ్రస్య వృక్షవిశేషస్య కషాయేణ విలేపనేన రూక్షే విశదే ఉద్వర్తిత ఇత్యర్థః. ని. 'కషాయో రసభేదే స్యాదంగరాగే విలేపన' ఇతి విశ్వః. గోరోచనాయాః క్షేపేణ విన్యాసేన నితాంతగౌరే అత్యంతారుణే. ని. 'గౌరః శ్వేతేఽరుణే పీత' ఇతి విశ్వః. కపోలే గండస్థలే పరభాగలాభాత్ వర్ణోత్కర్షప్రాప్తేః చక్షూంషి, ద్రష్టౄణామితి శేషః. బబంధ జహార ఆచకర్షేత్యర్థః. గోరోచనారుణే గండస్థలే పాండురో యవాంకురో విజాతీయవర్ణసన్నిధానాల్లబ్ధవర్ణోత్కర్షస్సన్ చక్షురాకర్షకోఽభూదితి భావః.

రేఖావిభక్తస్సువిభక్తగాత్ర్యాః కించిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః,
కామప్యభిఖ్యాం స్ఫురితైరపుష్యదాసన్నలావణ్యఫలోఽధరోష్ఠః. 18

రేఖేతి. సువిభక్తగాత్ర్యాస్సుసంశ్లిష్టావయవాయాః పార్వత్యాః రేఖయా మధ్యగతయా విభక్తస్సుశ్లిష్టః కించిదీషత్ మధూచ్ఛిష్టేన సిక్థకేన విమృష్టో విశేషేణ నిర్మలీకృతో రాగో యస్య సః తథోక్తః. ని. 'మధూచ్ఛిష్టం తు సిక్థక'మితి 'నిర్ణిక్తం శోధితం మృష్ట'మితి చామరః. అన్యత్రోక్తం 'అలాహిత్యాపగమాయాధరేషు సిక్థకలేపః క్రియత' ఇతి. ఆసన్నం సన్నిహితం లావణ్యఫలం సౌందర్యప్రయోజనం ముఖచుంబనాదిరూపం యస్య స తథోక్తోఽధరోష్ఠః స్ఫురితైః భావిశుభశంసిభిః స్పందైః కామప్యనిర్వాచ్యామభిఖ్యాం శోభామపుష్యత్ పుపోష. ని. 'అభిఖ్యా నామశోభయో' రిత్యమరః.

పత్యుశ్శిరశ్చంద్రకలామనేన స్పృశేతి సఖ్యా పరిహాసపూర్వమ్,
సా రంజయిత్వా చరణౌ కృతాశీర్మాల్యేన తాం నిర్వచనం జఘాన.

పత్యురితి. సఖ్యా కర్త్ర్యా చరణౌ రంజయిత్వా లాక్షారసాక్తౌ కృత్వా కృతాశీరితి కరోతినా సమానకర్తృత్వం. అనేన చరణేన రంజనే ద్వయోరపి నియమాచ్చరణావిత్యుక్త్వాపి ఔచిత్యాత్తాడనవిధౌ ఏకతరపరామర్శ ఇత్యాహుః. పత్యురీశ్వరస్య శిరశ్చంద్రకలాం 'సురతవిశేషే'ఇతి శేషః. స్పృశ తాడయేతి పరిహాసపూర్వం కృతాశీః ప్రయుక్తాశీర్వాదా సా పార్వతీ తాం సఖీం మాల్యేన మాలయా. ని. 'మాల్యం మాలాస్రజా'విత్యమరః. నిర్వచనం యథా తథా తూష్ణీమిత్యర్థః. జఘాన తాడయామాస నిర్వచనమిత్యనేన విహృత్యాఖ్యశ్శృంగారానుభావ ఉక్తః. తదుక్తం. శ్లో. ప్రాప్తకాలం తు యద్బ్రూయాత్కుర్యాద్వా విహృతం హి తదితి.

తస్యాస్సుజాతోత్పలపత్త్రకాంతే ప్రసాధికాభిర్నయనే నిరీక్ష్య,
న చక్షుషోః కాంతివిశేషబుద్ధ్యా కాలాంజనం మంగళమిత్యుపాత్తమ్

తస్యాఇతి. ప్రసాధికాభిః అలంకర్త్రీభిస్సుజాతే సమ్యగుత్పన్నే ఉత్పలపత్త్రే ఇవ కాంతే రమ్యే తస్యాః నయనే నిరీక్ష్య కాలాంజనం అంజనవిశేషః. చక్షుషోః కాంతివిశేషబుద్ధ్యా శోభాతిశయో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యేత్యర్థః. నోపాత్తం న గృహీతం కింతు మంగళం శుభమితి హేతోరుపాత్తం నిసర్గసుభగస్య కిమాహార్యకాడంబరేణేతి భావః.

సా సంభవద్భిః కుసుమైర్లతేవ జ్యోతిర్భిరుద్యద్భిరివ త్రియామా,
సరిద్విహంగైరివ లీయమానైరాముచ్యమానాభరణా చకాశే. 21

సేతి. ఆముచ్యమానాభరణా నిబధ్యమానాభరణా సా గౌరీ సంభవద్భిరుత్పద్యమానైః కుసుమైర్లతేవ అనేన పద్మరాగేంద్రనీలాదీన్యాభరణాని సూచితాని లతాకుసు

మాసాం నానావర్ణత్వాత్. ఉద్యద్భిరుదయం గచ్ఛద్భిః జ్యోతిర్భిరుడుభిస్త్రియామా రాత్రిరివ అనేన మౌక్తికాని కథితాని. లీయమానైరాశ్రయచ్ఛిద్రశిషీదద్భి రిత్యర్థః. విహంగైశ్చక్రవాకైస్సరిదివ అనేన స్వర్ణాభరణాని సూచితాని విహంగాశ్చ తత్సూచనాయ చక్రవాకా అభిమతాః చకాశే రేజే. అత్ర లతాకుసుమాదీనాం సహజసంబంధినాముపమానత్వేనోపాదానాత్ ఆహార్యకమపి తస్యాః సహజమివాశోభతేతి భావః.

ఆత్మానమాలోక్య చ శోభమానమాదర్శబింబే స్తిమితాయతాక్షీ,
హరోపయానే త్వరితా బభూవ స్త్రీణాం ప్రియాలోకఫలోహి వేషః.

ఆత్మానమితి. కించేతి చార్థః. గౌరీ శోభమానం ఆత్మానం నిజశరీరం ఆదర్శబింబే దర్పణమండలే. ని. 'దర్పణే ముకురాదర్శౌ' విత్యమరః. స్తిమితాయతాక్షీ ఆదరాన్నిశ్చలాయతలోచనా సతీ ఆలోక్య హరోపయానే హరప్రాప్తౌ త్వరితా వ్యగ్రా బభూవ స్త్రీణాం వేషః నైపథ్యం ప్రియస్య భర్తుః ఆలోకః దర్శనం ఫలం ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తో హి. అన్యథా అరణ్యచంద్రికా స్యాదితి భావః. అనేన కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యముక్తమిత్యనుసంధేయమ్.

అథాంగులిభ్యాం హరితాలమార్ద్రం మాంగల్యమాదాయ మనశ్శిలాం
చ, కర్ణావసక్తామలదన్తపత్త్రం మాతా తదీయం ముఖమున్నమయ్య. 23

అథేతి. అథ ప్రసాధనానంతరం మాతా మేనకా మాంగల్యం మంగళార్థం ఆర్ద్రం ద్రవం హరితాలకం వర్ణద్రవ్యవిశేషం మనశ్శిలాం ధాతువిశేషం చ అంగులిభ్యాం తర్జనీమధ్యమాభ్యాం ఆదాయ కర్ణయోరవసక్తే లగ్నే అమలదంతపత్త్రే యస్య తత్తథోక్తం తస్యాః పార్వత్యాః ఇదం తదీయం ముఖం ఉన్నమయ్య. 'వివాహదీక్షా తిలకం చకార' ఇత్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః.

ఉమాస్తనోద్భేదమను ప్రవృద్ధో మనోరథో యః ప్రథమం బభూవ,
తమేవ మేనా దుహితుః కథంచిద్వివాహదీక్షాతిలకం చకార. 24

ఉమేతి. ఉమాయాః స్తనోద్భేదమను స్తనోదయమారభ్యేత్యర్థః, ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః ప్రాగేవోత్పన్న ఇతి భావః. యో మనోరథః వాంఛా. ని. 'వాంఛా లిప్సా మనోరథ' ఇత్యమరః. ప్రథమం మనోరథాంతరాత్ ప్రాక్ అయమేవ ప్రథమో మనోరథ ఇత్యర్థః. బభూవ మేనా దుహితుస్తమేవ మనోరథభూతమేవ తద్విషయే తత్త్వోపచారః. వివాహదీక్షాయాం వివాహకృత్యే తిలకం కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ చకార ఆనందబాష్పాంధతయేతి శేషః. వివాహానంతరభావిత్వాదన్యేషాం అయమేవ ప్రథమో మనోరథ ఇతి భావః. యుగ్మకమ్.

బబంధ చాస్రాకులదృష్టిరస్యాః స్థానాంతరే కల్పితసన్నివేశమ్,
ధాత్ర్యంగులీభిః ప్రతిసార్యమాణమూర్ణామయంకౌతుకహస్తసూత్రమ్.

బబంధేతి. అస్యాః పార్వత్యాః. అస్రైరానందబాష్పైః ఆకులదృష్టిః అత ఏవ స్థానాంతరే కల్పితః సన్నివేశో నిక్షేపో యస్య తత్ స్వస్థానాదన్యత్ర స్థాపితమిత్యర్థః. అత ఏవ ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః అంగులీభిః ప్రతిసార్యమాణం స్వస్థానం ప్రాప్యమాణం ఊర్ణామయం మేషాదిలోమనిర్మితం. ని. 'ఊర్ణా మేషాదిలోమ్ని స్యా'దిత్యమరః. కౌతుక హస్తసూత్రం మంగళహస్తసూత్రం. ని. 'కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహల' ఇతి శాశ్వతః. బబంధ చ మేనేతి శేషః. పూర్వోక్తక్రియాసముచ్చయార్థ శ్చకారః.

క్షీరోదవేలేవ సఫేనపుంజా పర్యాప్తచంద్రేవ శరత్త్రియామా,
నవం నవక్షౌమనివాసినీ సా భూయో బభౌ దర్పణమాదధానా.

క్షీరోదేతి. నవం నూతనం క్షౌమం దుకూలం నివస్తే ఆచ్ఛాదయతీతి నవక్షౌమ నివాసినీ వసేరాచ్ఛాదనార్థాణ్ణినిః. తథా నవం దర్పణమాదధానా బిభ్రతీ సా గౌరీ సఫేనపుంజా సడిండీరపఙ్క్తిః క్షీరముదకం యస్య సః క్షీరోదః క్షీరసముద్రః. ఉదక స్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదాదేశః. తస్య వేలా తీరభూమిరివ. ని. 'వేలా కాలే చ జలధే స్తీరనీరవికారయో' రితి విశ్వః. పర్యాప్తచంద్రా పూర్ణచంద్రా శరత్త్రియామా శరద్రాత్రి రివ భూయో భూయిష్ఠం బభౌ చకాశే.

తామర్చితాభ్యః కులదేవతాభ్యః కులప్రతిష్ఠాం ప్రణమయ్య మాతా,
అకారయత్కారయితవ్యదక్షా క్రమేణ పాదగ్రహణం సతీనాం. 27

తామితి. కారయితవ్యేషు దక్షా కర్తవ్యోపదేశకుశలేత్యర్థః. మాతా మేనా ప్రతి తిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా 'ఆతశ్చోపసర్గే'ఇతి కః. స్త్రియాం టాప్. కులస్య ప్రతిష్ఠామా లంబనభూతాం స్థితికారిణీమిత్యర్థః. తాం గౌరీం అర్చితాభ్యః పూజితాభ్యః కుల దేవతాభ్యో గృహదేవతాభ్యః ప్రణమయ్య ప్రణామం కారయిత్వా ల్యపి లఘు పూర్వాదితి ణేరయాదేశః. సతీనాం పతివ్రతానాం పాదగ్రహణం పాదాభివందనం క్రమేణ అకారయత్ కారయామాస. 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మిత్యణి కర్తుః కర్మత్వం. అన్యత్ర చ నమేరకర్మకత్వాత్ గతిబుద్ధీత్యాదినా.

అఖండితం ప్రేమ లభస్వ పత్యురిత్యుచ్యతే తాభిరుమాస్మ నమ్రా,
తయా తు తస్యార్ధశరీరభాజా పశ్చాత్కృతాః స్నిగ్ధజనాశిషోఽపి.

అఖండితమితి. నమ్రా ప్రణతా ఉమా తాభిః సతీభిః పత్యుశ్శివస్య అఖండితం అక్షతం ప్రేమ లభస్వ ప్రాప్నుహి ఇత్యుచ్యతే స్మ అభిహితా లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే

లట్. తస్య హారస్య అర్థం శరీరస్య అర్ధశరీరం అర్ధం నపుంసకమితి సమాసః. తద్భజతీత్యర్థశరీరభాజా తయా గౌర్యా తు స్నిగ్ధజనాశిషో బంధుజనాశీర్వాదా అపి పశ్చాత్కృతాః అధరీకృతాః తతోఽప్యధికఫలలాభాదితి భావః,

ఇచ్ఛావిభూత్యోరనురూపమద్రి స్తస్యాః కృతీ కృత్యమశేషయిత్వా,
సభ్యస్సభాయాం సుహృదాస్థితాయాం తస్థౌ వృషాంకాగమనప్రతీక్షః.

ఇచ్ఛావిభూత్యోరితి. కృతీ కుశలః. సభాయాం సాధుస్సభ్యః. 'సభాయా యః' ఇతి యప్రత్యయః. అద్రిర్హిమవాన్ ఇచ్ఛావిభూత్యోరుత్సాహైశ్వర్యయోరనురూపం సదృశం యథా తథా తస్యాః పార్వత్యాః కృత్యం కర్తవ్యమశేషయిత్వా శేషం నిశ్శేషం కృత్వా సమాప్యేత్యర్థః. అశేషశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్ క్త్వా ప్రత్యయః సుహృదాస్థితాయాం బంధుజనాక్రాంతాయాం సభాయాం సంసది వృషాంకస్య హరస్య ఆగమనం ప్రతీక్షత ఇతి తథోక్తస్సన్. 'కర్మణ్యణ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. తస్థౌ స్థితః.

తావద్భవస్యాపి కుబేరశైలే తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపమ్,
ప్రసాధనం మాతృభిరాదృతాభిర్న్యస్తం పురస్తాత్పురశాసనస్య. 30

తావదితి. తావత్ యావద్గౌర్యాః ప్రసాధనం క్రియతే తత్కాల ఏవేత్యర్థః. కుబేరశైలే కైలాసే తదేవ పూర్వం తత్పూర్వం తచ్చ తత్పాణిగ్రహణం చ తస్యానురూపం ప్రసాధనం అలంకారసామగ్రీ ఆదృతాభిః సాదరాభిః. కర్తరి క్తః. మాతృభిః బ్రాహ్మీప్రభృతిభిః సప్తమాతృకాభిః పురం శాస్తీతి పురశాసనః తస్య పురశాసనస్య కర్తరి ల్యుట్ భవస్యాపి పురస్తాదగ్రే న్యస్తం నిక్షిప్తమ్.

తద్గౌరవాన్మంగళమండనశ్రీః సా పస్పృశే కేవలమీశ్వరేణ,
సఏవ వేషః పరిణేతురిష్టం భావాంతరం తస్య విభోః ప్రపేదే. 31

తదితి. ఈశ్వరేణ శివేన సా మంగళమండనశ్రీః శుభప్రసాధనసంపత్ తద్గౌరవాత్తాసు మాతృషు ఆదరాత్ కేవలం పస్పృశే స్పృష్టైవ న తు దధ్రే ఇత్యవధారణార్థః కేవలశబ్దః. 'కేవలం చావధారణ'ఇతి శాశ్వతః. కింతు తస్య విభోః దేవస్య స ఏవ వేషః స్వాభావికో భస్మకపాలాదివేషఏవ పరిణేతుః లోకే ఉద్వోఢురిష్టమపేక్షితం భావాంతరం రూపాంతరం ప్రపేదే అంగరాగాదిరూపతాం ప్రాపేత్యర్థః.

బభూవ భస్మైవ సితాంగరాగః కపాలమేవామలశేఖరశ్రీః,
ఉపాంతభాగేషు చ రోచనాంకో గజాజినస్యైవ దుకూలభావః 32

భావాంతరాపత్తిమేవాహ. బభూవేతి. భస్మైవ సితాంగరాగః శుభ్రగంధానులేపనం బభూవ. కపాలమేవ అమలః శేఖరః శిరోభూషణం తస్య శ్రీః శోభా బభూవ

గజాజినస్యైవ ఉపాంతభాగేషు అంచలప్రదేశేషు రోచనయా వాంకో హంసాది చిహ్నం యస్య సః తథోక్తః దుకూలభావః పట్టాంశుకత్వం బభూవ భస్మాదికమేవాంగరాగాది భావం ప్రాప్తమిత్యర్థః.

శంఖాంతరద్యోతి విలోచనం యదంతర్నివిష్టామలపింగతారమ్,
సాన్నిధ్యపక్షే హరితాలమయ్యాస్తదేవ జాతం తిలకక్రియాయాః

శంఖేతి. శంఖాంతరే లలాటాస్థిమధ్యే ద్యోతత ఇతి తథోక్తం. ని. 'శంఖో నిధౌ లలాటాస్థ్ని' త్యమరః. అంతర్నివిష్టా మధ్యగతా అమలా పింగా తారా కనీనికా యస్య తత్తథోక్తం. ని. 'తారకాక్ష్ణః కనీనికే' త్యమరః. యద్విలోచనం తద్విలోచన మేవ హరితాలమయ్యాః వర్ణద్రవ్యవిశేషవికారస్య తిలకక్రియాయాః తిలకరచనాయాః సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం తదేవ పక్షః సాధ్యం. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబల భిత్తిష్వి'తి యాదవః. తస్మిన్ సాన్నిధ్యపక్షే జాతం ప్రవిష్టమిత్యర్థః. అనేన లలాట లోచనమేవ తస్య హరితాలతిలకమభూదిత్యుక్తమ్.

యథాప్రదేశం భుజగేశ్వరాణాం కరిష్యతామాభరణాంతరత్వమ్,
శరీరమాత్రం వికృతిం ప్రపేదే తథైవ తస్థుః ఫణరత్నశోభాః 34

యథేతి. యథాప్రదేశం ప్రదేశాన్ ప్రకోష్ఠాదీననతిక్రమ్య ఆభరణాంతరత్వం కంకణాద్యాభరణవిశేషత్వం కరిష్యతాం సంపాదయిష్యతాం భుజగేశ్వరాణాం శరీర మాత్రం శరీరమేవ వికృతిం రూపాంతరం ప్రపేదే ఫణరత్నశోభాస్తథైవ తస్థుః. తాసాం తథైవోపాదేయత్వాదితి భావః.

దివాపి నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా బాల్యాదనావిష్కృతలాంఛనేన,
చంద్రేణ నిత్యం ప్రతిభిన్నమౌళేశ్చూడామణేః కిం గ్రహణం హరస్య.

దివాపీతి. దివా దినేపి నిష్ఠ్యూతా ఉద్గీర్ణా మరీచిభాసః కిరణకాంతయో యస్య తేన బాల్యాదల్పతనుత్వాద్ధేతోరనావిష్కృతలాంఛనేన అదృశ్యమానకలంకేనేత్యర్థః. చంద్రేణ నిత్యం సర్వదా ప్రతిభిన్నమౌళేః సంగతముకుటస్య హరస్య చూడామణే ర్గ్రహణం స్వీకారః కిం కిమర్థం. చంద్రచూడామణేర్దేవస్య కిమన్యైశ్చూడామణిభిరితి భావః.

ఇత్యద్భుతైకప్రభవః ప్రభావాత్ప్రసిద్ధనైపథ్యవిధేర్విధాతా,
ఆత్మానమాసన్నగణోపనీతే ఖడ్గే నిషక్తప్రతిమం దదర్శ. 36

ఇతీతి. ఇతీత్థం ప్రభావాత్ సామర్థ్యాత్ ప్రసిద్ధస్య నైపథ్యవిధేః వేషసంవిధా నస్య విధాతా నిర్మాతా అతఏవాద్భుతానామాశ్చర్యాణాం ఏకప్రభవో ముఖ్యనిధిః స

దేవః ఆసన్నగణేన పార్శ్వస్థవర్గేణ ప్రమథగణేనేత్యర్థః. ఉపనీతే ఆసితే ఖడ్గే నిషక్త ప్రతిమం సంక్రాంతప్రతిబింబమాత్మానం దదర్శ వీరపురుషాణామేష ఆచారః.

స గోపతిం నందిభుజావలంబీ శార్దూలచర్మాంతరితోరు పృష్ఠమ్,
తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ప్రమాణమారుహ్య కైలాసమివ ప్రతస్థే 37

సఇతి. స దేవో నందిభుజావలంబీ నందికేశ్వరభుజావలంబనస్సన్ శార్దూల చర్మణా వ్యాఘ్రచర్మణా అంతరితం ఆచ్ఛాదితం ఉరు విశాలం పృష్ఠం యస్య తం తథోక్తం. ని. 'శార్దూలద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే' ఇత్యమరః. తస్మిన్ దేవే భక్త్యా సంక్షిప్తం సంకోచితం బృహత్ ప్రమాణం యేన తం గోపతిం వృషభం కైలాసమివ ఆరుహ్య ప్రతస్థే చచాల.

తం మాతరో దేవమనువ్రజంత్యః స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః,
ముఖైః ప్రభామండలరేణుగౌరైః పద్మాకరం చక్రురివాంతరిక్షమ్. 38

తమితి. తం దేవం అనువ్రజంత్యోఽనుగచ్ఛంత్యః. స్వవాహనానాం క్షోభేణ ప్రకంపేన చలావతంసాశ్చలకుండలాః మాతరః సప్తమాతృకాః ప్రభామండలాన్యేవ రేణవః పరాగాస్తైః గౌరైరరుణైః. ని. 'గౌరోఽరుణే సితే పీత' ఇతి యాదవః. ముఖైః అంతరిక్షమాకాశం పద్మాకరమివ చక్రుః.

తాసాం చ పశ్చాత్కనకప్రభాణాం కాలీ కపాలాభరణా చకాశే,
బలాకినీ నీలపయోదరాజీ దూరం పురఃక్షిప్తశతహ్రదేవ. 39

తాసామితి. కనకప్రభాణాం సువర్ణవర్ణానాం తాసాం మాతౄణాం పశ్చాత్కపాలాభరణా సితకపాలాలంకారేత్యర్థః. కాలీ మహాకాళీ దేవీ చ కృష్ణవర్ణత్వసూచనాయ కాలీసంజ్ఞయాభిధానం. బలాకినీ బలాకావతీ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. దూరం యథా తథా పురోఽగ్రే క్షిప్తాః ప్రసారితాః శతహ్రదాః విద్యుతో యస్యాస్సా తథోక్తా నీలపయోదరాజీ కాలమేఘపఙ్క్తిరివ చకాశే.

తతో గణైశ్శూలభృతః పురోగైరుదీరితో మంగళతూర్యఘోషః,
విమానశృంగాణ్యవగాహమానశ్శశంస సేవావసరం సురేభ్యః. 40

తతఇతి. తతః అనంతరం శూలభృతః శివస్య పురో గచ్ఛంతీతి పురోగైః అగ్రేసరైః అన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి వక్తవ్యమితి గమేర్డప్రత్యయః. గణైః ప్రమథైరుదీరితః ఉత్పాదితః మంగళతూర్యఘోషో మంగళవాద్యధ్వనిః విమానశృంగాణ్యవగాహమానస్సన్ సురేభ్యో విమానస్థేభ్యః సేవావసరం శశంస. సురాః ప్రస్థానతూర్యధ్వనిమాకర్ణ్యాయమేవ నస్సేవావసర ఇత్యాజగ్మురిత్యర్థః.

అవ. సురాణాం సేవాప్రకారమేవాహ:—

ఉపాదదే తస్య సహస్రరశ్మిస్త్వష్ట్రా నవం నిర్మితమాతపత్రమ్,
స తద్దుకూలాదవిదూరమౌళిర్బభౌ పతద్గంగ ఇవోత్తమాంగే. 41

ఉపేతి. తస్య హరస్య సహస్రరశ్మిస్సూర్యః త్వష్ట్రా విశ్వకర్మణా నిర్మితం నవమాతపత్రం ఉపాదదే ధృతవానిత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షతే తద్దుకూలాత్తస్యాతపత్రస్య ప్రాంతలంబినో దుకూలాదవిదూరమౌలిః. తద్దుకూలస్యాసన్నమౌలిరిత్యర్థః. స హర ఉత్తమాంగే శిరసి. ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష'మిత్యమరః. పతంతీ గంగా యస్య సః పతద్గంగ ఇవ బభౌ. దుకూలాదిత్యత్ర 'దూరాంతికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యా'మితి దూరార్థయోగే వికల్పేన పంచమీ. నాథేనోక్తం 'అన్యారా'దిత్యారాచ్ఛబ్దస్యార్థగ్రహణార్థత్వాత్ పంచమీతి తదనాకరం. కించాస్య దూరాంతికేతి శాస్త్రోక్తవికల్పాపవాదత్వాత్ దూరం గ్రామస్యేత్యాది షష్ఠీప్రయోగో దూరాపాస్తః స్యాదిత్యుపేక్షణీయమేవ.

మూర్తే చ గంగాయమునే తదానీం సచామరే దేవమసేవిషాతామ్,
సముద్రగారూపవిపర్యయేపి సహంసపాతే ఇవ లక్ష్యమాణే. 42

మూర్తేఇతి. గంగా చ యమునా చ గంగాయమునే మూర్తే విగ్రహధారిణ్యౌ సచామరే చామరసహితే సత్యౌ అతఏవ సముద్రగా నదీ తస్యాః రూపం స్వరూపం తస్య విపర్యయేఽప్యభావేపి సహ హంసపాతేన హంసచారేణ వర్తేతే ఇతి సహంసపాతే ఇవ తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః. 'వోపసర్జన'స్యేతి సభావః. లక్ష్యమాణే దృశ్యమానే సత్యౌ తదానీం వివాహసమయే దేవమసేవిషాతాం అభజతాం సేవతేర్లుఙ్. గంగాయమునే చామరగ్రాహిణ్యౌ దేవముపతస్థతురిత్యర్థః.

తమభ్యగచ్ఛత్ప్రథమో విధాతా శ్రీవత్సలక్ష్మా పురుషశ్చ సాక్షాత్,
జయేతి వాచా మహిమానమస్య సంవర్ధయంతౌ హవిషేవ వహ్నిమ్.

తమితి. ప్రథమఆద్యః విధాతా చతుర్ముఖః తథా శ్రీవత్సలక్ష్మా శ్రీవత్సాంకః పురుషో విష్ణుశ్చ సాక్షాత్తం దేవమభ్యగచ్ఛత్ సమ్ముఖమాయయౌ కిం కుర్వంతౌ జయేతి వాచా జయశబ్దేన చ అస్యేశ్వరస్య మహిమానం మహత్త్వం హవిషా వహ్నిమివ సంవర్ధయంతౌ వృద్ధిం గమయంతౌ.

అవ. న చానుచితమేతదుక్తమిత్యాహ:—

ఏకైవ మూర్తిర్బిభిదే త్రిధా సా సామాన్యమేషాం ప్రథమావరత్వమ్,
విష్ణోర్హరస్తస్య హరిః కదాచిద్వేధాస్తయోస్తావపి ధాతురాద్యౌ. 44

44 ఏకేతి. సా ఏకైవ మూర్తిస్త్రిధా బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకత్వేన బిభిదే. ఔపాధికోయం భేదో న వాస్తవిక ఇత్యర్థః. అతఏవ ఏషాం త్రయాణాం ప్రథమావరాణాం భావః ప్రథమావరత్వం జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావః సామాన్యం సాధారణం ఇచ్ఛయా సర్వే జ్యేష్ఠా భవంతి కనిష్ఠాశ్చేత్యర్థః. ఏతదేవ వివృణోతి కదాచిద్విష్ణోః హరః ఆద్యః కదాచిత్తస్య హరస్య హరిరాద్యః కదాచిత్తయోర్హరిహరయోర్వేధా ఆద్యః కదాచిత్తౌ హరిహరావపి ధాతుః స్రష్టురాద్యౌ ఏవమేతేషాం పౌర్వాపర్యమనియతమితి దర్శితమ్.

తం లోకపాలాః పురుహూతముఖ్యాః శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః,
దృష్టిప్రదానే కృతనందిసంజ్ఞాస్తద్దర్శితాః ప్రాంజలయః ప్రణేముః. 45

తమితి. పురుహూతముఖ్యా ఇంద్రాదయో లోకపాలాః శ్రీలక్షణానామైశ్వర్యచిహ్నానాం ఛత్రచామరవాహనానాం ఉత్సర్గేణ త్యాగేన వినీతవేషాః అనునీతవేషాస్సంతః తథా దృష్టిప్రదానే దర్శననిమిత్తే దర్శనప్రదానార్థమిత్యర్థః. కృతనందిసంజ్ఞాః కృతానందినః ప్రతిహారస్య సంజ్ఞా సంకేతో యైస్తాదృశాః మమ దర్శనం దాపయేతి నందినం ప్రతి కృతహస్తాదిసూచనా ఇత్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా స్యాచ్చేతనానామహస్తాద్యైశ్చార్థసూచనే'త్యమరః. తద్దర్శితాః తేన నందినా దర్శితాః అయమింద్రః ప్రణమతి అయం చంద్ర ఇత్యాద్యుక్తిపూర్వకం నివేదితాః ప్రాంజలయస్సంతః తం భవం ప్రణేముః ప్రణతాః.

కంపేన మూర్ధ్నశ్శతపత్రయోనిం వాచా హరిం వృత్రహణం స్మితేన,
ఆలోకమాత్రేణ సురానశేషాన్ సంభావయామాస యథాప్రధానమ్.

కంపేనేతి. స దేవః శతపత్రయోనిం చతుర్ముఖం మూర్ధ్నః కంపేన తథా హరిం వాచా సంభాషణేన వృత్రం హతవంతం వృత్రహణం ఇంద్రం 'బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విబితి క్విప్. స్మితేన మందహాసేన అశేషాన్ సురానాలోకమాత్రేణ దృష్టిమాత్రేణ ఇత్థం యథాప్రధానం యథార్హం సంభావయామాస.

తస్మై జయాశీస్ససృజే పురస్తాత్సప్తర్షిభిస్తాన్ స్మితపూర్వమాహ,
వివాహయజ్ఞే వితతేఽత్ర యూయమధ్వర్యవః పూర్వవృతా మయేతి.

తస్మాఇతి. తస్మై శివాయ సప్తర్షిభిః. 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయా'మితి సమాసః. పురస్తాదగ్రే జయేత్యాశీస్ససృజే ప్రయుక్తా స తాన్ సప్తర్షీన్ స్మితపూర్వమాహ—కిమితి? వితతే విస్తృతే ప్రవర్తితే అత్ర వివాహ ఏవ యజ్ఞః తస్మిన్ యూయం మయా పూర్వమేవ వృతాః ప్రార్థితాః అధ్వర్యవః ఋత్విజః. ఇతి విశేషవాచినా సామాన్యముక్తమ్.

విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః ప్రవీణైః సంగీయమానత్రిపురోపదానః,
అధ్వానమధ్వాంతవికారలంఘ్యస్తతార తారాధిపఖండధారీ. 48

విశ్వావస్వితి. విశ్వావసుర్నామ కశ్చిద్గంధర్వః దేవగాయకః తత్ప్రాగ్రహరైః తత్ప్రముఖైః ప్రవీణైః ప్రకృష్టవీణైః నిపుణైర్వా. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాత

శిక్షితా' ఇత్యమరః. త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురమ్. 'తద్ధితార్థోత్తరపదే' త్యాదినా సమాహారసమాసః. 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇతి స్త్రీలింగతా నిషేధః. త్రిపురస్య సంబంధ్యపదానం పూర్వవృత్తం కర్మ విజయరూపం త్రిపురాపదానం తత్సంగీయమానం స్తూయమానం యస్య స తథోక్తః సః. 'అపదానం కర్మ వృత్త'మిత్యమరః. 'ధ్వాంతం తమో మోహ ఇతి యాదవః. తద్వికారేణ రాగాదినా లంఘ్యోఽభిభవనీయో న భవతీత్యధ్వాంతవికారలంఘ్యః. వివాహాదికం తు తస్య లీలేత్యర్థః. తారాధిపఖండధారీ చంద్రశేఖరః శంభుః అధ్వానం మార్గం తతార అత్యగచ్ఛత్.

ఖే ఖేలగామీ తమువాహ వాహః సశబ్దచామీకరకింకిణీకః,
తటాభిఘాతాదివ లగ్నపంకే ధున్వన్ ముహుః ప్రోతఘనే విషాణే.

ఖ ఇతి. ఖే ఆకాశే ఖేలం సుందరం గచ్ఛతీతి ఖేలగామీ సశబ్దాః శబ్దాయమానాః చామీకరకింకిణ్యః కాంచనక్షుద్రఘంటికాః యస్య సః తథోక్తః. 'కింకిణీ క్షుద్రఘంటికే'త్యమరః. 'నద్యృతశ్చే'తి కప్. వాహ్యతే అనేనేతి వాహః వృషభః. కరణే ఘఞ్. ప్రోతఘనే స్యూతమేఘే అతఏవ తటాభిఘాతాత్ రోధోభేదాత్ లగ్నపంకే శ్లిష్టకర్దమే ఇవ స్థితే విషాణే శృంగే ముహుర్ధున్వన్ తం హరం ఉవాహ వహతిస్మ.

స ప్రాపదప్రాప్తపరాభియోగం నగేంద్రగుప్తం నగరం ముహూర్తాత్,
పురోవిలగ్నైర్హరదృష్టిపాతైస్సువర్ణసూత్రైరివ కృష్యమాణః. 50

స ఇతి. స హరః అప్రాప్తః పరాభియోగః శత్రుసమాక్రాంతిర్యేన తత్తథోక్తం నగేంద్రేణ హిమవతా గుప్తం రక్షితం నగరమోషధిప్రస్థం పురోఽగ్రే విలగ్నైః సంక్రాంతైర్హరదృష్టిపాతైః సువర్ణసూత్రైః కృష్యమాణ ఇవ ముహూర్తాత్ ప్రాపత్ అన్యథా కథం దూరస్యాశుప్రాప్తిస్స్యాదితి భావః. పురః పురః ప్రసృతాః హరదృష్టయః పింగళవర్ణత్వాత్ సౌవర్ణాని వృషాకర్షణదామానీవాలక్ష్యంతేత్యర్థః.

తస్యోపకంఠే ఘననీలకంఠః కుతూహలాదున్ముఖపౌరదృష్టః,
స్వబాణచిహ్నాదవతీర్య మార్గాదాసన్నభూపృష్ఠమియాయ దేవః 51

తస్యేతి. తస్య పురస్యోపకంఠే అంతికే ఘనో మేఘ ఇవ నీలః కంఠో యస్య సః ఘననీలకంఠః దేవః కుతూహలాద్దర్శనౌత్సుక్యాదున్ముఖైః పౌరైః దృష్టస్సన్ స్వబాణచిహ్నాత్ త్రిపురవిజయసమయే స్వబాణాంకితాన్మార్గాత్ తత్ప్రదేశాకాశదేశాత్ అవతీర్య అవరుహ్య ఆసన్నభూపృష్ఠం నికటభూతలం ఇయాయ ప్రాప.

తమృద్ధిమద్బంధుజనాధిరూఢైర్వృందైర్గజానాం గిరిచక్రవర్తీ,
ప్రత్యుజ్జగామాగమనప్రతీతః ప్రఫుల్లవృక్షైః కటకైరివ స్వైః. 52

తమితి. ఆగమనేన శివాగమనేన ప్రతీతో హృష్టః గిరిచక్రవర్తీ పర్వతాధిరాజః హిమవాన్ ఋద్ధిమతా వస్త్రాలంకారాదిసమృద్ధేన బంధుజనేన అధిరూఢైః. అనేన

బంధూనాం సమస్వామ్యం సూచితం. గజానాం బృంహితైః ప్రఫుల్లాః వికసితకుసుమాః వృక్షాః యేషు తైః సైన్యైః స్వకీయైః కటకైః స్నిగ్ధైరివ తం హరం ప్రత్యుజ్జగామ అభియయౌ. ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబేఽద్రేః' రిత్యమరః.

వర్గావుభౌ దేవమహీధరాణాం ద్వారే పురస్యోద్ఘటితాపిధానే,
సమీయతుర్దూరవిసర్పిఘోషౌ భిన్నైకసేతూ పయసామివౌఘౌ.

వర్గావితి. దూరవిసర్పీ దూరగామీ ఘోషో యయోస్తౌ దేవాశ్చ మహీధరాశ్చ తేషాం దేవమహీధరాణాం ఉభౌ వర్గౌ ఉద్ఘటితాపిధానే అపనీతకవాటే పురస్య ద్వారే భిన్నః దీర్ణః ఏకః సేతుర్యయోస్తౌ భిన్నైకసేతూ పయసామోఘౌ ప్రవాహావివ సమీయతుస్సంగతౌ.

హ్రీమానభూద్భూమిధరో హరేణ త్రైలోక్యవంద్యేన కృతప్రణామః,
పూర్వం మహిమ్నా స హి తస్య దూరమావర్జితం నాత్మశిరో వివేద.

హ్రీమానితి. భూమిధరో హిమవాన్ త్రయో లోకాః త్రైలోక్యం చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః. తస్య వంద్యేన నమస్కార్యేణ హరేణ కృతప్రణామస్సన్. "శ్లో. 'ఋత్విక్పితృవ్యశ్వశురమాతులానాం యవీయసాం, ప్రవయాః ప్రథమం కుర్యాత్ప్రత్యుత్థాయాభివాదనం'' ఇతి స్మరణాత్. హ్రీమానభూత్ మహాదేవం ప్రతి స్వయమల్పత్వాత్ సంకోచం ప్రాపేత్యర్థః. నను ఏదితేశ్వరమహిమ్నస్స్వయం ప్రాగేవ ప్రణతస్య జామాతురాచారమాత్రస్వీకారే కస్సంకోచ ఇతి శంకాం నిరస్యతి పూర్వమితి. హి యస్మాత్ స హిమవాన్ పూర్వం ప్రాగేవ తస్య ఈశ్వరస్య మహిమ్నా సామర్థ్యేన దూరమత్యంతం ఆవర్జితం నమితమాత్మశిరో న వివేద సత్యం స్వయం ప్రణతత్వానుసంధానేన సంకోచః తదనుసంధానం త్వౌత్సుక్యాన్నాస్తీతి భావః.

స ప్రీతియోగాద్వికసన్ముఖశ్రీర్జామాతురగ్రేసరతాముపేత్య,
ప్రావేశయన్మందిరమృద్ధమేనమాగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్ 55

సఇతి. ప్రీతియోగాత్ సంతోషసంబంధాత్ వికసన్ముఖశ్రీః వికసంతీ ముఖశ్రీర్యస్య స తథోక్తస్స హిమవాన్ జాయాం మిమీతే జానాతీతి జామాతుః వరస్య పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ని. 'జామాతా దుహితుః పతి' రిత్యమరః. అగ్రేసరతాం పురోగామిత్వముపేత్య ఏవం దేవం ఆగుల్ఫం పాదగ్రంథిపర్యంతం కీర్ణాని పర్యస్తాని ఆపణమార్గేషు పణ్యవీథికాసు పుష్పాణి యస్మిన్ తత్ ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పం. 'తద్గ్రంథీ ఘుటికే గుల్ఫౌ' విత్యమరః. ఋద్ధం సమృద్ధం మందిరం నగరం. ని. 'మందిరం నగరేఽగారే మందిరో మకరాలయ' ఇతి విశ్వః. ప్రావేశయత్.

తస్మిన్ముహూర్తే పురసుందరీణామీశానసందర్శనలాలసానామ్,
ప్రాసాదమాలాసు బభూవురిత్థం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని. 56

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ముహూర్తే హరస్య పురప్రవేశసమయే ఈశానస్య సందర్శనే లాలసానాం లోలుపానాం. ని. 'లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లంపటశ్చ స' ఇతి యాదవః. పురసుందరీణాం ప్రాసాదమాలాసు ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ త్యక్తాన్యకార్యాణి విసృష్టకార్యాంతరాణి విచేష్టితాని వ్యాపారాః నపుంసకే భావే క్త ఇతి క్తః. బభూవుః ఆసన్.

అథ. తాన్యేవాహ పంచభిః శ్లోకైః:—

ఆలోకమార్గంసహసా వ్రజంత్యాకయాచిదుద్వేష్టనవాంతమాల్యః,
బద్ధుం న సంభావిత ఏవ తావత్కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః. 57

ఆలోకేతి. ఆలోకమార్గం దర్శనపథం గవాక్షమిత్యర్థః. సహసా వ్రజంత్యా గచ్ఛంత్యా కయాచిత్ ఉద్వేష్టనః ద్రుతగతివశాదున్ముక్తబంధనః అతఏవ వాంతమాల్యః ఉద్గీర్ణమాల్యశ్చ యః స ఉద్వేష్టనవాంతమాల్యః కరేణ రుద్ధో గృహీతోఽపిచ కేశపాశః కేశకలాపః. ని. 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్ పర' ఇత్యమరః. తావదాలోకమార్గప్రాప్తిపర్యంతం బద్ధుం బంధనాయేత్యర్థః. న సంభావితః న స్మృతఏవ.

ప్రసాధికాలంబితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరాగమేవ,
ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాదలక్తకాంకాం పదవీం తతాన. 58

ప్రసాధికేతి. కాచిత్ స్త్రీ ప్రసాధికయా అలంకర్త్ర్యా ఆలంబితం రంజనార్థం ధృతం ద్రవరాగమేవ ఆర్ద్రాలక్తకమేవ అగ్రం చాసౌ పాదశ్చాగ్రపాద ఇతి సమానాధికరణస్సమాసః. 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదా'దితి వామనః. తమాక్షిప్య ఆకృష్య ఉత్సృష్టలీలాగతిః త్యక్తమందగమనా సతీ ఆగవాక్షాద్గవాక్షపర్యంతం. పదద్వయమేతత్. పదవీమలక్తకాంకాం లాక్షారసచిహ్నాం చకార.

విలోచనం దక్షిణమంజనేన సంభావ్య తద్వంచితవామనేత్రా,
తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం యయౌ శలాకామపరా వహంతీ. 59

విలోచనమితి. అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనం అంజనేన సంభావ్య అలంకృత్య తద్వంచితం తేనాంజనేన వర్జితం వామనేత్రం యస్యాః సా తథోక్తా సతీ. తథైవ తేనైవ రూపేణ శలాకాం అంజనకూర్చికాం వహంతీ బిభ్రతీ వాతాయనసన్నికర్షం గవాక్షసమీపం యయౌ. దక్షిణగ్రహణం సంభ్రమాత్ వ్యుత్క్రమద్యోతనార్థమ్. 'సవ్యం హి పూర్వం మనుష్యా అంజత' ఇతి శ్రుతేః.

జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబంధ నీవీమ్,
నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలంబ్య వాసః. 60

జాలాంతరేతి. అన్యా స్త్రీ జాలాంతరప్రేషితదృష్టిః గవాక్షమధ్యప్రసారితదృష్టిస్సతీ ప్రస్థానేన గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం. ని. 'నీవీ పరిపణే

గ్రంథౌ స్త్రీణాం జఘనవాససీ'తి విశ్వః. న బబంధ నాబధ్నాత్. కింతు నాభిం ప్రవిష్టా ఆభరణానాం కంకణానాం ప్రభా యస్య తేన. ప్రభైవ నాభేరావరణమభూదితి భావః. హస్తేన వాసోఽవలంబ్య ధృత్వా తస్థౌ.

అర్ధాచితా సత్వరముత్థితాయాః పదేపదే దుర్నిమితే గళంతీ,
కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీమంగుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా. 61

అర్ధేతి. సత్వరం సవేగముత్థితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్ధసూచితా మణిభిర్గ్రథితా అర్ధాచితా దుర్నిమితే సంభ్రమాత్ దుఃఖేన నిక్షిప్తే 'డుమిఞ్ ప్రక్షేపణ'ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. పదేపదే ప్రతిపదం వీప్సాయాం ద్విర్భావః. గలంతీ గలద్రత్నా సతీ రశనా మేఖలా తదానీం తస్మిన్నవసరే అంగుష్ఠమూలే అర్పితం లగితం సూత్రమేవ శేషో యస్యాః సా ఆసీత్.

తాసాం ముఖైరాసవగంధగర్భైర్వ్యాప్తాంతరాస్సాంద్రకుతూహలానాం, విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాస్సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్. 62

తాసామితి. తదానీం సాంద్రకుతూహలానాం తాసాం స్త్రీణాం ఆసవగంధో గర్భే యేషాం తైర్విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరాః యేషు తైర్ముఖైర్వ్యాప్తాంతరాః ఛన్నావకాశాః గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్ కమలాలంకృతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః.

తావత్పతాకాకులమిందుమౌళిరుత్తోరణం రాజపథం ప్రపేదే,
ప్రాసాదశృంగాణి దివాపి కుర్వన్ జ్యోత్స్నాభిషేకద్విగుణద్యుతీని.

తావదితి. తావత్తస్మిన్నవసరే ఇందుమౌళిరీశ్వరః దివాపి ప్రాసాదశృంగాణి జ్యోత్స్నాభిరభిషేకేన స్నపనేన ద్విగుణద్యుతీని ద్విరావృత్తకాంతీని. ని. 'గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతు'ష్వితి వైజయంతీ. కుర్వన్ పతాకాభిరాకులం వ్యాకీర్ణం ఉత్తోరణం ఉచ్ఛ్రితతోరణం రాజపథం ప్రపేదే.

తమేకదృశ్యం నయనైః పిబంత్యో నార్యో న జగ్ముర్విషయాంతరాణి,
తథాహి శేషేంద్రియవృత్తిరాసాం సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా. 64

తమితి. ఏకఏవ దృశ్యో దర్శనీయః తం ఏకదృశ్యం తమీశ్వరం నయనైః పిబంత్యః అతితృష్ణయా పశ్యంత్య ఇత్యర్థః. తాః శంకరం దృష్టిభిరాపిబంత్య ఇతి వా పాఠః. నార్యో విషయాంతరాణి తతోఽన్యాన్విషయాన్ శబ్దాదీనిత్యర్థః. న జగ్ముః న వివిదురిత్యర్థః. తథాహి—ఆసాం నారీణాం శేషేంద్రియవృత్తిః శ్రోత్రాదిప్రవృత్తిః సర్వాత్మనా స్వరూపకార్త్స్న్యేన చక్షుః ప్రవిష్టేవ. శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి స్వాతం

త్ర్యేణ గ్రహణాశక్తేశ్చక్షుర్భిరేవ ప్రవిశ్య కౌతుకాత్ స్వయమప్యేనముపలేభిరే కిము అన్యథా స్వస్వవిషయాధిగమః కిం న స్యాదితి భావః.

అవ. అథ పౌరాఙ్గనావచనాన్యాహ :—

స్థానే తపో దుశ్చరమేతదర్థమపర్ణయా పేలవయాపి తప్తమ్,
యా దాస్యమప్యస్య లభేత నారీ సా స్యాత్కృతార్థా కిముతాంకశయ్యాం.

స్థానఇతి. పేలవయా కోమలయాప్యపర్ణయా పార్వత్యా ఏతస్మై శివాయ ఇదం ఏతదర్థం "అర్థేన సహ నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతా చ వక్తవ్య"తి విశేష్యనిఘ్నత్వం. దుశ్చరం తపస్తప్తం స్థానే యుక్తం. కుతః? యా నారీ అస్యేశ్వరస్య దాస్యం దాసీత్వమపి లభేత సా కృతార్థా స్యాత్; యా అంక ఏవ శయ్యా తామంకశయ్యాం లభేత సా కిముత? కృతార్థేతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం న చేదిదం ద్వంద్వమయోజయిష్యత్,
అస్మిన్ద్వయే రూపవిధానయత్నః పత్యుః ప్రజానాం వితథోఽభవిష్యత్.

పరస్పరేణేతి. స్పృహణీయశోభం సర్వైరాశాస్యమానసౌందర్యం ఇదం ద్వంద్వం మిథునం "ద్వంద్వం రహస్య"త్యాదినా నిపాతః. పరస్పరేణ నాయోజయిష్యచ్చేత్. నయోజయేద్యది ప్రజానాం పత్యుర్విధాతుః అస్మిన్ ద్వయే ద్వంద్వే రూపవిధానే సౌందర్యనిర్మాణే యత్నః ప్రయాసో వితథోఽభవిష్యత్ భవేత్, ఏతదనురూపస్త్రీపుంసాంతరాభావాదితి భావః. 'లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తా'వితి లృఙ్.

న నూనమారూఢరుషా శరీరమనేన దగ్ధం కుసుమాయుధస్య,
వ్రీడాదముం దేవముదీక్ష్య మన్యే సన్యస్తదేహస్స్వయమేవ కామః.

నేతి. ఆరూఢరుషా ప్రరూఢకోపేన అనేన హరేణ కుసుమాయుధస్య కామస్య శరీరం న దగ్ధం నూనం కింతు కామః అముం దేవముదీక్ష్య దృష్ట్వా వ్రీడాత్ సౌందర్యేణ జితోఽస్మీతి లజ్జయా స్వయమేవ సన్యస్తదేహస్త్యక్తదేహ ఇతి మన్యే ఇత్యుత్ప్రేక్షా. న స్వయం న్యస్తాకృతేః కోపః సంభవతీతి భావః.

అవ. కాచిత్కాంచిదాహ :—

అనేన సంబంధముపేత్య దిష్ట్యా మనోరథప్రార్థితమీశ్వరేణ,
మూర్ధానమాలి క్షితిధారణోచ్చముచ్చైస్తరం వక్ష్యతి శైలరాజః 6

అనేనేతి. హే ఆలి సఖి. ని. 'ఆలిః సఖీ వయస్యా చే'త్యమరః. శైలరాజో హిమవాన్ దిష్ట్యా ఇత్యానందేఽవ్యయం. మనోరథైః ప్రార్థితముపలబ్ధం అభిలాషవిషయీకృతమిత్యర్థః. 'ప్రార్థనా యాచ్ఞావరోధయో'రిత్యభిధానాత్. అనేనేశ్వరేణ సంబంధముపేత్యావాప్య క్షితిధారణేనోచ్చమున్నతం మూర్ధానముచ్చైస్తరం ఉన్నతతరం ఉచ్చైరిత్యవ్యయాత్తరప్ప్రత్యయః. మూర్ధ్నో ద్రవ్యత్వాన్నాముప్రత్యయః. 'కిమేత్తి

జవ్యయఘాదామ్య ద్రవ్యప్రకర్ష ఇత్యద్రవ్యప్రకర్షే తస్య విధానాత్. వక్ష్యతి ధార యిష్యతి వహతే ర్లృట్.

ఇతో౽వ్యషధిప్రస్థవిలాసినీనాం శృణ్వన్ కథాః శ్రోత్రసుఖాస్త్రినేత్రః,
కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిం హిమాలయస్యాలయమాససాద.

ఇతీతి. త్రినేత్రస్త్ర్యంబకః. త్రినేత్రత్రినయనశబ్దయోః "క్షుభ్నాదిషు చేతి" ణత్వాభావః. ఇతి ఇత ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనాం సంబంధినీః శ్రోత్రసుఖాః శ్రవణ మధురాః కథాః ఆలాపాన్ శృణ్వన్ కేయూరైరంగదైశ్చూర్ణీకృతాః లాజానాం ముష్టయో యస్మిన్ తం తథోక్తం తత్రావకీర్ణాః ఆచారలాజాః అంతరాల ఏవాంగదైః చూర్ణపేషం పిష్యంత ఇతి పురంధ్రీజనసమ్మర్దాతిశయోక్తిః. హిమాలయస్య హిమవతః ఆలయం భవనమాససాద.

తత్రావతీర్యాచ్యుతదత్తహస్తశ్శరద్ఘనాద్దీధితిమానివోక్ష్ణః,
క్రాంతాని పూర్వం కమలాసనేన కక్ష్యాంతరాణ్యద్రిపతేర్వివేశ. 70

తత్రేతి. తత్ర హిమవదాలయే అచ్యుతేన విష్ణునా దత్తహస్తః వితీర్ణహస్తావలం బస్సన్ శరద్ఘనాచ్ఛరన్మేఘాత్ శరద్విశేషణాన్మేఘస్య శుభ్రత్వం గమ్యతే. దీధితిమాన్ సూర్య ఇవ ఉక్ష్ణః వృషాదవతీర్య కమలాసనేన పూర్వమగ్రే క్రాంతాని ప్రవిష్టాని అద్రి పతేః కక్ష్యాంతరాణి గేహప్రకోష్ఠాంతరాణి వివేశ. ని. 'కక్ష్యా కచ్ఛే వరత్రాయాం కాంచ్యాం గేహే ప్రకోష్ఠక' ఇతి యాదవః.

తమన్వగింద్రప్రముఖాశ్చ దేవాస్సప్తర్షిపూర్వాః పరమర్షయశ్చ,
గణాశ్చ గిర్యాలయమభ్యగచ్ఛన్ ప్రశస్తమారంభమివోత్తమార్థాః.71

తమితి. తమీశ్వరం అన్వగనుపదం అవ్యయమేతత్. ని 'అన్వగన్వక్షమనుగేను పదం క్లీబమవ్యయ'మిత్యమరః. ఇంద్రప్రముఖా దేవాశ్చ సప్తఋషయః పూర్వా యేషాం తే సప్తర్షిపూర్వాః. "న బహువ్రీహా"వితి సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధః, పర మర్షయశ్చ. సూ. "సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానై"రితి తత్పురుషః. గణాః ప్రమథాశ్చ ఉత్తమార్థాః మహాప్రయోజనాని ప్రశస్తం ప్రకృష్టం అమోఘ మిత్యర్థః. ఆరభ్యత ఇత్యారంభః ఉపాయః తమివ గిర్యాలయం హిమవన్మందిరం అభ్యగచ్ఛన్ ప్రావిశన్నిత్యర్థః.

తత్రేశ్వరో విష్టరభాగ్యథావత్సరత్నమర్ఘ్యం మధుమచ్చ గవ్యమ్,
నవే దుకూలే చ నగోపనీతం ప్రత్యగ్రహీత్సర్వమమంత్రవర్జమ్.72

తత్రేతి. తత్ర హిమవదాలయే ఈశ్వరో విష్టరభాగాసనగతః ఉపవిష్ట ఇత్యర్థః. యథావద్యథార్హం విధివదిత్యర్థః. సరత్నం రత్నసహితం అర్ఘ్యం అర్ఘార్థజలం మధు క్షౌద్రమస్మిన్నస్తీతి మధుమద్గవి భవం గవ్యం దధి మధుపర్కమిత్యర్థః. 'దధిమధునీ సర్పి ర ద్భిరలాభ' ఇత్యాశ్వలాయనగృహ్యసూత్రాత్. నవే దుకూలే చేతి సర్వం నగోపనీతం

హిమవదానీతం అర్ఘ్యాదికం మంత్రాన్వర్జయిత్వా మంత్రవర్జం తతో నఞ్ సమాసః అమంత్రవర్జం మంత్రాన్న వర్జయిత్వేత్యర్థః. 'ద్వితీయాయాం చ' ఇతి ణముల్ ప్రత్యయ ఇత్యాహ న్యాసకారః' అనుదాత్తం పదమేకవర్జ మిత్యత్ర ప్రత్యగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్.

దుకూలవాసాస్స వధూసమీపం నిన్యే వినీతైరవరోధదక్షైః,
వేలాసమీపం స్ఫుటఫేనరాజిర్నవైరుదన్వానివ చంద్రపాదైః. 73

దుకూలేతి. అథ దుకూలవాసాః దుకూలం వసాన ఇత్యర్థః. స హరః వినీతైః అనుద్ధతైః అవరోధేషు యే దక్షాః తైః అవరోధదక్షైః వధూసమీపం నిన్యే నీతః. కథ మివ స్ఫుటా ఫేనానాం రాజిర్యస్య సః ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వాన్సముద్రః. 'ఉదన్వాను దధౌ' చేతి నిపాతనాత్సాధుః. నవైః అచిరోదితైః చంద్రపాదైశ్చంద్రకిరణైః వేలా సమీప మివ.

తయా ప్రవృద్ధాననచంద్రకాంత్యా ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః కుమార్యా
ప్రసన్నచేతస్సలిలశ్శివోఽభూత్సంసృజ్యమానశ్శరదేవ లోకః. 74

తయేతి. ఆననం చంద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః. ప్రవృద్ధా ఆననచంద్రస్య కాంతిర్యస్యాస్తయా తథోక్తయా తయా కుమార్యా శరదా లోక ఇవ సంసృజ్యమానః సంగచ్ఛమానః శివః చక్షూంషి కుముదానీవ తాని ప్రఫుల్లాని యస్య స తథోక్తః. చేత స్సలిలమివ తత్ప్రసన్నం యస్య స తథోక్తః ప్రసన్నచేతస్సలిలోఽభూత్. శరల్లోక యోరపి యథోచితం విశేషణాని యోజ్యాని.

తయోస్సమాపత్తిషు కాతరాణి కించిద్వ్యవస్థాపితసంహృతాని,
హ్రీయంత్రణాం తత్క్షణమన్వభూవన్నన్యోన్యలోలాని విలోచనాని.

తయోరితి. తయోః వధూవరయోస్సమాపత్తిషు యదృచ్ఛయా సంగతిషు కాత రాణి చకితాని. వి. 'అధీరే కాతర' ఇత్యమరః. ద్రష్టుమసమర్థానీతి భావః. కించిదీషత్ వ్యవస్థాపితాని స్థిరీకృతాని పశ్చాత్సంహృతాని నివర్తితాని చేతి వ్యవస్థాపితసంహృ తాని. 'పూర్వకాలే' త్యాదినా తత్పురుషః. అన్యోన్యస్మిన్ లోలాని సతృష్ణాని. ని. 'లోలశ్చలసతృష్ణయో' రిత్యమరః. విలోచనాని దృష్టయః తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే హ్రీయంత్రణాం హ్రియా నిమిత్తేన సంకోచమన్వభూవన్.

తస్యాః కరం శైలగురూపనీతం జగ్రాహ తామ్రాంగుళిమష్టమూర్తిః,
ఉమాతనౌ గూఢతనోస్స్మరస్య తచ్ఛంకినః పూర్వమివ ప్రరోహమ్. 76

తస్యా ఇతి. అష్టమూర్తిః శివః తస్మాదీశ్వరాచ్ఛంకత ఇతి తచ్ఛంకినః తద్భీతస్యే త్యర్థః. అత ఏవ ఉమాతనౌ ఉమాశరీరే గూఢతనోః గుప్తశరీరస్య స్మరస్య పూర్వం ప్రరోహమివ ప్రథమాంకురమివ స్థితం శైలగురూపనీతం శైలగురుణా హిమవతా ఉప నీతం ప్రాపితమ్. అథవా శైలగురుణా హిమవత్పురోధసా ఉపనీతం తామ్రాంగుళిం రక్తాం గుళిం తస్యాః పార్వత్యాః కరం జగ్రాహ.

రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాస్స్విన్నాఙ్గులిః పుఙ్గవకేతురాసీత్,
వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభక్తేవ మనోభవస్య. 77

రోమేతి. ఉమాయాః రోమోద్గమో రోమాంచః ప్రాదురభూత్. పుమాన్ గౌః పుంగవో వృషభః. 'గోరతద్ధితలుకీ'తి టచ్. స కేతుశ్చిహ్నం యస్య స పుంగవకేతుశ్శివస్స్విన్నాంగులిరాసీత్. అత్రోత్ప్రేక్షతే:—పాణిసమాగమేన పాణ్యోస్సంస్పర్శేన కర్త్రా తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృత్తిరవస్థితిస్సమం విభక్తేవ; సమీకృతేవేత్యర్థః. ప్రాక్సిద్ధస్యాప్యనురాగసామ్యస్య సంప్రతి తత్కార్యదర్శనాత్పాణిసంస్పర్శకృతత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. నను 'కన్యా తు ప్రథమసంగమే స్విన్నకరచరణా భవతి పుమాంస్తు రోమాంచితో భవతీతి' వాత్స్యాయనేన విపరీతముక్తమితి చేత్ నైష దోషః. ఏభిరనయోర్భావం పరీక్షేతేతి వాక్యశేషే ఏభిరితి బహువచనేన స్వేదరోమాంచగ్రహణస్య సకలసాత్త్వికోపలక్షణత్వావగమేనానియమావధారణాత్ స్వోక్తివిరోధ ఇత్యపాస్తం. తదేతత్ రఘువంశసంజీవిన్యాం సువ్యక్తమవోచం. సాత్త్వికాస్తు. శ్లో. 'స్తంభప్రలయరోమాంచాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః' ఇతి.

ప్రయుక్తపాణిగ్రహణం యదన్యద్వధూవరం పుష్యతి కాంతిమగ్ర్యామ్,
సాన్నిధ్యయోగాదనయోస్తదానీం కిం కథ్యతే శ్రీరుభయస్య తస్య. 78

ప్రయుక్తేతి. యదన్యస్మాత్కారణాత్ ప్రయుక్తం పాణిగ్రహణం యస్య తత్తథోక్తమ్. అన్యల్లౌకికం వధూశ్చ వరశ్చ వధూవరం. సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః. తదానీం పాణిగ్రహణకాలే అనయోరుమాశివయోస్సాన్నిధ్యయోగాత్ సన్నిధిభావాత్ అగ్ర్యముత్తమాం కాంతిం శోభాం పుష్యతి పుష్ణాతి. తస్యోభయస్య ఉమామహేశ్వరరూపస్య మిథునస్య శ్రీః కిం కథ్యతే. యత్ప్రసాదాదన్యస్య శోభాలాభస్తస్య శోభా కిము వక్తవ్యేత్యర్థః. 'వివాహసమయే గౌరీశివౌ వధూవరావనుప్రవిశేతా'మిత్యాగమః.

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానోరుదర్చిషస్తన్మిథునం చకాశే,
మేరోరుపాంతేష్వివ వర్తమానమన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్.

ప్రదక్షిణేతి. తన్మిథునం ఉదర్చిషః ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోః కర్మణః ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ ప్రదక్షిణీకరణాత్ చకాశే కిమివ మేరోరుపాంతేషు పరిసరేషు వర్తమానమావర్తమానం మేరుం ప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః. అన్యోన్యేన సంసక్తం సంగతం మిథునస్యాప్యేతత్ విశేషణం అహశ్చ త్రియామా చ అహస్త్రియామం రాత్రిం దివమివ సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః.

తౌ దంపతీ త్రిః పరిణీయ వహ్నిం మన్యోన్యసంస్పర్శనిమీలితాక్షౌ,
స కారయామాస వధూం పురోధాస్తస్మిన్ సమిద్ధార్చిషి లాజమోక్షమ్. 80

తావితి. సః. పురస్తాదేవ హితం విధత్తే ఇతి పురోధాః పురోహితః అన్యోన్యస్య సంస్పర్శేన స్పర్శసుఖేన నిమీలితాక్షౌ జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ కర్మభూతౌ జాయాశబ్దస్య దంభావో నిపాతితః. వహ్నిం త్రిస్త్రీవారం 'ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుజి'తిసుచ్. పరిణీయ పరితో నీత్వా ప్రదక్షిణీకార్యేత్యర్థః. నయతేర్ద్వికర్మకాత్ క్త్వోల్యప్ సమిద్ధార్చిషి దీప్తజ్వాలే తస్మిన్వహ్నౌ వధూం లాజమోక్షం లాజవిసర్గం కారయామాస. 'హృక్రో రన్యతరస్యా'మితి వికల్పాదణికర్తుః కర్మత్వమ్.

సా లాజధూమాంజలిమిష్టగంధం గురూపదేశాద్వదనం నినాయ,
కపోలసంసర్పిశిఖస్స తస్యా ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే. 81

సేతి. సా వధూః గురోః పురోధసః ఉపదేశాత్ ఇష్టో ఘ్రాణతర్పణ ఇత్యర్థః. గంధో యస్య తం లాజధూమాంజలిం వదనం నినాయ. కపోలసంసర్పిణీ శిఖా యస్య స తథోక్తః స ధూమః తస్యా గౌర్యాః ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే ధూమస్య విసృమరత్వాత్ ముహూర్తగ్రహణమ్.

తదీషదార్ద్రారుణగండలేఖముచ్ఛ్వాసికాలాంజనరాగమక్ష్ణోః,
వధూముఖం క్లాంతయవావతంసమాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ.

తదితి. తద్వధూముఖం ఆచారధూమగ్రహణాత్ ఆచారప్రాప్తధూమత్వాత్ ఈషదార్ద్రే స్విన్నే అరుణే చ గండలేఖే గండస్థలే యస్య తత్తథోక్తమ్. అక్ష్ణోరుచ్ఛ్వాసీ ఉద్గచ్ఛన్ కాలాంజనస్య రాగో రంజనం యస్య తత్తథోక్తం క్లాంతో యవావతంసో యవాంకురకర్ణపూరో యస్య తత్తథాభూతం బభూవ. 'లాజాంజలిం విసృజ్య ధూమాగ్రం జిఘ్రే'దితి ప్రయోగవృత్తికారః.

వధూం ద్విజః ప్రాహ తవైష వత్సే వహ్నిర్వివాహం ప్రతికర్మసాక్షీ,
శివేన భర్త్రా సహ ధర్మచర్యా కార్యా త్వయా ముక్తవిచారయేతి. 83

వధూమితి. అథ వధూం ద్విజః పురోధాః ప్రాహ. కిమితి. హే వత్సే ఏష వహ్నిః తవ వివాహం ప్రతి వివాహకర్మణీత్యర్థః. కర్మసాక్షీ కర్మద్రష్టా భర్త్రా శివేన సహ ముక్తవిచారయా నిర్విచారయా త్వయా ధర్మచర్యా ధర్మాచరణం కార్యా కర్తవ్యేతి అయం చ ప్రాజాపత్యవివాహో ద్రష్టవ్యః. యదాహాశ్వలాయనః.—'సహ ధర్మం చరత ఇతి ప్రాజాపత్యః' ఇతి.

ఆలోచనాంతం శ్రవణే వితత్య పీతం గురోస్తద్వచనం భవాన్యా,
నిదాఘకాలోల్బణతాపయేవ మాహేంద్రమంభః ప్రథమం పృథివ్యా.

ఆలోచనాంతమితి. భవస్య పత్నీ భవానీ. 'ఇంద్రవరుణభవశర్వరుద్రే'త్యాదినాఙీష్ ఆనుగాగమశ్చ. ఆలోచనాంతం నేత్రాంతపర్యంతం. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్య వ్యయీభావః. శ్రవణే శ్రోత్రే వితత్య విస్తార్య తత్పూర్వోక్తం గురోర్యా

జ్ఞికస్య వచనం 'సహ ధర్మచర్యా కా'ర్యేతి వాక్యం నిదాఘకాలే ఉల్బణతాపయా ఉత్కటసంతాపయా పృథివ్యా ప్రథమమాద్యం మాహేంద్రం పార్జన్యమంభ ఇవ పీతం అత్యాదరేణ శుశ్రావేత్యర్థః.

ధ్రువేణ భర్త్రా ధ్రువదర్శనాయ ప్రయుజ్యమానా ప్రియదర్శనేన,
సా దృష్ట ఇత్యాననమున్నమయ్య హ్రీసన్నకంఠీ కథమప్యువాచ. 85

ధ్రువేణేతి. ప్రియం దర్శనం యస్య కర్మభూతస్య తేన ప్రియదర్శనేన ధ్రువేణ శాశ్వతేన భర్త్రా ధ్రువస్య నక్షత్రవిశేషస్య దర్శనాయ. ని. 'ధ్రువో భభేదే క్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిష్వి' త్యమరః. ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతామితి ప్రేర్యమాణా హ్రీసన్నకంఠీ హ్రియా హీనస్వరా సా వధూః కథమపి ఆననమున్నమయ్య దృష్ట ఇత్యువాచ.

ఇత్థం విధిజ్ఞేన పురోహితేన ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ,
ప్రణేమతుస్తౌ పితరౌ ప్రజానాం పద్మాసనస్థాయ పితామహాయ.

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ. సూ. 'ఇదమస్థము'రితి థము ప్రత్యయః. విధిజ్ఞేన వివాహప్రయోగజ్ఞేన శాస్త్రజ్ఞేనేత్యర్థః. పురోహితేన హైమవతేన ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ కృతవివాహకర్మాణౌ ప్రజానాం పితరౌ తావుమామహేశ్వరౌ పద్మాసనస్థాయ పద్మాసనోపవిష్టాయ పితౄణాం పిత్రే పితామహాయ బ్రహ్మణే. ని. 'పితామహో విరించౌ స్యాత్తాతస్య జనకేఽపి చే'తి విశ్వః. 'పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహా' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. ప్రణేమతుర్నమశ్చక్రతుః పితామహస్య పిత్రోరపి పూజ్యత్వాదితి భావః.

వధూర్విధాత్రా ప్రతినంద్యతే స్మ కల్యాణి వీరప్రసవా భవేతి,
వాచస్పతిస్సన్నపి సోఽష్టమూర్తౌ త్వాశాస్యచింతాస్తిమితో బభూవ.

వధూరితి. వధూః కన్యా విధాత్రా బ్రహ్మణా హే కల్యాణి శోభనే వీరః ప్రసవోఽపత్యం యస్యాస్సా వీరప్రసవా వీరప్రసూర్భవేతి ప్రతినంద్యతే స్మ. ఆశిషముక్తేత్యర్థః. సవిధాతా తు వాచస్పతిః వాగీశ్వరోఽపి సన్ కస్కాదిషు పాఠాత్సాధుః. అష్టమూర్తౌ శివేతు ఆశాస్యం ఆకాంక్ష్యం తత్ర చింతా విచారః తస్యాం స్తిమితో మందో బభూవ. తస్య నిరీహస్యాశాస్యాభావాదాశిషి స్తిమితత్వమిత్యర్థః.

క్లప్తోపచారాం చతురశ్రవేదిం తావేత్య పశ్చాత్కనకాసనస్థౌ,
జాయాపతీ లౌకికమేషణీయమార్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్.

క్లప్తేతి. తౌ జాయాపతీ వధూవరౌ పశ్చాన్నమస్కారానంతరం క్లప్తా రచితా ఉపచారాః పుష్పరచనాదయో యస్యాం తాం చతురశ్రవేదిం ఏత్య ప్రాప్య కనకాసనస్థౌ సంతౌ లౌకికం లోకవిదితం ఆచారప్రాప్తమిత్యర్థః. అత ఏవైషణీయం ఆశాస్యమ్. తథాపి "లౌకికాచారం మనసాపి న లంఘయే"దితి శాస్త్రాదవశ్యకర్తవ్యమిత్యర్థః. ఇషేరిచ్ఛార్థాదనీయర్ ప్రత్యయః ఆర్ద్రాక్షతారోపణం అన్వభూతామ్.

పత్త్రాంతలగ్నైర్జలబిందుజాలై రాకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్,
తయోరుపర్యాయతనాలదండమాధత్త లక్ష్మీః కమలాతపత్త్రమ్. 89

పత్త్రాంతేతి. లక్ష్మీః శ్రీదేవీ పత్త్రాంతేషు దలప్రాంతేషు లగ్నైర్జలబిందుజాలైః ఆకృష్టా ఆహృతా ముక్తాఫలజాలేన ప్రాంతలంబినా ముక్తాకలాపేన యా శోభా సా యేన తత్తథోక్తం ఆయతం దీర్ఘం నాలమేవ దండో యస్య తత్ కమలమేవాత పత్త్రం తత్తయోః ఉపరి ఆధత్త దధౌ.

ద్విధా ప్రయుక్తేన చ వాఙ్మయేన సరస్వతీ తన్మిథునం నునావ,
సంస్కారపూతేన వరం వరేణ్యం వధూం సుఖగ్రాహ్యనిబంధనేన.

ద్విధేతి. అథ సరస్వతీ వాగ్దేవీ ద్విధా సంస్కృతప్రాకృతరూపద్వైవిధ్యేన ప్రయుక్తేన ఉచ్చారితేన వాఙ్మయేన శబ్దజాలేన తన్మిథునం నునావ తుష్టావ. 'ణుస్తుతౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్. కేన కమిత్యాహ సంస్కారేణ శాస్త్రవ్యుత్పత్త్యా పూతేన ప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగశుద్ధేన సంస్కృతేనేత్యర్థః. వరేణ్యం వరణీయం శ్లాఘ్యమిత్యర్థః. వృణోతేరౌణాదిక ఏణ్యప్రత్యయః. వరం వోఢారం శివం సుఖేన గ్రాహ్యం సుబోధం నిబంధనం రచనా యస్య తేన వాఙ్మయేన ప్రాకృతభాషయేత్యర్థః. వధూం నునావేత్యనేన సంబంధః.

తౌ సంధిషు వ్యంజితవృత్తిభేదం రసాంతరేషు ప్రతిబద్ధరాగమ్,
అపశ్యతామప్సరసాం ముహూర్తం ప్రయోగమాద్యం లలితాంగహారమ్.

తావితి. తౌ దంపతీ సంధిషు ముఖాదినిర్వహణాంతేషు పంచసంధిషు తదుక్తం దశరూపకే. శ్లో. 'ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతి'రితి. వ్యంజితవృత్తి భేదం స్ఫుటీకృతకైశిక్యాదివృత్తివిశేషం రసానుగుణ్యేనేతి శేషః. తదుక్తం భూపాలేన. శ్లో. 'కైశికీ స్యాత్తు శృంగారే రసే వీరే తు సాత్త్వతీ, రౌద్రబీభత్సయోర్వృత్తిర్నియతారభటీ పునః. శృంగారాదిస్వభావజ్ఞై రసేష్విష్టా తు భారతీ' తథా. శ్లో.' కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా, చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయాస్తాసు నాట్యం ప్రతిష్ఠిత' మితి రసాంతరేషు శృంగారాదిరసభేదేషు. నీ. 'శృంగారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రస'ఇత్యమరః. శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః. బీభత్సాద్భుత శాంతాఖ్యా రసాః పూర్వైరుదాహృతా'ఇతి. ప్రతిబద్ధరాగం ప్రతిబద్ధో నియమేన ప్రవర్తితో వసంతలలితాదిరాగో యస్మింస్తం యస్మిన్ రసే యో రాగో విహితస్తదను సారేణ ప్రయుక్తరాగమిత్యర్థః. యథాహ శోమేశః. రౌద్రేఽద్భుతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే, శృంగారహాస్యకరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః. భయానకే చ

బీభత్సే శాంతే 'గేయో నపుంసక' ఇతి. లలితాంగహారం మధురాంగవిక్షేపం. ని. 'అంగహారోఽంగవిక్షేప' ఇత్యమరః. ఆదౌ భవమాద్యం రూపకాంతరప్రకృతిభూతమిత్యర్థః. తదుక్తం 'ఆహుః ప్రకరణాదీనాం నాటకం ప్రకృతిం బుధా' ఇతి. అప్సరసాముర్వశ్యాదీనాం ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగో రూపకం నాటకమిత్యర్థః. ఆద్యమితి విశేషణాత్. తం ముహూర్తమపశ్యతాం దృష్టవంతౌ 'ప్రాఘ్రా(ధ్మా)స్థే'త్యాదినా దృశేః పశ్యాదేశః.

దేవాస్తదంతే హరమూఢభార్యం కిరీటబద్ధాంజలయో నిపత్య,
శాపావసానే ప్రతిపన్నమూర్తే ర్యయాచిరే పంచశరస్య సేవామ్.

దేవా ఇతి. దేవా ఇంద్రాదయః. తదంతే తస్య ప్రయోగదర్శనస్యాంతేఽవసానే ఊఢభార్యం పరిణీతదారం హరం కిరీటేషు బద్ధాః అంజలయో యైస్తే తథోక్తాః సంతః నిపత్య ప్రణమ్య శాపావసానే ప్రతిపన్నమూర్తేర్లబ్ధశరీరస్య 'పరిణేష్యతి పార్వతీం యదే'త్యాదినా శాపస్య పార్వతీపరిణయాంతత్వాభిధానాదిత్యర్థః. పంచశరస్య కామస్య కర్తుః సేవాం యయాచిరే పునః సమాసాదితశరీరస్య తస్య సేవా స్వీక్రియతామితి ప్రార్థయామాసురిత్యర్థః. 'దుహ్యాచ్పచ్' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్.

తస్యానుమేనే భగవాన్విమన్యు ర్వ్యాపారమాత్మన్యపిసాయకానామ్,
కాలప్రయుక్తా ఖలు కార్యవిద్భి ర్విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతి. 93

తస్యేతి. విమన్యుః విగతక్రోధో భగవాన్ ఈశ్వరః ఆత్మన్యపి తస్య కామస్య సాయకానాం వ్యాపారమనుమేనే. తథాహి—కార్యవిద్భిః కార్యజ్ఞైః కాలవిద్భిరితి పాఠే అవసరజ్ఞైః కాలే యోగావసరే ప్రయుక్తా అనుష్ఠితా భర్తృషు స్వామిషు విషయే విజ్ఞాపనా సిద్ధిమేతి ఖలు సఫలా భవతీత్యర్థః. అయమేవాస్య స్మరసేవాస్వీకారః యదాత్మన్యపి తత్సాయకవ్యాపారమంగీకృతవానితి.

అథ విబుధగణాంస్తానిందుమౌలిర్విసృజ్య
క్షితిధరపతికన్యామాదదానః కరేణ,
కనకకలశయుక్తం భక్తిశోభాసనాథం
క్షితివిరచితశయ్యం కౌతుకాగారమాగాత్. 94

అథేతి. అథేందుమౌళిః ఈశ్వరః తాన్ విబుధగణాన్ విసృజ్య క్షితిధరపతికన్యాం పార్వతీం కరేణాదదానః కనకకలశయుక్తం మంగళార్థమంతర్నిహితహేమమయపూర్ణకుంభం భక్తయః పుష్పాదిరచనాః తాసాం శోభయా సనాథం సహితమిత్యర్థః. క్షితివిరచితశయ్యం క్షితౌ విరచితా స్థండిలకల్పితా శయ్యా తల్పం యస్మిన్ తత్తథోక్తం. కౌతుకాగారమాగాత్ శయ్యాగృహం జగామ అత్రాశ్వలాయనః. 'అత

ఊర్ధ్వమక్షారలవణాశినావధశ్శాయినౌ బ్రహ్మచారిణౌ స్యాతా'మితి. అతదూర్ధ్వం వివాహాదూర్ధ్వం. ఆ త్రిరాత్రాదితి శేషః. త్రిరాత్రం ద్వాదశరాత్రం వేతి వచనాత్. తథా కామశాస్త్రేపి—'అథ పరిణయరాత్రౌ ప్రక్రమేనైవ కించిత్త్రిసృషు చ రజనీషు స్తబ్ధభావా దునోతి. త్రిదినమిహ న ఖింద్యాద్బ్రహ్మచర్యం న చాస్యా హృదయమనురుధ్య స్వేచ్ఛయా నర్మ కుర్యాత్' ఇతి.

నవపరిణయలజ్జాభూషణాం తత్ర గౌరీం
 వదనమపహరంతీం తత్కృతాక్షేపమీశః,
అపి శయనసఖీభ్యో దత్తవాచం కథంచి
 త్ప్రమథముఖవికారైర్హాసయామాస గూఢమ్. 95

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే
ఉమాప్రదానం నామ సప్తమస్సర్గః.

నవేతి. తత్ర కౌతుకాగారే ఈశః ఈశ్వరః నవపరిణయేన నవోద్వాహేన యా లజ్జా సా భూషణం యస్యాస్తాం అతఏవ తేనేశ్వరేణ కృతాక్షేపం కృతాకర్షణం ఉన్నమితమితి యావత్. వదనమపహరంతీం సాచీకుర్వంతీం అయం లజ్జానుభావః అనుభావాంతరమాహ శయనసఖీభ్యోపి శయనే సహశాయినీభ్యోపి నర్మసహచరీభ్యోపీత్యర్థః. కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ దత్తవాచం దత్తోత్తరాం గౌరీం ప్రమథాః భృంగిరిటిప్రభృతయః హాస్యరసాధిదేవతాః పశుపతేః పారిషదాః. యథాహ భరతః.'శృంగారో విష్ణుదైవత్యో హాస్యః ప్రమథదైవత'ఇతి. ని. 'ప్రమథాస్స్యుః పారిషదా'ఇత్యమరః. తేషాం ముఖవికారైః ముఖవికృతచేష్టితైః గూఢమప్రకాశం హాసయామాస హాసాద్యుపాయైర్లజ్జామపాకర్తుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. యథాహ గోనర్దః—'హాసేన మధునా నర్మవచసా లజ్జితాం ప్రియామ్, విలుప్తలజ్జాం కుర్వీత నిపుణైశ్చ సఖీజనై'రితి.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం
సంజీవినీసమాఖ్యాయాం కుమారసంభవవ్యాఖ్యాయాం
సప్తమస్సర్గస్సమాప్తః.

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః.

కుమారసంభవే, సవ్యాఖ్యానే

అష్టమస్సర్గః

పాణిపీడనవిధేరనంతరం శైలరాజదుహితుర్హరం ప్రతి,
భావసాధ్వసపరిగ్రహాదభూత్కామదోహదసుఖం మనోహరమ్. 1

శివాయ జగతామస్తు శివయోః ప్రేమ తాదృశమ్, యేనాన్యోన్యశరీరార్ధమన్యోన్యస్మై సమర్పితమ్. సంభోగో విప్రలంభశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, విప్రలంభశ్చతుర్ధాత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః. పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా, ప్రాగసంగతయోర్యూనోరాద్యస్స్యాదుత్తరే త్రయః. స్యుః ప్రాక్సంగతయోరేవ తత్ర పూర్వానురంజనమ్. చక్షుః ప్రీత్యాద్యవస్థాభిః ప్రరూఢం శివయోర్మిథః. విచ్ఛిన్నం కామదాహేన ప్రాపయ్య పరమాం దశామ్, తపస్స్వర్షిసంవాదప్రముఖైః సాధనైః పునః. అథ సంభోగశృంగారమనయోస్సమరాగయోః. కుమారసంభవఫలం సర్గేఽస్మిన్నాహ సమ్ప్రతి. సోఽపి సంక్షిప్తసంకీర్ణసంపన్నశ్చ సమృద్ధిమాన్, ఇతి భేదాశ్చతుర్ధోక్తాశ్చతుర్ణాం చ వియోగినామ్. తత్రావస్థాప్రభేదేన శృంగారే నాయికా త్రిధా, ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భా చ తత్ర హ్రీసాధ్వసావిలాం. ముగ్ధావస్థాం సమాశ్రిత్య దేవ్యాః ప్రథమసంగమే, ప్రాగేకాదశభిః శ్లోకైర్వ్యక్తే పూర్వానురాగిణోః. సంక్షిప్తం నామ సంభోగశృంగారం శివయోః కవిః. చుంబనేష్వధరేత్యాదౌ లక్షణం త్వస్య వక్ష్యతే. పాణిపీడనవిధేరితి.—పాణిపీడనవిధేః పాణిగ్రహణాదనంతరం విధేరితి పంచమీ షష్ఠీ వా ఉభయథాప్యనుశాసనసంభవాదిత్యుక్తం ప్రాక్. శైలరాజదుహితుః పార్వత్యాః కర్త్ర్యాః హరం ప్రతి భావసాధ్వసపరిగ్రహాత్. భావో నామాత్రానురాగాపరనామా రత్యాఖ్యః శృంగారస్య స్థాయీ వివక్షితః తేన యత్సాధ్వసం సంగమభయం తదనుభావభూతం తస్య పరిగ్రహాత్ స్వీకారాత్ మనోహరం చిత్తాకర్షకం కామదోహదం కామసంవర్ధకమిత్యర్థః. 'తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియే'తి శబ్దార్ణవే. తచ్చ తత్సుఖం చ కామదోహదసుఖమ

భూత్ హరస్యేతి శేషః. నాయికానాయకయోరన్యోన్యానుభావదర్శనాత్సుఖమావిర్భవతి. తచ్చ మదనోద్దీపకమితి రసవిదాం స్థితిః. తథాచ హరస్య గౌర్యాం నవోఢాయాం స్వతగోచరభావప్రయుక్తసాధ్వసదర్శనాత్కశ్చిన్మదనసందీపనః సుఖమయో వికారః ప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. తత్ర రసాభావే తత్ స్థాయినః కార్యమనుభావః. తదుక్తం. శ్లో. రసతాం గచ్ఛతి స్థాయీ యత్కార్యముపలక్ష్యతే, అనుభావస్స విజ్ఞేయో భావసంస్థానలక్షక' ఇతి.

అథ. ఉక్తం భావసాధ్వసమ్. తస్య సుఖమయత్వం చ వర్ణయతి:—

వ్యాహృతా ప్రతివచో న సందధే గంతుమైచ్ఛదవలంబితాంశుకా,
సేవతే స్మ శయనం పరాఙ్ముఖీ సా తథాఽపి రతయే పినాకినః. 2

వ్యాహృతేతి. సా పార్వతీ వ్యాహృతా యత్కించిదభిహితా సతీ ప్రతివచః ప్రత్యుత్తరం న సందధే న దదావిత్యర్థః. అవలంబితాంశుకా గృహీతవస్త్రా సతీ గంతుమన్యతో పసర్తుమైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ. ఇషుధాతోర్లజ్ 'ఇషుగమియమాంఛ'ఇతి ఛకారః. పరాఙ్ముఖీ శయనం సేవతేస్మ అనభిముఖమశయిష్టేత్యర్థః. తథాపి ఇత్థం సాధ్వసాత్ప్రతికూలచేష్టాపి పినాకినశ్శివస్య రతయే సుఖాయ బభూవేతి శేషః. తత్ప్రాతికూల్యమపి తస్యానందకరమభూదిత్యర్థః. ఏతేన నవోఢాయాః దేవ్యా మౌగ్ధ్యాల్లజ్జావిజితమన్మథత్వమవసేయమ్.

కైతవేన శయితే కుతూహలాత్పార్వతీం ప్రతిముఖం నిపాతితమ్,
చక్షురున్మిషతి సస్మితం ప్రియే విద్యుదాహతమివ న్యమీలయత్. 3

కైతవేనేతి. ప్రియే భర్తరి కుతూహలాదేషా కిం కరిష్యతీతి బుభుత్సయేత్యర్థః. కైతవేన కపటేన శయితే సుప్తే సతి పార్వతీప్రతిముఖం యథా తథా నిపాతితం ప్రియస్వాపపరీక్షార్థం తదభిముఖం ప్రవర్తితమిత్యర్థః. చక్షుః స్వదృష్టిం సస్మితమున్మిషతి సతి పునః ప్రియే సహాసం పశ్యతి సతీత్యర్థః. విద్యుదాహతం విద్యుతా ప్రతిహతమివ న్యమీలయత్ సాధ్వసాదితి భావః. ఏతేన కించిత్సాధ్వసస్యాపచయో రతేరుపచయశ్చ వ్యజ్యతే.

నాభిదేశనిహితస్సకంపయా శంకరస్య రురుధే కరస్తయా,
తద్దుకూలమథ చాభవత్స్వయం దూరముచ్ఛ్వసితనీవిబంధనమ్. 4

నాభీతి. నాభిదేశనిహితః నీవీవిమోచనాయేతి శేషః శంకరస్య కరః సకంపయా వేపథుమత్యా। ప్రియకరస్పర్శాదుత్పన్నసాత్త్వికభావయేత్యర్థః. తయా పార్వత్యా రురుధే నివారితః. అథ చ తథాపీత్యర్థః. తద్దుకూలం స్వయం స్వయమేవ దూరమత్యంత

ముచ్ఛ్వసితం స్రస్తం నీవిబంధనం నీవీగ్రంథిర్యస్యా తత్తథాభూతం అభవత్. రతిపారవశ్యాదితి భావః. ని. 'నీవీపరిపణే గ్రంథౌ స్త్రీణాం జఘనవాససీ' విశ్వః.

ఏవమాలినిగృహీతసాధ్వసం శంకరో రహసి సేవ్యతామితి,
సా సఖీభిరుపదిష్టమాకులా నాస్మరత్ప్రముఖవర్తిని ప్రియే. 5

ఏవమితి. హే ఆళి సఖి పార్వతి రహసి శంకరః ఏవం స్వోపదిష్టప్రకారేణేత్యర్థః. నిగృహీతసాధ్వసం నివర్తితభయం యథా తథా సేవ్యతామితి సఖీభిరుపదిష్టం ఉక్తం వచనం సా పార్వతీ ప్రియే శంకరే ప్రముఖవర్తిని పురోవర్తిని సతి ఆకులా సాధ్వసవిహ్వలా సతీ నాస్మరత్ న స్మృతవతీత్యర్థః. న హి భయపరిప్లుతే చేతసి దృఢతరోఽప్యుపదేశస్సంస్కారమాధత్తఇతి భావః.

అప్యవస్తుని కథాప్రవృత్తయే ప్రశ్నతత్పరమనంగశాసనమ్,
వీక్షితేన పరిగృహ్య పార్వతీ మూర్ధకంపమయముత్తరం దదౌ. 6

అపీతి. కథాప్రవృత్తయే సల్లాపప్రవర్ధనాయ అవస్తున్యప్రస్తుతార్థేఽపి ప్రశ్నతత్పరం యత్కించిత్పృచ్ఛంతమిత్యర్థః. అనంగశాసనమీశ్వరం పార్వతీ వీక్షితేన విలోకనేన నతు వాచేత్యర్థః. పరిగృహ్య అంగీకృత్య మూర్ధకంపమయం శిరఃకంపరూపం స్వార్థే మయట్. ఉత్తరం దదౌ న తు వాఙ్మయం సాధ్వసాదితి భావః. తదుక్తం రతిరహస్యే కన్యాకేళిప్రస్తావే—శ్లో. 'అవిదిత ఇవ పృచ్ఛేత్కించిదల్పాక్షరార్థం ప్రతిగిరమవదంతీం భూయ ఏవానురుంధ్యాత్. అహమభిరుచిరస్తే తన్వి నో వేతి పృష్టా ప్రతివచనపదే సా మూర్ధకంపం చ కుర్యా' దితి. అత్ర విహృతం నామ లజ్జానుభావ ఉక్తః. తదుక్తం—శ్లో. 'ఈర్ష్యామానాతిలజ్జాభ్యాం న దత్తం యోగ్యముత్తరం. క్రియయా వ్యజ్యతే యత్ర విహృతం తదుదీరిత'మితి

అథ. పునస్తమేవాహ:—

శూలినః కరతలద్వయేన సా సన్నిరుధ్య నయనే హృతాంశుకా,
తస్య పశ్యతి లలాటలోచనే మోఘయత్నవిధురా రహస్యభూత్. 7

శూలినఇతి. సా పార్వతీ రహసి హృతాంశుకా ప్రియేణాకృష్టవస్త్రా సతీ కరతలద్వయేన స్వకీయేనేత్యర్థః. శూలినో హరస్య నయనే నేత్రద్వయం సన్నిరుధ్య సంఛాద్య తస్య శూలినో లలాటలోచనే తృతీయేఽక్ష్ణి పశ్యతి సతి మోఘయత్నా నిష్ఫలప్రయాసా అతఏవ విధురా మూఢాభూత్ తృతీయకరాభావాదితి భావః. ఏతేన కించిద్ధార్ష్ట్యాదయో వ్యజ్యంతే.

చుంబనేష్వధరదానవర్జితం సన్నహస్తమదయోపగూహనే,
దుర్లభప్రతికృతం వధూరతం క్లిష్టమన్మథమపి ప్రభోః ప్రియమ్. 8

చుంబనేష్వితి. చుంబనేష్వధరదానవర్జిత మోష్ఠార్పణరహితం అదయోపగూహనే నిర్దయాలింగనే సన్నా స్తబ్ధా హస్తౌ యస్మిం స్తత్తథోక్తం తథా దుర్లభం ప్రతికృత్యం యస్మిం స్తత్తథోక్తం అప్రగల్భత్వాన్నఖదంతపదతాడనాదిప్రతిక్రియమిత్యర్థః. అత ఏవ క్లిష్టమన్మథం లజ్జయోపరుద్ధమదనమపి వధ్వాః నవోఢాయాః రతం వధూరతం ప్రభోరీశ్వరస్య ప్రియం అభూదితి శేషః. ని. 'వధూః స్నుషా నవోఢా స్త్రీ భార్యా స్వేష్టాంగనాసు చే'తి విశ్వః. అయం లజ్జాసాధ్వసాభ్యాం సంకుచితోపచారత్వాత్సం క్షిప్తసంభోగః. తదుక్తం భూపాలేన—శ్లో. 'యువానౌ యత్ర సంక్షిప్తాన్ సాధ్వస వ్రీడితాదిభిః, ఉపచారాన్నిషేవంతే స సంక్షిప్త ఇతీరిత' ఇతి.

యన్ముఖగ్రహణమక్షతాధరం దత్తమవ్రణపదం నఖం చ యత్;
యద్రతం చ సదయం ప్రియస్య తత్పార్వతీ విషహతే స్మ నేతరత్. 9

యదితి. పార్వతీ ప్రియస్య సంబంధి అక్షతోఽఖండితోఽధరో యస్మిం స్తత్తథోక్తం యన్ముఖగ్రహణం ముఖచుంబనం తథా అవ్రణపదం వ్రణలక్ష్మరహితం యథా తథా. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి'త్యమరః. దత్తం యచ్చ నఖం నఖకర్మ యత్సదయం రతం చ తత్సర్వం విషహతే సహతే స్మ ఇతరద్విపరీతం ప్రచండమితి యావత్. తచ్చుంబనం నఖపురకం వా న విషహతే స్మ నవోఢాత్వాదితి హృదయం ఉక్తం చ రతిరహస్యే. 'నాత్యంతమానులోమ్యేన చాతిప్రతిలోమతః. సిద్ధిం గచ్ఛంతి కన్యాస్తు తస్మాన్మధ్యేన సాధయే' దితి కన్యా నవోఢా.

రాత్రివృత్తమనుయోక్తుముద్యతం సా విభాతసమయే సఖీజనమ్,
నాకరోదపకుతూహలం హ్రియా శంసితుం చ హృదయేన తత్వరే. 10

రాత్రీతి. సా పార్వతీ విభాతసమయే ప్రభాతకాలే రాత్రివృత్తం సురత వృత్తాంతమిత్యర్థః. అనుయోక్తుం ప్రష్టుం. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. ఉద్యతం ప్రవృత్తం సఖీజనం హ్రియా హేతునా సత్యపి చ్ఛయేతి భావః. అపకుతూహలం నిరాకాంక్షం నాకరోత్. న కించిదాచష్టేత్యర్థః. హృదయేన మనసా తు శంసితుం చ తత్వరే త్వరితా ఔత్సుక్యాదితి భావః. త్వరాసంభ్రమాదీనాం తదనుభావత్వాదితి.

దర్పణే చ పరిభోగదర్శినీ పృష్ఠతః ప్రణయినో నిషేదుషః,
ప్రేక్ష్య బింబమనుబింబమాత్మనః కాని కాని న చకార లజ్జయా. 11

దర్పణ ఇతి. కించేతి చార్థః. దర్పణే ముకురే పరిభోగం నఖదంతక్షతాదిసంభోగ చిహ్నం పశ్యతీతి పరిభోగదర్శినీ సా పార్వతీ పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగే నిషేదుషః స్థిత వతః. సదేః క్వసుః ప్రణయినః ప్రియస్య బింబం ప్రతిబింబం దర్పణే సంక్రాంత మిత్యర్థః. ని. 'బింబోఽస్త్రీ మండలసమప్రతిమాముఖలక్ష్మసు, ప్రతిబింబే ప్రతికృతౌ స్త్రీషు స్యాద్బింబికాఫలే' ఇతి వైజయంతీ. ఆత్మనః స్వస్య బింబమనుస్వప్రతిబింబస్య

పృష్ఠత ఇత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ'ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా. ప్రేక్ష్య లజ్జయా స్వచాపలప్రాకట్యాకృతయేత్యర్థః. కాని కాని యానికాని చిదవాచ్యాన్యంగసంవరణాది చేష్టితానీత్యర్థః. ఉక్తం చ లజ్జానుభావేషు. 'సాచీకృతాంగావరణవైవర్ణ్యాధోముఖాదికృ'దితి న చకార న కృతవతీ.

నీలకంఠపరిభుక్తయౌవనాం తాం విలోక్య జననీ సమాశ్వసత్,
భర్తృవల్లభతయా హి మానసీం మాతురస్యతి శుచం వధూజనః 12

నీలకంఠేతి. నీలకంఠేన శివేన పరిభుక్తయౌవనం యస్యాస్తాం తథోక్తాం ప్రియయోగఫలయౌవనామిత్యర్థః. తాం పార్వతీం విలోక్య జననీ మేనా సమాశ్వసత్ సంతుతోషేత్యర్థః. శ్వసధాతోర్లఙ్. 'అడ్గార్గ్యగాలవయో'రితి వికల్పాదడాగమః తథా హి వధూజనః స్త్రీజనః భర్తృవల్లభతయా పతివాల్లభ్యేన మాతుర్మానసీం మనసిభవాం శుచం శోకమస్యతి నిరస్యతి విపర్యయాద్విపర్యయశ్చేత్యర్థాదవసేయం సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః.

అవ. సంప్రతి దేవ్యా ముగ్ధావస్థాతో మధ్యమావస్థాప్రాప్తిమాహ:—

వాసరాణి కతిచిత్కథంచన స్థాణునా పదముకార్యత ప్రియా,
జ్ఞాతమన్మథరసా శనైశ్శనైస్సా ముమోచ రతిదుఃఖశీలతామ్ 13

వాసరాణీతి. స్థాణునా శంభునా కర్త్రా ప్రియా పార్వతీ కర్మభూతా కతిచిద్వాసరాణి కైశ్చిదహోభిరిత్యర్థః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా కథంచన కృచ్ఛ్రేణ పదం పదప్రక్షేపం అకార్యత కారితా సురతకర్మణీతి శేషః. కరోతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లఙ్ 'హృక్రో రన్యతరస్యా'మిత్యణి కర్మత్వం. 'ణ్యంతేకర్తుశ్చ కర్మణ' ఇత్యభిహితత్వం చ. సా కృతపదా పార్వతీ జ్ఞాతమన్మథరసా అనుభూతసురతసుఖాస్వాదా సతీ. ని. 'ఆస్వాదేవిరసంప్రాహు'రితి శబ్దార్ణవే. శనైశ్శనైః క్రమేణ రతౌ సురతే దుఃఖశీలతాం ప్రాతికూల్యస్వభావతాం ముమోచ. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే'ఇత్యమరః. మధ్యమావస్థాం ప్రాప్తేత్యర్థః. 'లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమే'తి లక్షణమ్.

అవ. తుల్యలజ్జాస్మరత్వమేవాహ:—

సస్వజే ప్రియమురో నిపీడితా ప్రార్థితం ముఖమనేన నాహరత్,
మేఖలాప్రణయలోలతాం గతం హస్తమస్య శిథిలం రురోధ సా. 14

సస్వజఇతి. సా పార్వతీ. ఉరోనిపీడితా ఉరసి గాఢమాశ్లిష్టా సతీ ప్రియం సస్వజే నతు నిష్పందమాస్తేత్యర్థః. అనేన స్మరావేశోదయస్సూచితః. అనేన ప్రియేణ ప్రార్థితం 'చుంబనార్థం యాచితం. ని. 'యాచ్ఞాయామభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై'రితి కేశవః. ముఖం నాహరత్ నాపాహరత్ మేఖలాయాం ప్రణయః పరి

చయః. ని. 'ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చే'తి విశ్వః. తత్ర లోలతాం లాలసత్వం గతం అస్య ప్రియస్య హస్తం శిథిలం రురోధ న్యవారయత్ న తు నిర్భరమితి భావః. అత్ర కించిత్సహనప్రతీకారాభ్యాం తుల్యలజ్జాస్మరత్వం వ్యజ్యతే.

అవ. అథ దేవ్యాః ప్రగల్భాం దశాం దర్శయితుం తయోస్సమానురాగత్వం తావదాహ:—

భావసూచితమదృష్టవిప్రియం కైశ్చిదేవ దివసైరభూత్తయోః,
చాటుమత్క్షణవియోగకాతరం ప్రేమరూఢమితరేతరాశ్రయమ్. 15

భావేతి. తయోశ్శివయోః కైశ్చిత్కతిభిరేవ దివసైర్భావసూచితం భావైశ్చేష్టాభిర్వాగారంభకటాక్షక్షేపాదిభిస్సూచితం పరిజ్ఞాతం అదృష్టం విప్రియమప్రియాచరణం యత్ర తత్తథోక్తం చాటూని ప్రియోక్తయః అస్మిన్ సంతీతి చాటుమత్ భూమార్థే మతుప్. క్షణవియోగాత్ క్షణమాత్రవిరహాదపి కాతరం భీరు ఇతరేతరాశ్రయ మన్యోన్య విషయం ప్రేమ ప్రేమపదాభిలప్యాంకురావస్థా రతిరిత్యర్థః. రూఢమభూత్ క్రమేణానురాగపదాభిలప్యాం భోగావస్థాం ప్రాపేత్యర్థః. తదేతత్సర్వం స్ఫుటీకృతం భూపాలేన. శ్లో. 'అంకురపల్లవకలికాప్రసూనఫలభోగభాగియం క్రమతః. ప్రేమా మానః ప్రణయః స్నేహో రాగోనురాగ ఇత్యుక్తా' రతిరేవ స్థాయిభూతా రసీభవతి అంకురాద్యవస్థాభేదాత్తావత్ ప్రేమాదిపదైరభిలప్యత ఇత్యర్థః. స ప్రేమ భేదరహితం యూనోర్భావనిబంధనం, భావో రతిః రాగ ఏవ స్వసంవేద్యదశాప్రాప్త్యా ప్రకాశితః. యావదాశ్రయవృత్తిశ్చేదనురాగ ఇతీరిత' ఇతి. మానాదిలక్షణం తు విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే ఆకర ఏవ ద్రష్టవ్యమ్.

తం యథాత్మసదృశం వరం వధూరన్వరజ్యత వరస్తథైవ తామ్,
సాగరాదనపగా హి జాహ్నవీ సోఽపి తన్ముఖరసైకనిర్వృతిః. 16

ఉక్తమేవ వ్యనక్తి. తమితి. వధూరాత్మసదృశం స్వానురూపం తం వరం వోఢారం ప్రతి యథాన్వరజ్యత అనురక్తాభూత్ రంజేః దైవాదికాత్కర్తరి లకారః. స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదం. తథైవ వరో వోఢాపి ఆత్మనః సదృక్ తాం ఆత్మసదృశం త్యదాదిషు 'దృశోనాలోచనే కఞ్ చే'తి చకారాత్ క్విన్. తాం వధూం ప్రత్యన్వరజ్యత వధ్వామనురక్తోభూదిత్యర్థః. 'గత్యర్థాకర్మకే'త్యాదినా సకర్మకత్వం. అత్ర దృష్టాంతమాహ—జాహ్నవీ గంగా సాగరాన్నాపగచ్ఛతీత్యనపగా అనపేతా హి. తథా సోఽపి సాగరోఽపి తస్యాః జాహ్నవ్యాః ముఖరసేన అగ్రసలిలేన వక్త్రాస్వాదనేన ఏకా ముఖ్యా నిర్వృతిః ఆనందరసో యస్య స తథోక్తః దృష్టాంతాలంకారః. లక్షణముక్తం ఇత్థం సమానురాగకథనాత్ రసస్యాభాసత్వం నిరస్తమ్. తదుక్తం. 'ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా, యోషితో బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసస్త్రిధా స్మృతః' ఇతి. కవినా

ప్యుక్తం మాళవికాగ్నిమిత్రే—'అనాతురోత్కంఠితయోః ప్రసిద్ధ్యతా సమాగమేనాపి రతిర్న మాం ప్రతి, పరస్పరప్రాప్తినిరాశయోర్వరం శరీరనాశోఽపి సమానురాగయోః' ఇతి.

అవ. అథ దేవ్యాః ప్రగల్భావస్థామాశ్రిత్య సంభోగమాహ:—

శిష్యతాం నిధువనోపదేశినశ్శంకరస్య రహసి ప్రపన్నయా,
శిక్షితం యువతినైపుణం తయా యత్తదేవ గురుదక్షిణీకృతమ్. 17

శిష్యతామితి. రహస్యేకాంతే నిధువనం రతముపదిశతీతి నిధువనోపదేశినస్సురతవిద్యాగురోః. ని. 'మైథునం నిధువనం రత' మిత్యమరః. శంకరస్య శిష్యతాం ప్రపన్నయా ప్రాప్తయా తయా పార్వత్యా యద్యువతినైపుణం యువతిజనోచితం కౌశలం సురతమిత్యర్థః. శిక్షితం అభ్యస్తం ఆచరితమిత్యర్థః. తదేవ గురుదక్షిణీకృతం యథోపదేశకరణాదేవ సమతూతుషదిత్యర్థః. అనేన కృతప్రతికృతం సూచ్యతే.

దష్టముక్తమధరోష్ఠమంబికా వేదనావిధుతపాణిపల్లవా,
శీతలేన నిరవాపయత్క్షణం మౌళిచంద్రశకలేన శూలినః. 18

దష్టేతి. అంబికా పార్వతీ దష్టశ్చాసౌ ముక్తశ్చ తం దష్టముక్తం 'పూర్వకాలే' త్యాదినా సమాసః. అధరోష్ఠం వేదనయా విధుతౌ పాణిపల్లవౌ యయా సా తథోక్తా సతీ శీతలేన శూలినో మౌళిచంద్రశకలేన క్షణం నిరవాపయత్ శీతోపచారేణ నిర్వ్యథమకరోదితి విస్రంభోక్తిః. నిపూర్వాత్ వాతేర్ణ్యంతాల్లఙ్. 'అర్తిహ్రీ' త్యాదినాపుగాగమః. అత్రాధరపీడనాత్సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారాత్కుట్టమితస్యానుభావ ఉక్తః. తదుక్తమ్. 'కేశాధరాదిగ్రహణే మోదమానాపి మానసే. దుఃఖాదేవ బహిఃకుర్యాదేతత్కుట్టమితం హి య' దితి.

చుంబనాదలకచూర్ణదూషితం శంకరోఽపి నయనం లలాటజమ్,
ఉచ్ఛ్వసత్కమలగంధయే దదౌ పార్వతీవదనగంధవాహినే. 19

చుంబనాదితి. అథ శంకరోఽపి చుంబనాద్ధేతోరలకచూర్ణేన దూషితముపహతం లలాటజం నయనం ఉచ్ఛ్వసత్కమలగంధయే వికచారవిందగంధాయ 'ఉపమానా' చ్చేతి సమాసాంతఇకారః. వికచారవిందసౌరభధారిణే పార్వత్యాః వదనగంధవాహినే ఫూత్కారమారుతాయేత్యర్థః. దదౌ రజోఽపస్సరణార్థం తదాభిముఖ్యేన స్థాపితవానిత్యర్థః. ఏతేన దేవ్యాః ప్రియవశంవదత్వముక్తం. అత్ర హారచతుష్యలకచూర్ణపాతకథనాద్దేవ్యాః ఉపరిభావస్సూచితః.

ఏవమింద్రియసుఖస్య వర్త్మనస్సేవనాదనుగృహీతమన్మథః,
శైలరాజభవనే సహోమయా మాసమాత్రమవసద్వృషధ్వజః 20

ఏవమితి. వృషధ్వజః హరః ఏవముక్తరీత్యా ఇంద్రియాణాం సుఖస్యానుకూలస్య వర్త్మనో మార్గస్య స్త్రీప్రసంగస్యేత్యర్థః సేవనానుభోగాదనుగృహీతమన్మథః పునరుజ్జీవితమదనస్సన్ ఉమయాసహ శైలరాజభవనే హిమవద్గృహే మాసమాత్రమవసత్. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. మాసమాత్రమితి వధూవశీకరణకాలక్లప్తికథనమ్. యథాహ-గోనర్దః. 'ఏవం భుంజానో నవోఢాం మాసేన వశీకుర్యాది'తి.

సోఽనుమాన్య హిమవంతమాత్మభూరాత్మజావిరహదుఃఖపీడితమ్,
తత్రతత్ర విజహార సంపతన్నప్రమేయగతినా కకుద్మతా. 21

సఇతి. స ఆత్మభూశ్శివః ఆత్మజాయా దుహితుః విరహదుఃఖేన పీడితం హిమవంతం అనుమాన్య అనుమతం కృత్వా అప్రమేయగతినా అపరిచ్ఛేద్యగతినా నామచారిణేత్యర్థః. కకుద్మతా వృషేణ సంపతన్ సంచరమాణః తత్రతత్ర నానాదేశేషు విజహార.

మేరుమేత్య మరుదాశువాహనః పార్వతీస్తనపురస్కృతః కృతీ,
హేమపల్లవవిభంగసంస్తరామన్వభూత్సురతతత్పరః క్షపామ్. 22

మేరుమితి. మరుదాశువాహనః పవనజవయానః పార్వతీస్తనాభ్యాం పురస్కృతః. వాహనేపి పార్వత్యా పృష్ఠగతయా ఆశ్లిష్ట ఇత్యర్థః. అథవా అన్వభూదిత్యనేనాన్వయః. కృతీ కుశలో హరో మేరుమేత్య హేమపల్లవానాం విభంగాః ఖండాః తఏవ సంస్తరః తల్పం యస్యాం తాం తథోక్తాం క్షపాం రాత్రిం సురతతత్పరః సురతాసక్తస్సన్నన్వభూత్.

పద్మనాభవలయాంకితాశ్మసు ప్రాప్తవత్స్వమృతవిప్రుషో నవాః,
మందరస్య కటకేషు చావసత్ప్రియావదనపద్మషట్పదః. 23

పద్మనాభేతి. ప్రియాయాః వదనపద్మే షట్పదః ప్రియాముఖరసాస్వాదలోల ఇత్యర్థః. స హరః పద్మం నాభౌ యస్య సః పద్మనాభో విష్ణుః. 'అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః' ఇత్యత్రాజితి యోగవిభాగాత్సమాసాంతః. తస్య వలయైరంకితా అశ్మానో యేషాం తేషు అమృతమథనసమయ ఇతి భావః. తథా నవాః ప్రత్యగ్రా అమృతవిప్రుషస్సుధాబిందూన్ ప్రాప్తవత్సు మందరస్య మంథాచలస్య కటకేషు నితంబేషు చావసత్ ఏతేన మందరస్యానేకాద్భుతాధారత్వాన్మనోవినోదకత్వముక్తమ్.

రావణధ్వనితభీతయా తయా కంఠసక్తమృదుబాహుబంధనః,
ఏకపింగళగిరౌ జగద్గురుర్నిర్వివేశ విశదాశ్శశిప్రభాః. 24

రావణేతి. జగద్గురుః. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణః దశకంఠః 'శివాదిభ్యో' ణిత్యపత్యార్థేణ్ప్రత్యయః ప్రకృతివిషయే విశ్రవశ్శబ్దస్య రవణాదేశః తస్య ధ్వనితాత్

కైలాసశైలోత్పాటనసమయకృతక్ష్వేడాద్భీతయా తయా పార్వత్యా కంఠసక్తాభ్యాం మృదుబాహుభ్యాం బంధనం యస్య స తథాభూతస్సన్ పింగళైకనేత్రత్వాదేకపింగళః కుబేరః తస్య గిరా కైలాసే విశదా నిర్మలాశ్శశిప్రభాశ్చంద్రికానిర్విశేష ఋభుజే. ని. 'నిర్వేశో భృతిభోగయో' రిత్యమరః.

తస్య జాతు మలయస్థలీరతే ర్ధూతచందనలతః ప్రియాక్లమమ్,
ఆచచామ సలవంగకేసర శ్చాటుకార ఇవ దక్షిణానిలః. 25

తస్యేతి. జాతు కదాచిత్. ధూతచందనలతః కమ్పితపటీరశాఖః. ని. 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః. సహలవంగస్య కేసరైస్సలవంగకేసరః. ని. 'లవంగం దేవకుసుమ' మిత్యమరః. విశేషణాభ్యాం శైత్యసౌరభ్యే దర్శితే. దక్షిణానిలో మలయమారుతః. చాటుకారః చాటుప్రయోగః, ప్రియవాద ఇతి యావత్. భావే ఘఞ్. సఏవ మలయస్థలీషు మలయాచలప్రదేశేషు రతిస్సురతం యస్య తస్య తథోక్తస్య రమమాణస్యేత్యర్థః. తస్య శివస్య ప్రియాక్లమం ప్రియాయాస్సురతశ్రమమాచచామ జహార. యథా లోకే మహానపి శ్రమః ఏకేన ప్రియవాదేనాపనీయతే తద్వద్దక్షిణమారుతేనాప్యస్య సకలోఽపి సురతక్లమో హృతఇత్యర్థః.

హేమతామరసతాడితప్రియా తత్కరాంబువినిమీలితేక్షణా,
ఖే వ్యగాహత తరంగిణీముమా మీనపఙ్క్తిపునరుక్తమేఖలా. 26

హేమేతి. ఉమా గౌరీ హేమతామరసేన కనకకమలేన తాడితః ప్రియో యయా సా తథోక్తా తస్య ప్రియస్య కరాంబునా కరక్షిప్తాంభసా వినిమీలితేక్షణా ముకుళితాక్షీ మీనపంక్త్యా పునరుక్తా ద్విగుణీకృతా మేఖలా యస్యాస్సా తథాభూతా సతీ ఖేతరంగిణీం మందాకినీం వ్యగాహత తత్ర జలక్రీడామకరోదిత్యర్థః.

తాం పులోమతనయాలకోచితైః పారిజాతకుసుమైః ప్రసాధయన్,
నందనే చిరమయుగ్మలోచన స్సస్పృహం సురవధూభిరీక్షితః. 27

తామితి. అయుగ్మాని లోచనాని యస్య సోఽయుగ్మలోచనస్త్ర్యంబకః యుగ్మశబ్దో విశేష్యనిఘ్నోఽప్యస్తి 'తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్.' 'యుగ్మాన్ దైవే యథాశక్తి పిత్ర్యే యుగ్మాంస్తథైవ చ' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్. నందనే ఇంద్రోద్యానే పులోమ్నస్తనయా శచీ 'పులోమ్నస్తు శచీసుతే'తి హారివంశే. తస్యా అలకానాముచితైః పారిజాతకుసుమైః తాం పార్వతీం ప్రసాధయన్ అలంకుర్వన్ చిరం సురవధూభిః సస్పృహమీక్షితః కేన వా పుణ్యేనాయం లభ్యేత ఇతి సాభిలాషం దృష్ట ఇత్యర్థః. అత్ర దేవస్యానుకూలనాయకత్వం దేవ్యాః స్వాధీనపతికాత్వం చావసేయమ్.

ఇత్యభౌమమనుభూయ శంకరః పార్థివంచ వనితాసఖస్సుఖం,
లోహితాయతి కదాచిదాతపే గంధమాదనగిరిం వ్యవర్తత. 28

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం శంకరో వనితాసఖస్సన్ భూమౌ భవం భౌమం తన్నభవతీత్య భౌమం దివ్యం పృథివ్యాం భవం పార్థివం చ సుఖమనుభూయ కదాచిదాతపే లోహితాయతి లోహితవర్ణే భవతి అస్తంగతే సవితరీత్యర్థః. సూ.–'లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్ వాక్యష' ఇతి పరస్మైపదం శతృప్రత్యయః. గంధమాదనగిరిం వ్యవర్తత గిరిముద్దిశ్య నివృత్తఇత్యర్థః. ఉద్దేశక్రియాం ప్రతి గిరేః కర్మత్వం. యథాహ భాష్యకారః.—

తత్ర కాంచనశిలాతలాశ్రయో నేత్రగమ్యమవలోక్యభాస్కరమ్,
దక్షిణేతరభుజవ్యపాశ్రయాం వ్యాజహార సహధర్మచారిణీమ్. 29

తత్రేతి. తత్ర గంధమాదనే గిరౌ కాంచనస్య వికారః కాంచనం సౌవర్ణం తచ్చ తచ్ఛిలాతలం చ తదాశ్రయో యస్య స భగవాన్ హరః నేత్రగమ్యం సాయంతనత్వాత్ దృశ్యం భాసం కరోతీతి భాస్కరం సూర్యం 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. అవలోక్య దక్షిణేతరభుజస్సవ్యబాహుర్వ్యపాశ్రయో యస్యాస్తాం నిజవామభుజమవష్టభ్యోపవిష్టామిత్యర్థః. సహధర్మం చరతీతి సహధర్మచారిణీం పత్నీం వ్యాజహారజగాద.

పద్మకాంతిమరుణత్రిభాగయో స్సంక్రమయ్య తవ నేత్రయోరివ,
సంక్షయే జగదివ ప్రజేశ్వరస్సంహరత్యహరసావహర్పతిః. 30

పద్మేతి. అసావహర్నంపతిః అహర్పతిః సూర్యః. 'అహరాదీనాం పత్యాదిషూపసంఖ్యాన'మితి రేఫాదేశః. పద్మకాంతిం కమలశోభాం తృతీయో భాగః త్రిభాగః. వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వం సంఖ్యాయా ఇత్యుక్తమ్. అరుణస్త్రిభాగో యయోస్తయోః అరుణోపాంతయోరితి భాగ్యలక్షణోక్తిః తవ నేత్రయోస్సంక్రమయ్యేవ తదానీం పద్మానామవికాసాత్ నేత్రయోస్తు వికాసాచ్చేయముత్ప్రేక్షా. సంక్షయే ప్రళయకాలే ప్రజేశ్వరః ప్రజాపతిః జగదివ అహర్దివసం సంహరతి అస్తం గచ్ఛతీత్యర్థః.

శీకరవ్యతికరం మరీచిభి ర్దూరయత్యవనతే వివస్వతి,
ఇంద్రచాపపరివేషశూన్యతాం నిర్ఝరా స్తవ పితుర్వ్రజంత్యమీ.

శీకరేతి. వివస్తేజోఽస్యాస్తీతి వివస్వాన్ తస్మిన్ వివస్వతి సూర్యే మరీచిభిః. సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా. అతఏవ వినాపి సహశబ్దేన తృతీయా భవతీతి కాశికా. శీకరవ్యతికరం పయఃకణసంపర్కం దూరయతి దూరీకుర్వతి సతి. హే అవనతే పార్వతి అమీ తవ పితుర్హిమవతో నిర్ఝరాః ప్రవాహాః. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర'ఇత్య

మరః. ఇంద్రచాపః నానావర్ణప్రభాసమూహః తస్య పరివేషేణ పరివేష్టనేన శూన్యతాం వ్రజంతి. అర్కకిరణసంపర్కకృతత్వాదింద్రచాపస్య తన్నివృత్త్యా నివృత్తిరిత్యర్థః.

దష్టతామరసకేసరస్రజోః క్రందతోర్విపరివృత్తకంఠయోః,
నిఘ్నయోస్సరసి చక్రవాకయో రల్పమంతరమనల్పతాం గతమ్. 32

దష్టేతి. దష్టమర్ధజగ్ధం తామరసకేసరం పద్మకింజల్కం ముఖద్వయలగ్నకమేకమితి భావః. శత్త్యజత ఇతి తథోక్తయోః. క్రందతోః కూజతోః విపరివృత్తకంఠయోః. పరస్పరాలోకనార్థం వక్రీకృతగ్రీవయోరిత్యర్థః. నిఘ్నయోర్దైవాధీనయోః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. చక్రవాకీచ చక్రవాకశ్చ తయోశ్చక్రవాకయోః. 'పుమాంస్త్రియే'త్యేకశేషః. సరసి అల్పమంతరం వ్యవధానమనల్పతామాధిక్యం గతం సరసి వియుజ్యమానయోశ్శనైశ్శనైర్మహద్వ్యవధానమభూదిత్యర్థః.

స్థానమాహ్నికముపాస్య దంతినస్సల్లకీవిటపభంగవాసితమ్,
ఆవిభాతచరణాయ గృహ్ణతే వారి వారిరుహబద్ధషట్పదమ్. 33

స్థానమితి. దంతినో గజాః అహ్ని భవం ఆహ్నికం 'కాలాట్ఠఞ్' స్థానముపాస్య విహాయ సల్లకీ గజప్రియా కాచిల్లతా. ని. 'సల్లకీ స్యాద్గజప్రియే'తి హలాయుధః. తస్యాః విటపభంగైః పల్లవఖండైర్వాసితం సురభితం వారిరుహేషు బద్ధాస్సంగతాః షట్పదాః యస్మిన్ తత్ వారి జలం ఆవిభాతం ప్రభాతమారభ్య యచ్చరణం భక్షణం తస్మై తత్పర్యాప్తమిత్యర్థః. గృహ్ణతే ఉపాదదతే గజావ్యాహార్యభక్తపర్యాప్తం జలం సకృదేవ సాయం పిబంతీతి ప్రసిద్ధమ్.

పశ్య పశ్చిమదిగంతలంబినా నిర్మితం మితకథే వివస్వతా,
దీర్ఘయా ప్రతిమయా సరోంభసాం తాపనీయమివ సేతుబంధనమ్. 34

పశ్యేతి. హే మితకథే మితభాషిణి. ఏతేన స్వస్య తత్సల్లాపనే లౌల్యం సూచయతి పశ్చిమదిగంతలంబినా వివస్వతా కర్త్రా దీర్ఘయా దిగంతలంబిత్వాదాయతయా ప్రతిమయా నిజప్రతిబింబేన కరణేన. ని. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా, ప్రతికృతిరర్చా పుంసి ప్రతినిధిరుపమోపమానం స్యాది'త్యమరః. సరోంభసాం తపనీయస్య వికారస్తాపనీయం హిరణ్మయం. ని. 'తపనీయం శాతకుంభ' మిత్యమరః. సేతుబంధనం నిర్మితమివేత్యుత్ప్రేక్షా అస్తమయసమయే సరః పారావారీణమాయతమర్కప్రతిబింబం హిరణ్మయసేతురివ దృశ్యత ఇత్యర్థః పశ్యేతి వాక్యార్థః కర్మ.

ఉత్తరంతి వినికీర్య పల్వలం గాఢపంకమతివాహితాతపాః,
దంష్ట్రిణో వనవరాహయూథపా దష్టభంగురబిసాంకురా ఇవ. 35

ఉత్తరంతీతి. దంష్ట్రిణో దంష్ట్రావంతః. వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. అతఏవ దష్టాభంగురాః కుటిలా బిసాంకురా మృణాళాంకురా యైస్తే తఇవ స్థితాః వనవరాహాణాం

యూథపాః యూథనాథాః. ని. 'యూథనాథస్తు యూథప' ఇత్యమరః. గాధపంకమితి పంకిలం పల్వలమల్పసరః. ని. 'వేశంతః పల్వలం చాల్పసర' ఇత్యమరః. వినికీర్య విక్షిప్య అతివాహితాతపాః పంకిలపల్వలావగాహనేన యాపితోష్ణాస్సంత ఇత్యర్థః. ఉత్తరంతి పల్వలాన్నిర్గచ్ఛంతి.

ఏష వృక్షశిఖరే కృతాస్పదో జాతరూపరసగౌరమండలః,
క్షీయమాణ మహరత్యయాతపం పీవరోరు పిబతీవ బర్హిణః. 36

ఏషఇతి. హే పీవరోరు పార్వతి వృక్షశిఖరే వృక్షాగ్రే కృతాస్పదః కృతస్థితిః జాతరూపరసగౌరమండలః అతపరూపణాత్కాంచనద్రవవదరుణబర్హమండలః. ని. 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' ఇత్యమరః. ని. 'గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇతి 'పీతేసితేరుణేగౌర' ఇతి చ యాదవః. ఏషః బర్హమస్యాస్తీతి బర్హిణో మయూరః. 'ఫలబర్హాభ్యామినజ్వక్తవ్య' ఇతీనచ్. ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యమరః. హీయమానం క్షీయమాణం అహరత్యయాతపం దినాంతాతపం పిబతీవ కథమన్యథా క్షీయమాణత్వమితి భావః.

పూర్వభాగతిమిరప్రవృత్తిభి ర్వ్యక్తపంకమివ జాతమేకతః,
ఖం హృతాతపజలం వివస్వతా భాతి కించిదివ శేషవత్సరః. 37

పూర్వేతి. పూర్వభాగే ప్రాచీమూలే తిమిరప్రవృత్తిభిర్ధ్వాంతప్రసరైరేకతో వ్యక్తపంకం స్ఫుటపంకమివ జాతం. తథా వివస్వతా హృతం ఆతప ఏవ జలం యస్య తత్తథోక్తం ఖమాకాశం కించిదీషత్ శేషోస్యాస్తీతి శేషవత్ శుష్కం సరఇవ భాతి.

ఆవసద్భిరుటజాంగణం మృగైర్మూలసేకసరసైశ్చ వృక్షకైః,
ఆశ్రమాః ప్రవిశదగ్నిధేనవో బిభ్రతి శ్రియముదీరితాగ్నయః. 38

ఆవసద్భిరితి. ఉటజాంగణమావసద్భిః. పర్ణశాలాప్రాంగణే వసద్భిరిత్యర్థః. ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇత్యాధారస్య కర్మత్వం. మృగైః తథా మూలానాం సేకేన సేచనేన సరసైః సద్రవైః వృక్షకైః బాలవృక్షైశ్చోపలక్షితాః. అల్పార్థే కప్రత్యయః. ప్రవిశంత్యో వనాదాగచ్ఛంత్యోఽగ్నిధేనవోఽగ్నిహోత్రార్థా గావో యేషు తే ప్రవిశదగ్నిధేనవః ఉదీరితాగ్నయః ప్రజ్వలితత్రేతాగ్నయః ఆశ్రమాస్తపోవనాని శ్రియం బిభ్రతి శోభంత ఇత్యర్థః.

బద్ధకోశమపి తిష్ఠతి తు.,.ం సావశేషవివరం కుశేశయమ్,
షట్పదాయ వసతిం గ్రహీష్యతే ప్రీతిపూర్వమివ దాతుమంతరమ్.

బద్ధేతి. బద్ధకోశమపి ముకుళితమపీత్యర్థః. కుశేశయం శతపత్రం కర్తృ. ని. 'శతపత్రం కుశేశయ'మిత్యమరః. వసతిం గ్రహీష్యతే స్థితిం కరిష్యత ఇత్యర్థః. సూ. 'లృటస్స

ద్వే'తి శతృప్రత్యయః. షట్పదాయ ప్రీతిపూర్వమంతరం అవకాశం దాతుమివ క్షణం సావశేషవివరం తిష్ఠతి.

దూరలగ్నపరిమేయరశ్మినా వారుణీదిగరుణేనభానునా,
భాతి కేసరవతేవ మండితా బంధుజీవతిలకేన కన్యకా. 40

దూరేతి. వారుణీ దిక్ ప్రతీచీ దిక్ దూరం భూయసా మగ్నాః అతఏవ పరిమేయా అల్పావశిష్టా రశ్మయో యస్య తేన అరుణేన లోహితవర్ణేన భానునా కేసరవతా కింజల్కవతా బంధుజీవకం బంధుజీవకుసుమం. ని. 'బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః. తదేవ తిలకం తేన మండితా అలంకృతా కన్యకేవ భాతి.

సామభిస్సహచరాస్సహస్రశస్స్యందనాశ్వహృదయంగమస్వనైః,
భానుమగ్నిపరికీర్ణతేజసం సంస్తువంతి కిరణోష్మపాయినః 41

సామభిరితి. కిరణోష్మాణం పిబంతీతి తథోక్తాః. తదాహారా ఇత్యర్థః. చరంతీతి చరాః. పచాద్యచ్. సహభూతాశ్చరాస్సహచరాః వాలఖిల్యప్రభృతయో మహర్షయోఽగ్నౌ పరికీర్ణం తేజో యస్య తం తథోక్తం' 'అగ్నింవావాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతీ'తి శ్రుతేః. భానుం సూర్యం హృదయం గచ్ఛంతీతి హృదయంగమాః మనోహరాః 'గమ్లృగతా'వితి ధాతోః గమేస్సుపీతి వక్తవ్యాత్ ఖచ్. స్యందనాశ్వానాం హృదయంగమాః స్వనా యేషాం తైస్సామభిః సామవేదైః సహస్రశస్సంస్తువంతి. 'సామవేదో నాస్తమయే గీయత' ఇతి శ్రుతేః.

సోఽయమానతశిరోధరైర్హయైః కర్ణచామరవిఘట్టితేక్షణైః,
సన్నిధాయ దివసం మహోదధావస్తమేతి యుగభుగ్నకేసరైః. 42

సోయమితి. సోయం భానుః దివసం మహోదధౌ సన్నిధాయ విధాయేత్యర్థః. దివసస్యాదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా ఆనతశిరోధరైః గగనావతరణాన్నమ్రకంఠైః అత ఏవ కర్ణచామరైః ప్రస్తైరితి భావః. విఘట్టితాని ఈక్షణాని యేషాం తైః యుగ్యైః. ప్రస్తైరితి భావః. భుగ్నకేసరైః కుటిలితస్కంధరోమభిర్హయైః అస్తమస్తాద్రిమేతి. ని. 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృ' దిత్యమరః.

ఖం ప్రసుప్తమివ సంస్థితే రవౌ తేజసో మహత ఈదృశీ గతిః,
తత్ప్రకాశయతి యావదుత్థితం మీలనాయ ఖలు తావతశ్చ్యుతమ్.

ఖమితి. రవౌ సంస్థితే అస్తమితే సతి ఖం వ్యోమ ప్రసుప్తమివ నిష్ప్రకాశత్వాన్నిద్రితమివ స్థితమిత్యర్థః. యుజ్యతే చైతదిత్యాహ.—మహతస్తేజస ఈదృశీ వక్ష్యమాణప్రకారా గతిః స్వభావఇత్యర్థః. తాం గతిమేవాహ. తదితి. తన్మహత్తేజః ఉత్థితం సత్ యావత్. స్థానమితి శేషః. ప్రకాశయతి అధశ్చ్యుతం సత్ తత్స్థానాదితి

శేషః. తావతః. స్థానస్యేతి శేషః. మీలనాయ సంకోచాయ ఖలు భవతీతి శేషః. యత్ర స్థానే తేజస్తిష్ఠతి తత్ప్రకాశతే యతోఽగచ్ఛతి న తత్ప్రకాశతఇతి స్థితిః. అతస్సూర్యాపాయే ఖం ప్రసుప్తమివేతి యుక్తముత్ప్రేక్షణమితి భావః. అస్యార్థస్య తేజోమాత్రసాధారణ్యేఽపి మహతి స్ఫుటమితి మహద్గ్రహణం కృతమ్.

సంధ్యయాప్యనుగతం రవేర్వపుర్వంద్యమస్తశిఖరే సమర్పితమ్,
ప్రాక్తథేయముదయే పురస్కృతా నానుయాస్యతి కథం తమాపది.

సంధ్యయేతి. సంధ్యయాప్యస్తశిఖరే అస్తాద్రిశృంగే సమర్పితం ఆహితం వంద్యం రవేర్వపురనుగతమన్వగామి అస్తం యాంతం రవిమన్వగాదిత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యాహ—ప్రాగితి. ప్రాక్పూర్వముదయే అభ్యుదయే తథా తేన ప్రకారేణ పురస్కృతా అగ్రతః కృతా పూజితా చేతి గమ్యతే. ప్రాతస్సూర్యోదయాత్ప్రాగేవ సంధ్యాగమ ఇతి హి ప్రసిద్ధా ఇయం సంధ్యా తం రవిమాపది అస్తసమయే కథం నానుయాస్యతి అనుయాస్యత్యేవేత్యర్థః. సంపదాపదోస్తుల్యరూపత్వం సాధూనామితి భావః.

రక్తపీతకపిశాః పయోముచాం కోటయః కుటిలకేశి భాంత్యమూః,
ద్రక్ష్యసి త్వమితి సాంధ్యవేలయా వర్తికాభిరివ సాధువర్తితాః. 45

రక్తేతి. హే కుటిలకేశి కుటిలాలకే 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధా' దితి జీష్. అమూః పురోగతాః రక్తాః పీతా కపిశాశ్చ రక్తపీతకపిశాః నానావర్ణా ఇత్యర్థః. చార్థే ద్వంద్వః. న తు 'వర్ణో వర్ణేనే'తి తత్పురుషః సామానాధికరణ్యాభావాత్ పయోముచాం కోటయః అశ్రయః. ని. 'స్యాత్కోటిరశ్రౌ చాపాగ్రే సంఖ్యాభేదప్రకర్షయో' రితి విశ్వః. త్వం ద్రక్ష్యసీతి హేతోరనయా సంధ్యయేత్యర్థః సన్ధివేళయేతి క్వచిత్పాఠః. అయమేవార్థః వర్తికాభిశ్చిత్రశలాకాభిః సాధువర్తితా ఉత్పాదితా ఇవ భాంతి.

సింహకేసరసటాసు భూభృతా పల్లవప్రసవిషు ద్రుమేషు చ,
పశ్య ధాతుశిఖరేషు చాత్మనా సంవిభక్తమివ సాంధ్యమాతపమ్. 46

సింహేతి. సింహానాం కేసరాణి స్కంధరోమాణి తాన్యేవ సటాః జటాః తాసు. ని. 'సటా జటాకేసరయో' రితి విశ్వః. అథవా సటాశబ్దేన సమూహో లక్ష్యతే అన్యథా పౌనరుక్త్యాత్ తేషు పల్లవప్రసవిషు పల్లవప్రసూలిమత్సు ద్రుమేషు చ ధాతుశిఖరేషు చ శైలానామితి శేషః. భూభృతా అస్తాద్రిణా ఆత్మనా స్వయమేవ సంవిభక్తమివ స్థితం సంధ్యాయాం భవం సాంధ్యం ఆతపం పశ్య. సంధ్యాతపారుణ్యాం ద్రవ్యేషు భూయస్త్వముపలభ్యత ఇతి భావః.

పార్ష్ణిముక్తవసుధాస్తపస్వినః పావనాంబురచితాంజలిక్రియాః,
బ్రహ్మగూఢమభిసంధ్యమాదృతాశ్శుద్ధయే విధివిదో గృణంత్యమీ.

పార్ష్ణీతి. పార్ష్ణయో గుల్ఫాధోభాగాః. ని. 'తద్గ్రంథీఘుటికేగుల్ఫౌ పుమాన్పార్ష్ణిస్తయోరధ' ఇత్యమరః. తైర్ముక్తవసుధాస్త్యక్తభూతలాః పాదాగ్రస్థితా ఇత్యర్థః. 'గోశృంగమాత్రముద్ధృత్య ముక్తపార్ష్ణిః క్షిపేజ్జల'మితి స్మరణాత్. పావనైరంబుభిః రచితాంజలిక్రియాః విహితార్ఘ్యప్రక్షేపా ఇత్యర్థః. విధివిదః శాస్త్రజ్ఞాః అమీ తపస్వినః ఆదృతాః ఆదరవంతః శ్రద్దధానా ఇత్యర్థః. కర్తరి క్తః. అభిసంధ్యం సంధ్యామభి. 'లక్షణేనాభిప్రతీ అభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. శుద్ధయే శుద్ధ్యర్థం గాయత్రీమంత్రం గూఢం ఉపాంశు గృణంతి జపంతీత్యర్థః. 'జపన్నాసీత గాయత్రీం ప్రత్యగాతారకోదయాది'తి స్మరణాత్.

తన్ముహూర్తమనుమంతుమర్హసి ప్రస్తుతాయ నియమాయ మామపి,
త్వాం వినోదనిపుణస్సఖీజనో వల్గువాదిని వినోదయిష్యసి. 48

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ ప్రస్తుతాయ నియమాయ ప్రకృతసంధ్యావిషయే మామపి ముహూర్తమనుమంతుమర్హసి హేవల్గువాదిని మంజుభాషిణి వినోదనిపుణః కాలక్షేపచతురః సఖీజనస్త్వాం వినోదయిష్యతి వినోదశబ్దా' త్తత్కరోతీ'తిణ్యంతాల్లృట్.

నిర్విభుజ్య దశనచ్ఛదం తతో వాచి భర్తురవధీరణాపరా,
శైలరాజతనయా సమీపగామాలలాప విజయామహేతుకమ్. 49

నిర్విభుజ్యేతి. తతో భర్తుః వాచి వచనే అవధీరణాపరా అవజ్ఞాపరా శైలరాజతనయా పార్వతీ ఛాద్యతే అనేనేతి చ్ఛదః. 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణే'తి ఘప్రత్యయః. 'ఛాదేరుపసర్గస్యే'తి హ్రస్వః. దశనానాం ఛదః దశనచ్ఛదః తం అధరం నిర్విభుజ్య కుటిలీకృత్య సమీపగాం విజయాం విజయాఖ్యాం సఖీం అహేతుకం నిర్నిమిత్తం ఆలలాప న తు రోషాత్ భర్తురుత్తరం దదావిత్యర్థః.

ఈశ్వరోఽపి దివసాత్యయోచితం మంత్రపూర్వమనుతస్థివాన్ విధిమ్,
పార్వతీమవచనామసూయయా ప్రత్యుపేత్య పునరాహ సస్మితమ్.

ఈశ్వర ఇతి. ఈశ్వరోఽపి దివసాత్యయోచితం సాయంకాలోచితం విధిం సంధ్యావందనకృత్యం మంత్రపూర్వమనుతస్థివాన్ అనుష్ఠితవాన్ తిష్ఠతేః క్వసుప్రత్యయః అసూయయా సంధ్యావందనజనితాసూయయా అవచనామభాషమాణాం పార్వతీం పునః ప్రత్యుపేత్య అభ్యుపేత్య సస్మితమాహ.

ముంచ కోపమనిమిత్తకోపనే సంధ్యయా ప్రణమితోఽస్మి నాన్యథా,
కిన్న వేత్సి సహధర్మచారిణం చక్రవాకసమవృత్తిమాత్మనః. 51

ముంచేతి. హేఅనిమిత్తకోపనే అకారణకోపిని నంద్యాదిత్వాత్కర్తరి ల్యుః. కోపం మానం ముంచ సంధ్యయా కర్త్ర్యా ప్రణమితః ప్రణామం కారితోఽస్మి అన్యథా ప్రకారాంతరం న ధర్మాభిసంధాయిని మయి కామాభిసంధిం మాకురిత్యర్థః. ఆత్మనస్తవ సహధర్మంచరతీతి సహధర్మచారిణం మాం చక్రవాకేన సమవృత్తిం తుల్యవ్యవహారం న వేత్సి కిం మామనన్యసంగినం వేత్స్యేవేత్యర్థః

అవ. ప్రణామకారణమాహ :—

నిర్మితేషు పితృషు స్వయంభువా యా తనుస్సుతను పూర్వముజ్ఝితా,
సేయమస్తముదయం చ సేవ్యతే తేన మానిని మమాత్ర గౌరవమ్.52

నిర్మితేష్వితి. హేసుతను సుగాత్రి పూర్వం స్వయం భవతీతి స్వయంభూః. చతురాననః. ని. 'స్వయంభూశ్చతురానన' ఇత్యమరః. భువస్సంజ్ఞాంతరయో'రితి క్విప్ మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. తేన పితృష్వగ్నిష్వాత్తాదిషు నిర్మితేషు సృష్టేషు సత్సు యా తనురుజ్ఝితా సేయం తనురస్తమస్తమయకాలే అవ్యయమేతత్ ఉదయేచ ఉదయకాలేచ సేవ్యతే పూజ్యతే సంధ్యారూపేణేతి శేషః. హే మానిని అవిమృశ్యకారిణీతి భావః. తేన బ్రహ్మతనుత్వేన హేతునా మమాత్ర సంధ్యాయాం గౌరవమాదరః. తదేతదుక్తం భవిష్యత్పురాణే 'పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం తాముత్ససర్జహ, సా ప్రాతస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణ పూజ్యతే' 'ఏతాం సంధ్యాం యతాత్మానో యే తు దీర్ఘముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి నీరుజః పాండునందనే'తి.

అవ. ఇత్థం దేవ్యాః కోపమపనీయ పునశ్చ సంధ్యాదివర్ణనం కరోతి:—

తామిమాం తిమిరవృత్తిపీడితాం భూమిలంబమివ సంప్రతిస్థితామ్,
ఏకతస్తటతమాలమాలినీం పశ్య ధాతురసనిమ్నగామివ. 53

తామితి. సంప్రతి తిమిరవృత్తిపీడితాం తమోవ్యాప్త్యుపరుద్ధాం అతఏవ భూమాలంబిత్వా భూమిలగ్నమివ స్థితాం భూమిం స్పృష్ట్వేవ స్థితామిత్యర్థః, సమాసత్తావితి ణముల్ప్రత్యయః. తామిమాం సంధ్యాం ఏకతః ఏకత్ర తటతమాలమాలినీం తీరతమాలతరుపఙ్క్తిమతీం వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. ధాతురసనిమ్నగాం ధాతుద్రవనదీమివ పశ్య.

సాంధ్యమస్తమితశేషమాతపం రక్తరేఖమపరా బిభర్తి దిక్,
సాంపరాయవసుధా సశోణితం మండలాగ్రమివ తిర్యగుజ్ఝితమ్ 54

సాంధ్యమితి. అపరా దిక్ ప్రతీచీ అస్తమితి మకారాంతమవ్యయం. తస్యేతి శబ్దేన సమాసః అస్తమితశేషమస్తంగతావశిష్టం అతఏవ రక్తా రేఖా ఆకృతిర్యస్య తం రక్తరేఖం సంధ్యాయాం భవం సాంధ్యం ఆతపం సాంపరాయవసుధా యుద్ధభూమిః. ని. 'సాంపరాయస్సమీకే స్యాదాపదుత్తరవాక్యయో' రితి విశ్వః. తిర్యగుజ్ఝితం తిర్యక్పాతితం సశోణితం మండలాగ్రం కృపాణమివ బిభర్తి. ని. 'కౌక్షేయకో మండలాగ్రః కరవాలః కృపాణవ' దిత్యమరః.

యామినీదివససంధిసంభవే తేజసి వ్యవహితే సుమేరుణా,
ఏతదంధతమసం నిరంకుశం దిక్షు దీర్ఘనయనే విజృంభతే. 55

యామినీతి. యామినీదివసయోస్సంధిస్సంధ్యా తత్ర సంభవే తేజసి సంధ్యారాగే సుమేరుణా వ్యవహితే సతి. హే దీర్ఘనయనే ఏతదంధతమసం గాఢధ్వాంతం. ని. 'ధ్వాంతే గాఢేంధతమస' మిత్యమరః. 'అవసమంధేభ్యస్తమస' ఇతి సమాసాంతః. దిక్షు నిరంకుశం నిరర్గళం విజృంభతే.

నోర్ధ్వమీక్షణగతిర్న చాప్యధో నాభితో న పురతో న పృష్ఠతః,
లోక ఏష తిమిరోల్బవేష్టితో గర్భవాస ఇవ వర్తతే నిశి. 56

నేతి. ఊర్ధ్వముపరి ఈక్షణగతిర్దృష్టిప్రసారో నాస్తి. అధోఽపి చ న అభితః పార్శ్వయోశ్చ న. పురతః అగ్రే న పృష్ఠతః పశ్చాదపి న ఈక్షణగతిరితి సర్వత్ర సంబధ్యతే తథాసతి ఏష లోకః నిశి తిమిరమేవోల్బం జరాయుః. ని. 'గర్భాశయో జరాయుః పుంస్యుల్బం' చేత్యమరః. తేన వేష్టితః ఆవృతస్సన్ గర్భ ఏవ వాసో వసతిః తత్ర గర్భవాసే వర్తత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.

శుద్ధమావిలమవస్థితం చరం వక్రమార్జవగుణాన్వితం చ యత్,
సర్వమేవ తమసా సమీకృతం ధిఙ్మహత్త్వమసతాం హతాంతరమ్. 57

శుద్ధమితి. శుద్ధం స్వచ్ఛం ఆవిలం మలినమ్ అవస్థితం స్థావరం చరం జంగమం వక్రం కుటిలం ఋజోర్భావః ఆర్జవం తదేవ గుణః తేనాన్వితం చ యత్ వస్తుజాతం తదితి యత్తదోర్నిత్యసంబంధాల్లభ్యతే. తత్సర్వమేవ తమసా సమీకృతం దుర్ఘటవిశేషం కృతం తథాహి. హతమంతరం విశేషో యేన తద్ధతాంతరం అసతామసాధూనాం మహత్త్వం వృద్ధిం ధిక్ ధిగ్యోగాద్ద్వితీయా. స్వమహత్త్వేన పరగతవిశేషతిరస్కరణమసతాం స్వభావ ఇతి సుప్రసిద్ధమ్. తమసోఽపి తథాత్వాత్ తన్మహత్త్వం ధిగిత్యర్థః.

నూనమున్నమతి యజ్వనాం పతిః శార్వరస్య తమసో నిషిద్ధయే,
పుండరీకముఖి పూర్వదిఙ్ముఖం కైతకైరివ రజోభిరావృతమ్. 58

నూనమితి. యజ్వానో విధివదిష్టవంతః. ని. 'యజ్వా తు విధినేష్టవా'నిత్యమరః "సుయజోర్ఙ్వనిప్" ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః. తేషాం పతిః ప్రియః చంద్రః. దర్శపూర్ణమాసాది యాగప్రవృత్తిహేతుత్వాదితి భావః. శార్వరస్య శర్వర్యాం భవస్య తమసో నిషిద్ధయే నిరాసాయ మానమున్నమత్యుదేతి కుతః. హే పుండరీకముఖి పూర్వస్యా దిశో ముఖమాదిభాగః పూర్వదిఙ్ముఖం కేతక్యా ఇమాని కైతకాని తైరజోభిః పరాగైః ఆవృతమివ దృశ్యత ఇతి శేషః. అతో నూనముదేతి చంద్ర ఇతి సంబంధః.

మందరాంతరితమూర్తినా నిశా లక్ష్యతే శశభృతా సతారకా,
త్వం మయా ప్రియసఖీభిరావృతా శ్రోష్యతేవ వచనాని పృష్ఠతః. 59

మందరేతి. సతారకా నిశా మందరాంతరితమూర్తినా మందరాద్రివ్యవహితమండలేన శశభృతా చంద్రేణ పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగే వచనాని శ్రోష్యతా శ్రోతుం స్థితేనేత్యర్థః. మయా ప్రియసఖీభిరావృతా త్వమివ లక్ష్యతే.

రుద్ధనిర్గమనమాదినక్షయాత్పూర్వదృష్టతనుచంద్రికాస్మితమ్,
ఏతదుద్గిరతి రాత్రిచోదితా దిగ్రహస్యమివ చంద్రమండలమ్. 60

రుద్ధేతి. దిక్ పూర్వదిక్ నాయికా చ ధ్వన్యతే ఆదినక్షయాదాసాయం రుద్ధం నిర్గమనం నిస్సరణం యస్య తత్తథోక్తం అన్యత్ర బహిరప్రకాశితమిత్యర్థః. తనుశ్చంద్రికాస్మిత మివ తత్ పూర్వదృష్టం యస్తాత్తథోక్తం ఏతచ్చంద్రమండలం కర్మ రహస్యం గోప్యార్థ మివ రాత్రిచోదితా రాత్ర్యా సఖ్యేవ ప్రేరితా సతీత్యర్థః. ఉద్గిరతి ప్రకాశయతి. యథా కాచిదాసాయం మనసి గూహితమభిలాషం ప్రదోషే సఖ్యామహ్యం బ్రూహీతి నిర్బధ్యమానా ప్రకటయతి తద్వదిత్యర్థః.

పశ్య పక్వఫలినీ ఫలత్విషా బింబలాంఛితవియత్సరోంభసా,
విప్రకృష్టవివరం హిమాంశునా చక్రవాకమిథునం విడంబ్యతే. 61

పశ్యేతి. పక్వఫలినీఫలత్విషా ఉదయరాగాత్ప్రియంగుఫలసచ్ఛాయేన. ని. 'ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీ'త్యమరః బింబాభ్యాం బింబప్రతిబింబాభ్యాం వాంఛితే చిహ్నితే వియత్సరోంభశ్చ యేన తథోక్తేన. ని. 'ప్రతిబింబే ప్రతికృతౌ బింబ' మితి వైజయంతీ. హిమాంశునా విప్రకృష్టం వివరమంతరాళం యస్య తత్తథోక్తం అతిదూరస్థమిత్యర్థః. చక్రవాకమిథునం విడంబ్యతే అనుక్రియతే పశ్య రాత్రౌ వియతి సరోజలే చయావిందోర్బింబప్రతిబింబౌ తౌ విరహాద్దూరవర్తినౌ చక్రవాకావివదృశ్యేతే ఇత్యర్థః.

శక్యమోషధిపతేర్నవోదయాః కర్ణపూరరచనాకృతే తవ,
అప్రగల్భయవసూచికోమలాశ్ఛేత్తుమగ్రనఖసంపుటైః కరాః, 62

శక్యమితి. నవోదయా నవోదితా అప్రగల్భయవసూచికోమలా అకఠోరయవాంకురసుకుమారాః ఓషధిపతేరిందోః కరాస్తవ తే కర్ణపూరరచనాకృతే కర్ణావతంసనిర్మాణక్రియాయై సంపదాదిత్వాద్భావే క్విప్. అగ్రనఖసంపుటైర్నఖాగ్రసంధైః ఛేత్తుం శక్యం శక్యా ఇత్యర్థః. 'శకిసహో'శ్చేతి కర్మణి యత్ప్రత్యయః. శక్యమితి విపరీతలింగవచనస్యాపి కర్మణ అభిధాయకం సామాన్యోపక్రమాత్ పశ్చాత్కర్మవిశేషాకాంక్షాయాం కరా ఇతి నిర్దేశో న విరుధ్యతే. యదాహ వామనః—'శక్యమితి రూపం లింగవచనస్యాపి కర్మాభిధాయాం సామాన్యోపక్రమా'దితి లింగం చాత్ర 'శక్యం చ శ్వమాంసాదిభిరపి క్షుత్ప్రతిహంతుమితి భాష్యకారప్రయోగ' ఇతి.

అంగులీభిరివ కేశసంచయం సన్నిగృహ్య తిమిరం మరీచిభిః,
కుట్మలీకృతసరోజలోచనం చుంబతీవ రజనీముఖం శశీ. 63

అంగుళీభిరితి. శశీ చంద్రమాః నాయకస్తు ప్రతీయతే అంగుళీభిః కేశసంచయమివ మరీచిభిస్తిమిరం సన్నిగృహ్య గృహీత్వా సరోజే లోచనే ఇవేత్యుపమితసమాసః. అంగుళీభిరివేత్యుపమాయాస్తత్సాధకత్వాత్ కుట్మలీకృతే సరోజలోచనే యస్యా తత్తథోక్తం రజన్యా ముఖం ప్రారంభః వదనం చేతి గమ్యతే. చుంబతీవ అత్ర ముఖమితి వదనప్రారంభయోరభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషోత్థాపితాతిశయోక్తిః. ఏవం చాంగుళీభిరివేత్యాదివాక్యేన సరోజే లోచనే ఇవేతి సమాసేన చోక్తయోరుపమయోర్ముఖమితి శ్లేషోత్థాపితయోక్తేశ్చ చుంబతీవేత్యుత్ప్రేక్షానుగ్రాహకత్వాత్తయా సహాంగాంగిభావేన సంకరః.

పశ్య పార్వతి నవేందురశ్మిభిః సామిభిన్నతిమిరం నభస్తలమ్,
లక్ష్యతే ద్విరదభోగదూషితం సంప్రసీదదివ మానసం సరః. 64

పశ్యేతి. హే పార్వతి నవేందురశ్మిభిస్సామిభిన్నతిమిరం అర్ధనిరస్తధ్వాంతం నభస్తలం ద్విరదభోగదూషితం గజక్రీడాకలుషితం అథ సంప్రసీదత్ ప్రసాదం గచ్ఛత్ మానసం మానసాఖ్యం సరఇవ లక్ష్యతే పశ్య.

రక్తభావమపహాయ చంద్రమా జాతఏష పరిశుద్ధమండలః,
విక్రియా న ఖలు కాలదోషజా నిర్మలప్రకృతిషు స్థిరోదయా. 65

రక్తేతి. ఏష చంద్రమా రక్తభావం రక్తత్వం అపహాయ ఉదయరాగమపహాయ పరిశుద్ధమండలః శుభ్రబింబో నిష్కంటకరాష్ట్రశ్చ జాతః. తథాహి—నిర్మలప్రకృతిషు స్వచ్ఛస్వభావేషు శుద్ధసచివసంపన్నేషు చ కాలదోషేణ జాతా కాలదోషజా విక్రియా వికారః స్థిరోదయా స్థాయినీ న భవతి ఖలు చంద్రోఽపి స్వభావనిర్మల ఇతి. యథా కశ్చిద్రాజా కుతశ్చిన్నిమిత్తాద్విరక్తమండలః పశ్చాత్ప్రకృతిశుద్ధ్యా స్వస్థమండలో భవతి తద్వదితి భావః. అత్ర ప్రథమార్థే విశేషణమాత్రశ్లేషాదర్థాంతరప్రతీత్యా సమాసోక్తిరలంకారః. అస్యార్థాంతరన్యాసేనాంగాంగిభావేన సంకరః.

ఉన్నతేషు శశినః ప్రభా స్థితా నిమ్నసంశ్రయపరం నిశాతమః,
నూనమాత్మసదృశీ ప్రకల్పితా వేధసైవ గుణదోషయోర్గతిః. 66

ఉన్నతేష్వితి. శశినః ప్రభా చంద్రికా ఉన్నతేష్వద్రిశృంగాదిషు స్థితా. నిశాతమస్తు నిమ్నసంశ్రయపరం గర్తాదినీచస్థానప్రవణం. తథాహి వేధసా గుణదోషయోరాత్మసదృశీ ఆత్మానురూపా గతిః ప్రవృత్తిః ప్రకల్పితైవ నూనం తేజస్విన ఉన్నమంతి మలినాస్తు నీచంతీతి భావః.

చంద్రపాదజనితప్రవృత్తిభిః చంద్రకాంతమణిబిందుభిర్గిరిః,
మేఖలాతరుషు నిద్రితానిమాన్బోధయత్యసమయే శిఖండినః 67

చంద్రేతి. గిరిః హిమాద్రిః చంద్రపాదైరిందుకిరణైః జనితప్రవృత్తిభిః జనిత ప్రసరైః చంద్రకాంతమణీనాం బిందుభిః కరణైర్మేఖలాతరుషు మేఖలాప్రదేశేషు యే తరవః తేషు నిద్రితాన్ సంజాతనిద్రాన్ తారకాదిత్వాదితచ్ ప్రత్యయః. ఇమాన్ శిఖండినో మయూరాన్ అసమయేఽకాలే బోధయతి ఇందుకిరణసంపర్కాదుపరి చంద్రమణిషు జలస్యందిషు సత్సు అధోవృక్షేషు శయానాః శిఖండినః వృష్టిభయాజ్జాగ్రతీత్యర్థః. శిఖండిగ్రహణమితరశకుంతానాం కులాయనిలయత్వాత్ ఇతి భావః.

కల్పవృక్షశిఖరేషు సంప్రతి ప్రస్ఫురద్భిరవికల్పసుందరి,
హారయష్టిగణనామివాంశుభిః కర్తుముద్యతకుతూహలశ్శశీ. 68

కల్పేతి. హే అవికల్పేనావినాదేన సుందరి అవికల్పసుందరి శశీ సంప్రతి కల్పవృక్షాణాం శిఖరేష్వగ్రేషు ప్రస్ఫురద్భిరంశుభిః కరస్థానీయైరితి భావః. హారయష్టిగణనాం కల్పతరులంబిహారపరిగణనాం కర్తుముద్యతకుతూహలఇవ ఉత్పన్నకౌతుకః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా.

ఉన్నతావనతభాగవత్తయా చంద్రికాసతిమిరా గిరేరియమ్,
భక్తిభిర్బహువిధాభిరర్పితా భాతి భూతిరివ మత్తదంతినః. 69

ఉన్నతేతి. గిరేరున్నతావనతభాగవత్తయా నిమ్నోన్నతప్రదేశవత్త్వేన హేతునా సతిమిరా తిమిరమిశ్రా సమోన్నతేషు తమసోఽనవకాశాదితి భావః. ఇయం చంద్రికా బహువిధాభిః భక్తిభిరచనాభిరర్పితా విన్యస్తా మత్తదంతినో భూతిర్భసితమివ భాతి. ని. 'భూతిర్మాతంగశృంగారే జాతౌ భస్మని సంపదీ'తి విశ్వః. తత్ర భక్తిసహితాని గజాంగాన్యేవ తిమిరభాగోపమానమిత్యనుసంధేయమ్.

ఏతదుచ్ఛ్వసితపీతమైందవం సోఢుమక్షమమివ ప్రభారసమ్,
ముక్తషట్పదవిరావమంజసా భిద్యతే కుముదమానిబంధనాత్. 70

ఏతదితి. ఏతత్కుముదం కైరవం కర్తృ. ఉచ్ఛ్వసితేన పీతం ఉచ్ఛ్వసితపీతం అతితృష్ణయా ఉచ్ఛ్వాసోచ్ఛ్వాసస్య పీతమిత్యర్థః. ఇందోరిదమైందవం ప్రభా చంద్రికా సైవ రసో ద్రవః తం సోఢుమక్షమమశక్తమివ అంజసా సత్యం ముక్తషట్పదవిరావం ప్రవర్తితభృంగనాదం యథాతథా ఆనిబంధనాత్ ఆవృంతాద్భిద్యతే వికసతి విదీర్యతే చ కర్మకర్తరి లట్. యథా లోకే కస్యచిదతిపానాన్నిస్పృహాత్మన ఉచ్చైః క్రోశత ఉదరం భిద్యతే తద్వదితి భావః.

పశ్య కల్పతరులంబిశుభ్రయా జ్యోత్స్నయా జనితరూపసంశయమ్,
మారుతే చలతి చండి కేవలం వ్యజ్యతే విపరివృత్తమంశుకమ్. 71

పశ్యేతి. శుభ్రయా జ్యోత్స్నయా జనితో రూపసంశయోంఽశుకం జ్యోత్స్నా వేతి రూపసందేహో యస్య తత్తథోక్తం కల్పతరులంబి అంశుకం హే చండి అత్యంత

కోపనే గౌరాదిత్వాత్ జీష్. మారుతే చలతి సతి విపరి విపరీతం వృత్తం చరితం యస్య తత్తథోక్తం అతఏవ కేవలం నిశ్చితం సత్. ని. 'నిర్ణీతే కేవల'మిత్యమరః. వ్యజ్యతే పశ్యజ్యోత్స్నా సచ్ఛాయత్వాన్నరూపతో వివిచ్యతే పరం తు క్రియయేత్యర్థః.

శక్యమంగులిభిరుద్ధృతైరథః శాఖినాం పతితపుష్పపేశలైః,
పత్రజర్ఝరశశిప్రభాలవైరేభిరుత్కచయితుం తవాలకాన్. 72

శక్యమితి. అంగులిభిరుద్ధృతైరుచ్ఛ్రితైః శాఖినాం–అధః పతితపుష్పవత్పేశలైః కోమలైః తథాభ్రమకరైరిత్యర్థః. ఏభిః పత్రజర్ఝరాపత్త్రైశ్శకలితాయాః శశిప్రభా చంద్రికా తస్యా లవైః ఖండైః తరుతలేషు పత్రాంతరాలస్థైర్జ్యోత్స్నామండలై రిత్యర్థః. తవాలకా ఉత్కచయితుం బద్ధుం కచబంధన ఇతి ధాతోస్తుమున్ ప్రత్యయః. శక్యం శక్యా ఇత్యర్థః. శక్యమితి లింగవచనస్యాపీత్యాద్యనుపదమేవోక్తం.

ఏష చారుముఖి యోగతారయా యుజ్యతే తరళబింబయా శశీ,
సాధ్వసాదుపగతప్రకంపయా కన్యయేవ నవదీక్షయా వరః. 73

ఏషఇతి. హే చారుముఖి ఉజ్జ్వలాననే. 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనా'దితి జీష్. ఏష శశీ తరలబింబయా స్ఫురన్మండలయా యోగతారయా ప్రత్యహం యయా యుజ్యతే శశీసా యోగతారా తయా నిత్యనక్షత్రేణేత్యర్థః. సాధ్వసాన్నవసంగమభయాదుపగత ప్రకంపయా వేపథుమత్యా నవదీక్షయా నవోద్వాహయా కన్యయా వరో వోఢేవ యుజ్యతే సంగచ్ఛతే. యుజేర్దైవాదికాత్కర్తరి లట్.

పాకభిన్నశరకాండగౌరయోరుల్లసత్ప్రతికృతిప్రదీప్తయోః,
రోహతీవ తవ గండలేఖయోశ్చంద్రబింబనిహితాక్షిచంద్రికా. 74

పాకేతి. హే చంద్రబింబనిహితాక్షి చంద్రబింబనిహితేక్షణే నిమిత్తేతిపాఠేడు మిఞ్ ప్రక్షేపఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. పాకభిన్నః పాకవికసితో యశ్శరకాండః తద్వద్గౌరయోః సితయోః. ని. 'అవదాతస్సితో గౌరం' ఇత్యమరః. ఉల్లసంత్యా ప్రతి కృత్యా చంద్రికా ప్రతిబింబేన ప్రదీప్తయోః ప్రోజ్జ్వలయోః తవ గండరేఖయోః గండ స్థలయోః చంద్రికారోహతి ప్రరోహతీవ గండస్థలప్రతిబింబసంక్రమణమూర్ఛితా చంద్రికా తయోరేవ ప్రరూఢేతి ప్రతీయత ఇత్యర్థః.

అవ. అత్రాంతరే కాంచిదవలోక్యాహ :—

లోహితార్కమణిభాజనార్పితం కల్పవృక్షమధు బిభ్రతీ స్వయమ్,
త్వామియం స్థితిమతీముపస్థితా గంధమాదనవనాధిదేవతా. 75

లోహితేతి. లోహితే అరుణే అర్కమణిభాజనే సూర్యకాంతపాత్రే అర్పితం కల్పవృక్షమధు కల్పతరుప్రసూతం మద్యం స్వయం బిభ్రతీ గంధమాదనవనాధిదేవతా

స్థితిమతీమవస్థానవతీం ఇహ స్వపనే తిష్ఠంతీమిత్యర్థః. త్వామియం ప్రత్యక్షా ఉపస్థితా ప్రాప్తా స్వగృహాగతాం త్వాం సంభావయితుమాగతేత్యర్థః.

ఆర్ద్రకేసరసుగంధి తే ముఖం మత్తమత్తనయనం స్వభావతః,
అత్ర లబ్ధవసతిర్గుణాంతరం కిం విలాసిని మధుః కరిష్యతి. 76

ఆర్ద్రేతి. హే పార్వతి ఇదం తే ముఖం స్వభావతః ఆర్ద్రకేసరసుగంధి సరస వకుళకుసుమసురభి 'గంధస్యే'త్యాదినా ఇకారః. మత్తమత్తే ఆభీక్ష్ణం మత్తే నయనే యస్య కత్తథోక్తం నిత్యవీప్సయోరితి నిత్యార్థే ద్విరుక్తిః. హే విలాసిని విలసనశీలే 'వౌకషలసే' త్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః.'ఋన్నేభ్యో ఙీప్' అత్ర త్వన్ముఖే లబ్ధవసతిర్లబ్ధానుప్రవేశో మధుః మద్యం కిం గుణాంతరం గుణవిశేషం కరిష్యతి న కించిదిత్యర్థః. కేసరసౌగంధ్యాదిగుణానాం త్వన్ముఖే స్వభావసిద్ధత్వాన్మధునః ఫలం న పశ్యామీత్యర్థః. 'అర్ధర్చాః పుంసి' చేతి మధుశబ్దస్య పుల్లింగత్వం యదాహుః—'మకరందస్య మద్యస్య మాక్షికస్యాపి వాచకః, అర్ధర్చాదిగణే పాఠాత్పున్నపుంసకయోర్మధు'రితి.

మాన్యభక్తిరథవా సఖీజనః సేవ్యతామిదమనంగదీపకమ్,
ఇత్యుదారమభిధాయ శంకరస్తామపాయయత పానమంబికామ్. 77

మాన్యేతి. అథవా సఖీజనో మాన్యం మాన్యా వా భక్తిర్యస్య స తథోక్తః. సఖీజనభక్తిః స్వీకార్యేత్యర్థః. అతోఽనంగదీపకం కామోద్దీపకమిదం వక్ష్యమాణం పానం సేవ్యతాం ఇత్యుదారం చతురం అభిధాయ శంకరస్తామంబికాం పిబత ఇతిపానం మద్యమపాయయత పాయయామాస పిబతేర్ణ్యంతాల్లుఙ్. పిబతేః ప్రత్యవసానార్థత్వాదణికర్తుః కర్మత్వం పిబతేర్నిగరణార్థత్వేపి 'న పాదమి'త్యాదినా పరస్మైపదప్రతిషేధః. నను మాన్యభక్తిరిత్యత్ర కథం పుంవద్భావః. 'అప్రియాది'ష్వితి నిషేధాత్. భక్తిశబ్దస్యప్రియాదిషు పాఠాత్ నైష దోషః. నపుంసకపూర్వపదత్వాత్. యథాహ వృత్తికారః— దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదస్యావివక్షితత్వాత్సిద్ధమితి. భోజరాజస్తు— 'భజ్యత ఇతి భక్తిః ఇతి కర్మసాధనస్యైవ ప్రియాదిపాఠః యథా భవానీభక్తిరితి న తు భజనం భక్తిరితి భావసాధనస్య అతోఽత్ర స్త్రీపూర్వపదత్వేపి న దోషః' ఇత్యాహ.

పార్వతీ తదుపయోగసంభవాం విక్రియామపి సతీం మనోహరామ్,
అప్రతర్క్యవిధియోగకారితామామ్రతేవ సహకారతాం యయౌ,

పార్వతీతి. పార్వతీ తస్య మద్యస్య ఉపయోగేన పానేన సంభవో యస్యాస్తాం విక్రియామపి సతీం మనోహరాం వికారత్వేపి రమ్యామిత్యర్థః. విక్రియాం మదవికారం యయౌ అత్ర విక్రియాశబ్దస్యావృత్త్యాన్వయః. కథమివ ఆమ్రతాభూతత్వం అప్రతర్క్యేణ దురూహేన విధియోగేన దైవయత్నేన కారితాం సహకారతాం అతిసౌర

భావస్థావిశేషమివ. ని. 'ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభః' ఇత్యమరః. యథా చూతస్య సహకారత్వలక్షణా వికృతిః శోభతే తథా తస్యా అపి మదవికారః శోభత ఇత్యర్థః.

తత్క్షణం విపరివర్తితహ్రియోర్నేష్యతోశ్శయనమిద్ధరాగయోః,
సా బభూవ వశవర్తినీ ద్వయోశ్శూలినస్సువదనా మదస్య చ. 79

తత్క్షణమితి. సువదనా పార్వతీ తత్క్షణం తదైవ విపరివర్తితహ్రియోః నివర్తితలజ్జయోః శయనం తల్పం నేష్యతోః ప్రాపయిష్యతోః ఇద్ధః ప్రవృద్ధః రాగః అనురాగః. ఆరుణ్యం చ ద్వయోస్తయోః ప్రేయసః ప్రియతమస్య మదస్య చేతి ద్వయోః వశే వర్తత ఇతి వశవర్తినీ అధీనా బభూవ.

అవ. మదపారవశ్యం తావదాహ :—

ఘూర్ణమాననయనం స్ఖలత్పదం స్వేదబిందుమదకారణస్మితమ్,
ఆననేన తు తావదీశ్వరః చక్షుషా చిరముమాముఖం పపౌ. 80

ఘూర్ణమానేతి. ఈశ్వరో ఘూర్ణమాననయనం భ్రామ్యన్నయనం స్ఖలత్పదం స్ఖలద్వచః స్వేదబిందుమత్ స్వేదబిందుయుక్తం అకారణస్మితం ఆకస్మికహాసయుక్తం ఉమాముఖం తావత్ ఆతృష్ణాపగమాదిత్యర్థః. ఆననేన ముఖేన న పపౌ న చుచుంబేత్యర్థః. కింతు చిరం చక్షుషా పపౌ అతితృష్ణయాద్రాక్షీదిత్యర్థః. తస్యా మదపారవశ్యదర్శనసుఖం తావదన్వభూదిత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి ప్రియవశంవదత్వమాహ :—

తాం విలంబితపనీయమేఖలాముద్వహన్ జఘనభారదుర్వహామ్,
ధ్యానసంభవవిభూతిసంభృతం ప్రావిశన్మణిశిలాగృహం హరః. 81

తామితి. హరః విలంబితపనీయమేఖలాం విస్రంసిహేమరశనాం జఘనభారేణ దుర్వహాం తాం పార్వతీం ఉద్వహన్ ధ్యానసంభవయా సంకల్పమాత్రసిద్ధయా విభూత్యా భోగసాధనేన సంభృతం సంపూర్ణం మణిశిలాగృహం ప్రావిశత్ రిరంసురితి భావః.

తత్ర హంసధవలోత్తరచ్ఛదం జాహ్నవీపులినచారుదర్శనమ్,
అధ్యశేత శయనం ప్రియాసఖః శారదాభ్రమివ రోహిణీపతిః. 82

తత్రేతి. తత్ర మణిభవనే హంసవద్ధవళ ఉత్తరచ్ఛదః ప్రచ్ఛదపటో యస్య తత్తథోక్తం చారు దర్శనం యస్య తచ్చారుదర్శనం దర్శనీయం జాహ్నవీపులినమివ చారుదర్శనం శయనం శయ్యాం రోహిణీపతిశ్చంద్రః. శరది భవం శారదం అభ్రం మేఘమివ శరద్గ్రహణం ధావళ్యార్థం ప్రియాసఖస్సన్ ప్రియయా సహేత్యర్థః. అధ్యశేత శయితవాన్. 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం. రోహిణీగ్రహణసామర్థ్యాదిందోరప్యభ్రారోహణే రోహిణీసాహిత్యమనుసంధేయమ్.

క్లిష్టచంద్రమదయైః కచగ్రహైరుత్పథార్పితనఖం సమత్సరమ్,
తస్య తచ్ఛిదురమేఖలాగుణం పార్వతీరతమభూదతృప్తయే 83

క్లిష్టేతి. అదయైః నిర్దయైః కచగ్రహైః కేశాకర్షణైః క్లిష్టచంద్రం పీడితహరశిరశ్చంద్రం ఉత్పథమున్మర్యాదమర్పితా నఖా యస్మిన్ తత్ సమత్సరమన్యోన్యవిజిగీషాపూర్వకం ఛిదురాః స్వయమేవ ఛిద్యమానాః మేఖలాగుణాః యస్మిన్ తత్తథోక్తం 'విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్' ఇతి కురచ్ప్రత్యయః. కర్మకర్తరి ఇతి కాశికా. తత్ పార్వతీరతం తస్యేశ్వరస్య అతృప్తయేఽభూత్ తృప్తయే నాభూదిత్యర్థః. 'అభూన్నతృప్తయే' ఇతి చ పాఠః.

కేవలం ప్రియతమాదయాలునా జ్యోతిషామవనతాసు పఙ్క్తిషు,
తేన తత్పరిగృహీతవక్షసా నేత్రమీలనకుతూహలం కృతమ్. 84

కేవలమితి. ప్రియతమాదయాలునా కేవలం ప్రియతమాయాం దయాళునైవ తస్యాః సౌకుమార్యాదనవరతం సురతాసహత్వాత్ న తు స్వయం తృప్త్యేత్యర్థః. తత్పరిగృహీతవక్షసా తయా పార్వత్యా ఆశ్లిష్టవక్షసా తేనేశ్వరేణ జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం పఙ్క్తిషు అవనతాసు సతీషు పశ్చిమే యామే ఇత్యర్థః. నేత్రమీలనకుతూహలం కృతం నిద్రా స్వీకృతేత్యర్థః.

స వ్యబుధ్యత బుధస్తవోచితశ్శాతకుంభకమలాకరైస్సమమ్,
మూర్ఛనాపరిగృహీతకైశికైః కిన్నరైరుషసి గీతమంగళః. 85

సఇతి. బుధస్తవోచితో విద్వత్స్తోత్రార్హః. 'స్తవస్స్తోత్రం స్తుతి'రిత్యమరః. స హరః ఉషసి ప్రభాతే స్వరాణామారోహావరోహక్రమో మూర్ఛనా. 'క్రమయుక్తాః స్వరాస్తత్ర మూర్ఛనా పరికీర్తితే'తి భరతః. తయా మూర్ఛనయా పరిగృహీతకైశికైః స్వీకృతరాగవిశేషైః కిన్నరైః గీతమంగళస్సన్ శాతకుంభకమలాకరైః సమం కనకపద్మాకరైస్సహ. 'అష్టాపదం శాతకుంభం గాంగేయం భర్మ కర్బురం' ఇతి. 'సాకం సత్రా సమం సహే'తి చామరః. వ్యబుధ్యత విబుద్ధవాన్. బుధ్యతేర్దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. అత్ర వ్యబుధ్యతేతి జాగరవికాసయోః బోధయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిః. తన్మూలా చ కమలాకరైస్సమమితి సహోక్తిః. తత్ర సహార్థాన్వయసామర్థ్యాద్గుణత్వేన కమలాకరస్యోపమానత్వం ఈశ్వరస్యోపమేయత్వం (సహార్థస్య ప్రధానోపసర్జనేషూపనీయత ఇతి న్యాయవిదః.) తథా చ సూత్రం 'ఉపమానోపమేయయోరేకస్య ప్రాధాన్యేన నిర్దేశేపరస్య సహార్థసంబంధే సహోక్తి'రితి.

తౌ క్షణం శిథిలితోపగూహనౌ దంపతీ రచితమానసోర్మయః,
పద్మబోధనిపుణాస్సిషేవిరే గంధమాదనవనాంతమారుతాః. 86

తావితి. శిథిలితోపగూహనా శిథిలితాలింగనా జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ తౌ శివౌ జాయాశబ్దస్య దంభావో నిపాతితః. రచితమానసోర్మయః మానసే సరసి జనితతరంగా ఇత్యర్థః. పద్మబోధే నిపుణాః. 'పద్మబోధపిశునా'ఇతి పాఠే పద్మవికాససూచకా ఇత్యర్థః. గంధమాదనవనాంతే మారుతాః క్షణం సిషేవిరే.

ఊరుమూలనఖమార్గరాజిభిస్తత్క్షణే హృతవిలోచనో హరః,
వాససః ప్రశిథిలస్య సంయమం కుర్వతీం ప్రియతమామవారయత్.

ఊర్వితి. తత్ క్షణే మారుతవీజనసమయే ఊరుమూలే నఖమార్గరాజిభిః నఖపద పఙ్క్తిభిః మరుతా ప్రసారితవస్త్రతయా ప్రకాశితాభిరిత్యర్థః. హృతవిలోచనః ఆకృష్ట దృష్టిర్హరః ప్రశిథిలస్య శ్లథబంధనస్య వాససః సంయమం బంధనం కుర్వతీం ప్రియత మాం అవారయత్.

సప్రజాగరకషాయలోచనం గాఢదంతపదతాడితాధరమ్,
ఆకులాలకమరంస్త రాగవాన్ప్రేక్ష్య భిన్నతిలకం ప్రియాముఖమ్. 88

సఇతి. రాగవాన్ రాగీ అనురక్తస్స హరః ప్రజాగరేణ కషాయలోచనం రక్త నేత్రం. ని. 'నిర్యాసే చ కషాయోఽథ సురభౌ లోహితేఽన్యవ'దితి విశ్వః. గాఢైః దంతపదైః దంతక్షతైస్తాడితాధరం పీడితాధరం ఆకులాలకం భిన్నతిలకం ప్రియాముఖం ప్రేక్ష్య అరంస్త అన్వరజ్యత. తాదృఙ్ముఖదర్శనమేవ తదా తస్యోద్దీపకమభూదిత్యర్థః.

తేన భంగవిషమోత్తరచ్ఛదం మధ్యపిండితవిసూత్రమేఖలమ్,
నిర్మలేఽపి శయనం నిశాత్యయే నోజ్ఝితం చరణరాగలాంఛితమ్.

తేనేతి. తేన హరేణ భంగైః భంగిభిః 'వళిభిరితి యావత్. విషమో నిమ్నో న్నత ఉత్తరచ్ఛదః ప్రచ్ఛదపటో యస్మిన్ తత్తథోక్తం. మధ్యేపిండితా పుంజీకృతా విసూత్రమేఖలా భిన్నరశనా యస్మిన్ తత్తథోక్తం చరణయోః రాగేణ లాక్షారాగేణ లాంఛితం చిహ్నితం శయనం నిశాత్యయే ప్రభాతే నిర్మలేపి సూర్యోదయేఽపీ త్యర్థః. నోజ్ఝితం న త్యక్తం అత్ర దేవ్యాః సకలసురతోపచారసంపన్నం పురుషాయి తం సూచ్యతే.

స ప్రియాముఖరసం దివానిశం హర్షవృద్ధిజననం సిషేవిషుః,
దర్శనప్రణయినామదృశ్యతామాజగామ విజయానివేదితః. 90

సఇతి. స హరః హర్షవృద్ధిజననం సుఖాతిశయకారణం ప్రియాముఖరసం అధ రామృతం దివా చ నిశాయాం చ దివానిశం ద్వంద్వైకవద్భావః సిషేవిషుః సేవితు మిచ్ఛుస్సన్విజయానామ్నా కాచిద్దేవ్యాస్సఖీ తయా నివేదితః ఏతే సేవార్థమాగతా

ఇతి విజ్ఞాపితో ఉపేక్షిత్యర్థః. దర్శనప్రణయినాం దర్శనార్థినాం అదృశ్యతామాజగామ దర్శనం న దదావిత్యర్థః.

సమదివసనిశీథం సంగినస్తత్ర శంభో
శ్శతమగమదృతూనాం సార్ధమేకా నిశేవ,
న చ సురతసుఖేషు చ్ఛిన్నతృష్ణో బభూవ
జ్వలన ఇవ సముద్రాన్తర్గతస్తజ్జలౌఘైః. 91

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే
ఉమాసురతవర్ణనం నామాష్టమస్సర్గః.

సమదివసేతి. నిశీథశబ్దో నిశామాత్రోపలక్షకః. సమదివసనిశీథం తుల్యాహర్నిశం యథా తథా తత్ర తస్యాం పార్వత్యాం సంగినః ఆసక్తస్య రాత్రిందివం రమమాణస్యేత్యర్థః. శంభోశ్శివస్య ఋతూనాం సార్ధమర్ధేన సహితం శతం పంచాశదుత్తరం మానుషమానేన పంచవింశతివర్షాణీత్యర్థః ఏకా నిశేవ అగమత్. స శంభుః సముద్రాంతర్గతః సముద్రస్యాంతర్వర్తీ జ్వలనో బడబాగ్నిః తజ్జలౌఘైః తస్య సముద్రస్య జలప్రవాహైరివ సురతసుఖైః ఛిన్నతృష్ణో నివృత్తాభిలాషో న బభూవ. కింతు రిరంసైవావర్ధతేత్యర్థః.

శ్లో. పారీణాః పదసాగరస్య కతిచిత్తంత్రస్వతంత్రాః పరే
కేచిత్కర్కశతర్కవక్రఫణితిప్రౌఢిప్రియంభావుకాః,
అన్యే సత్కవితామృతాబ్ధిలహరీమృష్టాంశముష్టింధయాః
నైతే కేపి వయం తు కించన ఇమే సర్వే బహూకుర్వతే.

శ్లో. నిఖిలజలధివిద్యాసింధుముష్టింధయానాం
పరఫణితిపరీక్షా యుజ్యతే సజ్జనానామ్,
తదిహ మమ నిబంధే దూషణం భూషణం వా
భవతి యది విదగ్ధైస్తద్ధ్యవశ్యం విమృశ్యమ్.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచి
తాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం కుమారసమ్భవ
వ్యాఖ్యాయాం అష్టమసర్గస్సమాప్తః.

V. Ramana & Co.
Dt 10-10-56
Rs 1/12/-

చెన్నపుర్యాం : వావిళ్ల ముద్రణాలయే ముద్రితః—1949

	ప్రతి 1-కి రు.	అ.
మహార్థదర్పణము, సటీక	2	0
శకునశాస్త్రం, శిఖనరసింహశతకం	0	4
షోడశరత్నావళి	0	4
సాముద్రికశాస్త్రము, సటీక	0	8
డిటో తెలుఁగుపద్యశావకము	0	8
హోరారత్నమాల, ఆం తాత్పర్యము	0	12

ధర్మశాస్త్రగ్రంథములు

అభినవషడశీతి, సవ్యాఖ్యానము	0	12
ఆంధ్రీకృతన్యాయదర్శనము	1	4
ఆశౌచనిర్ణయము, తెలుఁగువచనం	0	4
ఆపస్తంబప్రవరకాండము	0	3
ఆశ్వలాయనప్రవరకాండము	0	3
దేవలస్మృతి, సాంధ్రటీక	0	3
గౌతమస్మృతి, ఆంధ్రతాత్పర్యం	1	0
పరాశరస్మృతి ,,	0	12
పులస్త్యస్మృతి ,,	0	2
బృహస్పతిస్మృతి ,,	0	3
బుధస్మృతి ,,	0	2
వృద్ధపరాశరస్మృతి ,,	0	2
శంఖలిఖితస్మృతి ,,	0	2
శంఖధర్మస్మృతి ,,	0	12
సనాతన మానవధర్మములు ,,	0	6

వేదాంతగ్రంథములు

అద్వైతసంగ్రహము, వచనము	0	3
ఆత్మబోధము, సాంధ్రటీక	0	6
ఆనందలహరి, ఆంధ్రతాత్పర్యము	0	6
అపరోక్షానుభూతి ,,	0	6
అద్వైతపంచరత్నములు,,	0	3
ఆత్మపూజ ,,	0	2
ఆత్మవిద్యావిలాసము ,,	0	6
ఆత్మానాత్మవివేకము ,,	0	6
అద్వైతానుభూతి ,,	0	2
కామకలావిలాసము ,,	2	8

	ప్రతి 1-కి రు.	అ.
అద్వైతోపదేశపంచరత్నములు	0	3
విద్యారణ్యకృతజీవన్ముక్తిప్రకాశిక	3	0
ఉత్తరగీతా, సటీక, చిన్నసైజు	1	0
అద్వైతవేదాంతపరిభాష, సవ్యాఖ్యానము	1	8
నారదపురూరవసంవాదం, పద్యం	0	3
నైష్కర్మ్యసిద్ధి, సురేశ్వరాచార్యకృతము, ఆంధ్రటీకాతాత్ప॥	5	0
ప్రశ్నోత్తరరత్నమాల ,,	0	8
పంచీకరణము ,,	0	3
,, తెనుగువచనము	0	3
బ్రహ్మసూత్రములు, మూలము	0	4
,, శంకరభాష్యము	10	0
భక్తివలనముక్తి	0	1
భగవద్గీతాసారసంకీర్తనలు	0	2
భగవద్గీతలు, మూలము, చిన్నసైజు	0	10
,, కాలికోబైండు	0	14
,, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	2	0
,, బ్రౌను పేపరు	1	4
,, ద్వైతమతానుసారవివరణ	1	0
,, శ్రీరామచంద్రసరస్వతీకృత ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యము	6	0
,, ఆనిబిసెంటుగారిఇంగ్లీషుతర్జుమ	0	12
మహావాక్యదర్పణం, ఆంధ్రతా॥	1	8
శంకరగీతాభాష్యం, సంస్కృతం	2	8
వ్యవహారపంచకము, సాంధ్రతా।	0	2
విచారచంద్రోదయము, వచనము	0	10
వేదాంతస్తోత్రపంచకము ,,	0	6
రామగీతా, సాంధ్రతాత్పర్యము	0	8
సదాముక్తిసుధార్ణవము ,,	0	10
వివేకచూడామణి ,,	2	0
సనత్సుజాతీయము, సటీక	0	8
శంకరవిజయము, వ్యాఖ్యా	2	8

కావ్యములు.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
ఋతుసంహారము, సటీక	...	0	10
కిరాతార్జునీయము, వ్యాఖ్యానము, టీక	...	0	12
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము	...	1	12
డిటో ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	3	0
[illegible], [illegible] ప్రతి	...	3	8
గీతగోవిందము, (అష్టపది) సటీక	...	2	8
[illegible]చరిత్రము, [illegible]	...	1	8
నీతిశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	4
[illegible], సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	...	2	8
పుష్పబాణవిలాసము, సటీక	...	0	6
[illegible]	...	0	6
సంస్కృత (బాలబోధ) [illegible]	...	0	5
బిల్హణచరిత్ర, సటీక	...	0	12
భామామంజరి, సటీక	...	0	10
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు	...	1	8
భారవి, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము 3 సర్గలు	...	2	8
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	2	8
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	...	1	12
,, 3 సర్గలు, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము	...	4	0
మణిమంజరీభేదిని, [illegible] విరచితము	...	0	8
రఘువంశము, 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము	...	1	12
రఘువంశము, ప్రథమసర్గ [illegible] తాత్పర్యసహితము	...	1	8
[illegible]	...	0	2
వినోదతరంగిణి	...	0	
వసంతతిలకభాణము, [illegible]	...	0	6
విక్రమార్కచరిత్రము, సటీక	...	1	8
సీతారావణీయశ్లోకవ్యాఖ్య	...	0	4
శివకంఠమాలిక, సటీక	...	0	4
హంససందేశము, సవ్యాఖ్యానము	...	0	6
హితోపదేశము	...	1	0